Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НАМАЧИНСЬКА ГАЛИНА ЯРОСЛАВІВНА

УДК 811.161.2'373'373.7:811.161.1'374"18"(043.5)

КОГНІТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ І ФРАЗЕОЛОГІЇ В ЛЕКСИКОГРАФІЧНІЙ ПРАКТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ XIX СТ. І ЇЇ ХУДОЖНІЙ СТИЛІСТИЦІ

10. 02. 01 – українська мова

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело
_____(Г. Я. Намачинська)

Науковий керівник: **Космеда Тетяна Анатоліївна,**
доктор філол. наук, професор

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Намачинська Г. Я. Когнітивно-прагматичний потенціал української лексики і фразеології в лексикографічній практиці російської мови XIX ст. і її художній стилістиці. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 10.02.01 «Українська мова». – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2018.

У дисертації з'ясовано запозичувальний потенціал української лексики, донорську спроможність української мови з актуалізацією фактів її впливу на російську мову: збагачення її лексичного й фразеологічного складу та стилістики, а також схарактеризовано просвітницько-популяризаційну місію українських письменників в аспекті репрезентації відповідного статусу української мови, її багатства й краси та створення «малоросійського стилю» в художньому мовленні силового поля російської мови.

Факти українського мовного впливу фіксувалися не лише в художньо-публіцистичному дискурсі, але й у лексикографічних джерелах, зокрема цей процес відображено та відповідно кваліфіковано в тлумачному словнику В. Даля. Однак до цього часу тлумачний словник живої великоросійської мови В. Даля (лексикограф однозначно визнавав статус української мови власне як мови української нації) у зазначеному ракурсі не був розглянутий.

Актуальність вивчення когнітивно-прагматичного запозичувального потенціалу української лексики і фразеології XIX століття, впливу української мови на російську, ураховуючи і її стилістику, зумовлюється тим, що на сьогодні немає завершеного опису цього явища, хоч зазначена проблема належить до пріоритетних у сучасному вітчизняному мовознавстві.

У дисертації всебічно схарактеризовано процес запозичення та актуалізовано чотири його розряди: перший – типи запозичень за ступенем

пристосування іншомовних слів до мови, що запозичує; шляхи запозичення слів (письмова та усна форми) лежать в основі виокремлення другого розряду; третій розряд – класифікація запозичень за способом їхнього переходу до іншої мови – прямі й опосередковані; четвертий – це запозичення, що базуються на актуалізації характеру запозичувального процесу.

Визначено, що запозичення-українізм належать до спеціальної класифікаційної номінації, що акцентує увагу тільки на мові, з якої переміщується лексична одиниця. Це неоднорідна група з огляду на особливості функціювання, активності / пасивності та стилістичного навантаження. Запозичені українські лексеми вчені розподіляють на українізми – номінації реалій, що є єдиними іменуваннями й не мають еквівалентів у російській мові метрополії, й українізми – номінації реалій, для яких існують окремі лексеми в російській мові метрополії.

У дисертаційному дослідженні схарактеризовано процес метисації (для номінації явища «взаємодія споріднених мов» і було запропоновано термін) та окреслено специфіку взаємоконтактів української і російської мов в XIX ст. Виявлено характер мовного контакту між Україною та Росією, а саме: а) метисаційний, б) перманентний; в) нерівноправний.

У дослідженні висвітлено основи лексикографічної концепції В. Даля, його розуміння статусу української мови; виокремлено типи лексичних, лексико-семантичних та фразеологічних українізмів. Саме паремійні одиниці, запозичені з української мови, сприяли кращій адаптації лексичних чи лексико-семантичних українізмів у російському мовленні. Визначено паремії-українізми російської мови, тобто паремії-запозичення з української мови. Вони покривають своєю семантикою українську паремійну картину світу, репрезентують українську ментальність, утім, вони ввійшли й у склад паремійної картини російської мови, мають здатність трансформуватися в сучасному російському мовленні, що зафіксовано у відповідних словниках.

Репрезентовано тематичну й граматичну класифікації українізмів, що містяться в словнику В. Даля. Система українізмів, виокремлених зі словника В. Даля, репрезентує назви: 1) рослин, 2) тварин та їхніх сукупностей, 3) понять української культури, 4) предметів українського побуту, 5) продуктів харчування, 6) явищ природи, 7) часових проміжків, 8) частин тіла людини чи тварини, 9) осіб, що характеризуються за: а) родинними стосунками, б) родом діяльності, фахом, в) етичною поведінкою, мораллю, 10) ознаками зовнішнього вигляду істоти чи неістоти, внутрішньої характеристики людини, 11) процесів, дій та станів: а) розумової діяльності, б) фізичного стану чи діяльності, в) пересування, руху, приналежності, г) фізичного сприйняття довкілля, ґ) оцінки дії чи ознаки, д) позитивної чи негативної дії в інтересах особи, е) мовотворення, манери мовлення, звукотворення, є) етикетної поведінки, увічливості, 12) ознак процесів, дій, станів чи інших ознак, кількості, міри і ступеня дії чи ознаки, 13) указівки на особу, предмет, ознаку чи стан, процес, дію, 14) вираження модальності, емоцій чи почуттів. Доведено, що серед українізмів російської мови XIX ст. найбільший за кількістю частиномовний клас слів складають іменники жіночого роду, дещо менша група – іменники чоловічого роду, невелика група – іменники середнього роду, нечисленними є й іменники спільного роду, до іменників pluralia tantum належить також незначна група, прикметників-українізмів у словнику В. Даля виокремлено значно менше, ніж іменників. Прикметники-українізми репрезентують лексико-граматичні розряди якісних і відносних ад’єктивів, присвійні прикметники практично не зафіксовані. У словнику В. Даля чималу групу складають дієслова-українізми. Деякі, однак не всі, дієслова, подані з урахуванням видових пар. Окремі дієслова репрезентовані лише у формі одного виду, зокрема недоконаного. Серед прислівників, займенників, а також службових частин мови й вигуків трапляються поодинокі українізми.

Здійснено зіставний аналіз українізмів у словнику В. Даля з тими самими одиницями, відтвореними в авторитетних тлумачних словниках

сучасних російської та української літературних мов. В. Даль зафіксував вплив української мови на російську в просторі взаємодії літературної мови з діалектами.

Описано семантичні процеси, що відбулися в структурі лексичного значення цих одиниць; схарактеризовано особливості функціювання українізмів у художньо-публіцистичному російськомовному дискурсі М. Гоголя, Т. Шевченка й В. Даля.

У дослідженні окреслено когнітивно-прагматичний потенціал українізмів, їхній еґоцентризм у мовному просторі Російської імперії XIX ст. У тексті казки «Ведьма» В. Даль показав зразок накопичення українізмів, що слугують для репрезентації українського буття, культури, історії, національного характеру, ментальності. Письменник використав українські фольклорні образи, орнаменталіку, намагався ознайомити читачів зі специфікою української вимови та українським граматичним ладом.

Описано вплив українізмів на стилістику російської мови; констатовано наявність малоросійського стилю в російській літературі XIX ст., що заснований на привабливості української тематики, реаліях України, а це вимагало від письменників омовлення відповідних українських образів, ментальності, природи, історії, побуту й под., саме тому в російськомовному художньому тексті були актуалізувані смисли, що репрезентують українську концептуальну картину світу, лексико-семантичні, фразеологічні одиниці, а також одиниці граматичного й стилістичного рівнів.

Простежено, що в словнику В. Даля зафіксовано саме ті одиниці, які поширені в просторі художніх текстів М. Гоголя, Т. Шевченка, а також художньому тексті самого В. Даля: простежуємо, що має місце єдність між відтворенням українізмів у його тлумачному словнику і практиці художнього мовлення, де продемонстровано широкий аспект прагматичних функцій українізмів.

У російському художньо-публіцистичному дискурсі українське слово набуло іншої конотації: воно репрезентовано оновленою прагматикою;

українську «картину світу» було подано в системі іншої мови, що й породило відповідний ефект, виразність й атракційність. Микола Гоголь став творцем оригінального ідіолекту російської мови, її «малоросійського стилю» з відповідним еґоцентризмом українізмів, що був сомований унаслідок діяльності «української школи» в російській літературі, яку репрезентували зокрема й Т. Шевченко (ідеться про російськомовні художні тексти), і В. Даль.

Ключові слова: еґоцентризм українізмів, запозичення, лексичний українізм, лексико-семантичний українізм, когнітивно-прагматичний потенціал українізмів, малоросійський стиль російської літератури, метисація, фразеологічний українізм.

SUMMARY

Namachynska H. Ya. Cognitive, Pragmatic Potential of Ukrainian Lexis and Phraseology in the Russian Language Lexicographic Practice in the XIXth Century and its Fiction Stylistics. – Qualifying scientific work on the right of manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology, speciality 10.02.01 – the Ukrainian Language. – H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, 2018.

In the thesis the borrowing potential of the Ukrainian lexis and its donor capability in the aspect of the actualization of the influence on the Russian language have been determined: the enrichment of the Russian language vocabulary, the phraseological stratum and stylistics. In the dissertation the enlightment mission of Ukrainian writers has been described in the aspect of the representation of a correspondent status of the Ukrainian language, its richness and beauty, the formation of «malorosiysky style» in fiction speech of the Russian language.

The facts of the Ukrainian language influence have been fixated not only in the fiction and publicistic discourses but in the lexicographic sourses, in particular this process has been illustrated in V. Dahl Dictionary. But until now V. Dahl Dictionary of the Live Russian language has not been analyzed in the above mentioned aspect (the lexicographer admitted the status of the Ukrainian language as the language of the Ukrainian nation).

The topicality of a detailed analysis of a cognitive pragmatic borrowing potential of Ukrainian lexis and phraseology of the XIXth century, the influence of the Ukrainian language on the Russian one, taking into account its stylistics, has been caused by the absence of a complete description of this phenomenon, though this problem belongs to a prior one in modern Ukrainian linguistics.

In the dissertation the phenomenon of borrowing, its causes, the research aspects and the types have been described. A borrowing is a sound, a morpheme, a

word or its meaning, a phraseologism, a syntactic construction transferred from one language into another. In modern linguistics four classes of borrowings are mainly differentiated. The first class – the types of borrowings classified according to the degree of words adaptation in the recipient language; the second class – oral and written borrowings; the third class – the types of borrowings classified according to the way they penetrate into a recipient language; the fourth class – words based on the actualization of the very process of borrowing. Ukrayinism is a special classification nomination which focuses attention on the language of origin. At present one should differentiate: a) the Ukrayinisms of the Russian language as the mother language; b) the Ukrayinisms of the Russian language which function in the speech of speakers who live beyond the borders of the mother language.

In the thesis the process of «metysatsia» has been characterized and the specificity of the mutual contacts of the Ukrainian and Russian languages in the XIXth century have been outlined. Metysatsia is the process of interaction of the related languages. Nowadays a language contact between Ukraine and Russia is characterized with the process of «metysatsia».

The fundamentals of V. Dahl's lexicographic concept, his understanding of the status of the Ukrainian language have been ascertained. The core component of V. Dahl's lexicographic concept is the view of the language as the reflection of the essence of the nation and its soul.

In the dissertation the status, types of lexical, lexical-semantic and phraseological Ukrayinisms have been singled out. The paroemia, borrowed from the Ukrainian language, facilitated the process of a better adaptation of lexical, lexical-semantic Ukrayinisms in Russian speech. The paroemia- ukrayinisms in the Russian language have been determined. They represent Ukrainian mentality, Ukrainian paroemia world image but penetrated into the paroemia fund of the Russian language and have the ability to transform in modern Russian speech. This fact is fixated in the correspondent dictionaries.

The thematic and grammatical classifications of the Ukrayinisms recorded in V. Dahl dictionary have been represented. The thematic classification of the

Ukrayinisms includes: 1) the names of plants, 2) the names of animals, 3) the concepts of Ukrainian culture, 4) the objects of a Ukrainian mode of life, 5) the names of Ukrainian food items and dishes, 6) the names of the nature phenomena, 7) time duration, 8) the names of the parts of a human and an animal body, 9) the names of persons characterized by: a) family relations; b) type of activity, profession; c) ethic behavior, 10) the features of living and unloving beings, the inner characteristics of a person 11) processes, actions and states: a) the names of a mental activity; b) a physical state or activity; c) moving, belonging; d) a physical perception of environment; e) action estimation; f) a positive or negative action in the interest of a person; g) the speech manner; sound formation; h) polite behaviour, 12) measure and degree characteristics, 13) the pointing to a person, object, characteristics, state, process, 14) the expression of modality, emotions and feelings. It has been proved that the nouns of a feminine gender form the the most numerous parts of speech class among the Ukrayinisms of the Russian language of the XIXth century. Fewer in number are the nouns of a masculine gender, the nouns of a common gender, the nouns of a neuter gender. The pluralia tantum nouns are not numerous either. The adjectives are fewer in number as compared to the nouns, fixated in V. Dahl Dictionary. The adjectives-ukrayinisms represent lexical-semantic classes of qualitative and reflexive adjectives. Possessive adjectives have not been fixated in the above mentioned dictionary. In V. Dahl Dictionary the verbs-ukrayinisms form a numerous group. Some of the verbs are illustrated without type pairs. Some of the verbs are illustrated in the form of one type. The Ukrayinisms are found among the adverbs, the pronouns and interjections as well.

A comparative analysis of the Ukrayinisms represented in V. Dahl's dictionary, with the same units, fixed in the authoritative explanatory dictionaries of the modern Russian and Ukrainian literary languages has been done. V. Dahl fixed the results of the Ukrainian language influence on the Russian language, which was realized in an interdialectal space of interaction, in the space of the interaction of a

literary language with the dialects, in the space of a literary speech of the Ukrainian and the Russian languages.

The semantic processes that occurred in the structure of the lexical meaning of these units have been described. The peculiarities of the Ukrayinisms functioning in the fiction and publicistic Russian-speaking discourse of M. Hohol, T. Shevchenko and V. Dahl have been characterized. An active use of the Ukrayinisms in «a live Russian speech» as well as in Russian fiction and publicistic discourse illustrate the peculiarity of «a language biography» of Russia, the role of the Ukrainian factor, Ukrainian culture in particular.

In the thesis the cognitive-pragmatic potential of the Ukrayinisms in the linguistic space of the Russian Empire of the XIXth century, their egocentrism, the influence on the stylistics of the Russian language have been outlined. Egocentrism of the Ukrayinisms fills the Russian fiction texts written by M. Hohol, T. Shevchenko with a national colouring.

In the XIXth century the «malorosiyskyi style» in the Russian fiction texts was formed as the result of the activity of «Ukrainian school» in Russian literature.

In Russian fiction, publicistic style discourse Ukrainian word got a new connotation, it was represented by a new content, which caused a correspondent effect, exactness and attraction. M. Hohol became the creator of a new original idiolect of the Russian language, the «malorosiyskyi style» of the Russian fiction speech, which started its functioning as the result of the activity of the so called Ukrainian school in Russian literature, represented by T. Shevchenko, V. Dahl.

Key words: egocentrism of the Ukrayinisms, borrowing, Ukrayinism, lexical Ukrayinism, lexical-semantic Ukrayinism, cognitive-pragmatic potential of Ukrayinisms, malorosiyskyi style of Russian literature, «metysatsia», phraseological Ukrayinism.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці опубліковані основні у фахових виданнях України:

1. Українська мова як мова-донор для збагачення лексичного складу російської мови (аналіз лексикографічної практики) // Лінгвістичні дослідження : Збірник наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2013. –Вип. 35. – С. 38−43.

2. Українізми у російськомовних художніх текстах Т. Шевченка «Наймичка», «Княгиня», «Музикант» та «Капітанша» // Наукові записки. Сер. : Мовознавство. Періодичне видання. – Вип. 1 (23). – Тернопіль. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 128–131.

3. Функціонування запозичень у художніх текстах Т. Г. Шевченка «Наймичка» та М. В. Гоголя «Сорочинська ярмарка» // Одеський лінгвістичний вісник. – Вип. 3. Спец. вип., присв. 200-річчю від дня народж. Т. Г. Шевченка. – Одеса, 2014. – С. 174–178.

4. Функціонування українізмів у щоденнику Т. Г. Шевченка // Лінгвістичні дослідження : Збірник наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2016. – Вип. 41. – С. 67–73.

5. Підґрунтя лексикографічної концепції В. Даля: етнокультурний аспект // Наукові праці: наук.-метод. журнал. – Вип. 266. – Т. 278. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. – С. 88–91.

6. Класифікація українізмів російської мови XIX ст. на основі врахування граматичних критеріїв // Лінгвістичні дослідження : Збірник наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2017. – Вип. 46. – С. 17–22.

7. Типи українізмів у художніх текстах М. Гоголя «Тарас Бульба» та «Ніч перед Різдвом» // Лінгвістичний південний архів : Збірник наук. праць. Філологічні науки. – Херсон, 2017. – Вип. LXVIII. – С. 33–36.

8. Functioning of Ukrainianisms-Artefacts In Fiction Texts Written by V. Korolenko (Dedicated to his 160th Anniversary) // Лінгвістичні

студії : Збірник наук. праць. – Київ-Вінниця : ДонНУ, 2015. – Вип. 30. – С. 125–129.

Наукові праці, опубліковані в зарубіжних виданнях

9. Українізми-історизми в сучасній російській літературній мові // Studia Ukrainica Posnaniensia. – Zeszyt I. – Poznań : UAM, 2013. – S. 145–151.

10. Питання про вплив української мови на російську як наслідок метисації // Studia Ukrainica Posnaniensia. – Zeszyt V. – Poznań : UAM, 2017. – S. 135–141.

11. Явище мовної взаємодії: дослідницькі підходи, специфіка трактування, причини // Studia Ukrainica Posnaniensia. – Zeszyt VI. – Poznań : UAM, 2018. –S. 97–102.

Наукові праці, опубліковані в інших виданнях:

12. Функціонування українізмів-артефактів у російському художньому тексті В. Короленка (до 160-річчя від дня народження письменника) // Мова. Культура. Взаєморозуміння : зб. наук. пр. / відп. ред. проф. Т. А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2013. – Вип. III. – С. 41–46.

13. Рассказ А. Чехова «Человек в футляре» в аспекте интерлингвокультурологии: концептуализация украинской ментальности // Язык и культура в эпоху глобализации : сборник научных трудов по материалам Первой международной научной конференции «Язык и культура в эпоху глобализации». − Выпуск 1 в 2 тт. – Т. 2. – СПб. : Изд-во СПб ГЭУ, 2013. – С. 81–88 (**у співавторстві** з В. Д. Сліпецькою: авторська частка роботи – добір та опис фактичного матеріалу).

14. Тлумачний словник «живої» великоросійської мови В. І. Даля: місце в ньому українізмів: **[тези]** // Maria Curie-Sklodowska University, Lublin Science and Technology Park S.A. International research and practice conference. Modern philology : relevant issues and prospects of research. – Lublin, Republic of Poland, 2017. – S. 22−26.

ЗМІСТ

ВСТУП 16

РОЗДІЛ 1. Методологічні засади дослідження явища запозичення з близькоспоріднених мов 24

1.1. Явище мовної взаємодії: специфіка трактування, причини, дослідницькі підходи 25

1.2. Вплив української мови на російську як наслідок метисації та адстратного контактування. «Конкуренція» мов. Українська мова у функції мови-донора 37

1.3. Лінгвістичне осмислення явища запозичення: трактування терміна, типи запозичень та аспекти його вивчення 50

1.4. Дефініція поняття *українізм*. Стан вивчення українізмів-запозичень російської мови 69

Висновки до розділу 1 78

Список наукової літератури, використаної в розділі 1 80

РОЗДІЛ 2. Лексикографічна практика фіксації українізмів у тлумачному словнику російської мови В. Даля: комплексний аналіз 97

2.1. Витоки методологічних засад мовознавчої теорії В. Даля та їхня актуальність. Основи його лексикографічної концепції та її критика 98

2.2. В. Даль про причини запозичення: загальні положення концепції, відтворені в тлумачному словнику 111

2.3. Статус української мови в концепції В. Даля 114

2.4. Дослідницька методика виокремлення українізмів зі словника В. Даля. Способи фіксації українізмів, їхні типи, розвиток семантики 117

2.5. Тематична класифікація українізмів, поданих у словнику В. Даля 144

2.6. Паремії-українізми російської мови як чинник фіксації лексичних і лексико-семантичних українізмів 149

2.7. Лексико-граматична класифікація українізмів, поданих у словнику В. Даля 157

Висновки до розділу 2 163

Список наукової літератури, використаної в розділі 2 165

РОЗДІЛ 3. Еґоцентризм українізмів у російському художньо-публіцистичному дискурсі XIX ст. та їхній прагматичний потенціал 171

3.1. Причини еґоцентризму запозичень-українізмів у художньо-публіцистичному дискурсі XIX ст. 171

3.1.1 Еґоцентризм українізмів у російському художньому мовленні М. Гоголя. Джерела й мотиви їхнього використання, їхні типи й прагматика174

3.1.1.1. Фольклоризм як різновид українізму Вплив українського фольклору на формування художнього мовлення Миколи Гоголя. 175

3.1.1.2. Типи українізмів, їхні тематичні групи та особливості функціювання в текстах М. Гоголя 182

3.1.1.3. Лексикографічна діяльність Миколи Гоголя щодо тлумачення українізмів. Порівняння тлумачень і складу українізмів М. Гоголя з матеріалами словника В. Даля 188

3.2. Еґоцентризм українізмів у російськомовному художньо-публіцистичному мовленні Тараса Шевченка та їхня прагматика 193

3.2.1. Особливості функціювання українізмів у російськомовних художніх текстах Т. Шевченка 193

3.2.2. Прагматика та функції українізмів в еґо-тексті Тараса Шевченка – його російськомовному щоденниковому дискурсі 197

3.3. Функціювання українізмів у художньому російськомовному тексті В. Даля 203

3.4. «Українська школа» в російській літературі, або «малоросійський стиль» у російському художньому мовленні XIX ст. 208

Висновки до розділу 3 213

Список наукової літератури, використаної в розділі 3 215

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ 222

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 225

ДОДАТОК А 251

ДОДАТОК Б 256

ДОДАТОК В 280

Перелік умовних скорочень

БАС – *Словарь современного русского литературного языка*: в 17 т. Москва-Ленинград: Русский язык, 1950–1965. Т. 4: 450 с.; Т. 5: 676 с.; Т. 7: 89 с.; Т. 8: 430 с.; Т. 10: 478 с.; Т. 14: 430 с.; Т. 17: 389 с.

В. Д. – Володимир Даль

ЛСВ – лексико-семантичний варіант

М. Г. – Микола Гоголь

СД – Даль В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка*: в 4 т. Москва: Русский язык, 1978–1980. Т. 1: 669 с. Т. 2: 779 с. Т. 3: 555 с. Т. 4: 683 с.

СО – Ожегов С. И. *Словарь русского языка*. 22 е изд., стер. Москва: Рус. яз., 1990. 921 с.

СУМ – *Словник сучасної української мови*: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1: 799 с. Т. 3: 744 с. Т. 5: 850 с. Т. 10: 658 с. Т. 11: 699 с.

ВСТУП

Геополітичне та геоекономічне місце України є тим чинником, що сприяє її контактам з багатьма сусідніми країнами Європи, зокрема й Росією. У силу відомих історико-політичних причин найбільші взаємоконтакти спостерігалися саме між Україною й Польщею та Україною й Росією, що послідовно відображено й у їхніх лінгвокультурах.

Для номінації явища «взаємодія споріднених мов» у мовознавстві має традицію функціювання термін *метисація* (С. Семчинський), що, однак, не ввійшов в активний обіг у лінгвістичних дослідженнях, проте, як видається, є необхідність його актуалізувати, що спробуємо довести в цій праці.

Проблему впливу російської мови на українську лінгвісти вивчали досить активно, а от зворотній процес – вплив української мови на російську, її запозичувальний потенціал – вивчався недостатньо, і на сьогодні ця проблема практично лише окреслена. Частково її розглянуто в одному з дисертаційних досліджень останніх років, що виконане Г. Біловус, «Фразеологічна інтертекстуальність російськомовних повістей Т. Г. Шевченка (на матеріалі українських перекладів к. XIX–XX ст.)», яке подане на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Львів, 2012) [15], де авторка наголосила на факті впливу української мови на російську, який здійснювався внаслідок популярності російськомовних текстів Т. Шевченка, що відповідно відобразилося в дискурсі російської лінгвокультури XIX ст. і що підвищує авторитет української мови. Однак дослідження було спрямоване лише на фразеологічний фонд і лише на російськомовний творчий доробок Т. Шевченка.

Хоч Україна тривалий час і знаходилася в складі Російської імперії, а її уряд категорично й послідовно забороняв українську мову спеціальними циркулярами, не визнавав її статусу як самостійної мови української нації, українська мова потенційно має велику впливову силу і, незважаючи на

існування низки перепон для її природного поступу й розвитку, не лише розвивалася, але й збагачувала мову сусіда, так званого «старшого брата», численними запозиченнями, виступаючи у функції мови-донора в силовому полі російської мови, що, однак, замовчувалося, проте названий факт можна вважати ще одним доказом синергетики української мови, доказом її впливової потужності, живильної сили для інших мов.

Лексико-семантичні та фразеологічні українізми активно функціювали в російськомовному художньому й публіцистичному дискурсі XIX ст. (Т. Шевченко, М. Старицький, М. Гоголь, В. Короленко, Є. Гребінка, А. Чехов та ін.), але саме завдяки популярності російськомовних творів українських письменників українські лексичні елементи ввійшли в активний російськомовний обіг, збагатили лексичний і фразеологічний склад російської мови та вплинули на розвиток її стилістики, створивши особливий «малоросійський стиль» російського художнього мовлення.

Зауважимо також, що факти мовного впливу фіксувалися не лише в художньому й публіцистичному дискурсах, але й у лексикографічних джерелах, зокрема цей процес відображено та відповідно кваліфіковано в тлумачному словнику В. Даля. Однак до цього часу тлумачний словник живої російської мови В. Даля (лексикограф однозначно визнавав статус української мови власне як мови української нації) у зазначеному ракурсі не було розглянуто.

Явище запозичення з української мови в російську частково досліджували корифеї українського мовознавства, зокрема О. Потебня, Л. Булаховський, О. Горбач, І. Огієнко, Ю. Шевельов та інші вчені (Г. Їжакевич, Л. Крисін, Т. Космеда, І. Кошман, Т. Черторизька), уважаючи зазначене питання важливим для українського мовознавства.

Отже, оскільки вивчення явища запозичення української лексики та фразеології в російську мову XIX ст., хоч і входить до переліку пріоритетних проблем українського мовознавства, однак не має на сьогодні завершеного

дослідження, тому, очевидно, зазначена проблема потребує нагального опису, що й зумовлює **актуальність** теми цієї праці.

Важливість теми цього дослідження для українського мовознавства була відзначена на Пленумі Інституту української мови НАН України (жовтень 2009 р.), який був присвячений питанням історії української мови, де чл.-кор. НАНУ В. Німчук, зокрема, зазначив, що назріла нагальна потреба всебічно й об'єктивно вивчити взаємовпливи української й російської мов, тому в багатотомному виданні історії української мови, підготовку якого слід розпочати, планується щонайменше один том, присвячений висвітленню проблеми взаємодії й взаємовпливу української й російської мов.

Необхідно спростувати міф про вторинність української мови, нездатність її виконувати функції високорозвинених мов, що поширювався російською вульгарною наукою й де-не-де виявляється й сьогодні, насамперед у разі, коли йдеться про статус української мови як самостійної мови української нації, що був поширений і в XIX ст.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Проблематика дисертації відповідає темі науково-дослідної роботи кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди в межах наукової теми «Сучасна українська мова: когнітивний і прагматичний аспекти дослідження» (державний реєстраційний номер 0111U006434). Тему кандидатської дисертації затверджено вченою радою ХНПУ імені Г. С. Сковороди (протокол № 7 від 4 грудня 2015 р.) та на засіданні Наукової ради «Українська мова» Інституту української мови НАН України (протокол № 73 від 26 квітня 2016 р.).

Об'єкт дослідження – когнітивно-прагматичний потенціал української лексики і фразеології, донорська спроможність української мови, що виявляється в процесі метисації української й російської лінгвокультур.

Предмет наукової розвідки – феномен проникнення українізмів у російську лінгвокультуру в період становлення української й російської літературних мов у XIX столітті, період активної лінгвокреативної діяльності

українських письменників, що вводили у свій російськомовний художньо-публіцистичний дискурс українізми, чим збагачували лексичний і фразеологічний склад російської мови, розвивали її стилістику, що зафіксовано й схарактеризовано в тогочасній лексикографічній практиці й засвідчує відповідний статус української мови, ступінь її впливової сили на інші мови.

Матеріал дослідження – джерела фіксації лексичних українізмів: тлумачний словник живої російської мови В. Даля (картотека складає 1800 одиниць) і словник українізмів М. Гоголя, що функціюють у його художніх текстах (близько 200 одиниць), й художньо-публіцистичні тексти М. Гоголя й Т. Шевченка як феноменів української нації, які зробили значний внесок у розвиток «малоросійського стилю» в російському художньому мовленні, та художній текст В. Даля як теоретика й практика фіксації українізмів російської мови (картотека становить близько 1000 одиниць).

Мета роботи – з'ясувати когнітивно-прагматичний потенціал української лексики і фразеології, донорську спроможність української мови з актуалізацією фактів її впливу на російську мову: збагачення її лексичного й фразеологічного складу та стилістики, а також продемонструвати просвітницько-популяризаційну місію українських письменників в аспекті репрезентації відповідного статусу української мови, її багатства й краси та створення «малоросійського стилю» в художньому мовленні силового поля російської мови.

З метою співвідносяться такі **завдання:**

1. *Описати* явище запозичення, його причини, дослідницькі аспекти й типи запозичень, стан вивченості в українському мовознавстві, схарактеризувавши метисацію, що виражається під час взаємодії української й російської мов як близькоспоріднених з урахуванням мовного простору метрополії й позаметропольного простору.

2. *Окреслити* ключові засади лексикографічної концепції В. Даля, зосередивши увагу на його ставленні до явища запозичення, оцінки статусу

української мови та запозичень з української мови в їхньому системно-структурному вияві.

3. *Виокремити* багатоаспектний статус, типи лексичних і лексико-семантичних українізмів, що зафіксовані в тлумачному словнику живої великоросійської мови В. Даля, означивши їхні функції.

4. *Репрезентувати* тематичну й граматичну класифікації українізмів, що зафіксовані в словнику В. Даля.

5. *Здійснивши зіставний аналіз* українізмів, зафіксованих у словнику В. Даля, з тими самими одиницями, відтвореними в авторитетних тлумачних словниках сучасної російської й сучасної української літературних мов, *описати* семантичні процеси, що відбулися в структурі лексичного значення цих одиниць, простеживши їхню «мовну долю», їхній когнітивно-прагматичний потенціал загалом.

6. *Схарактеризувати* особливості функціювання українізмів у художньо-публіцистичному російськомовному дискурсі М. Гоголя, Т. Шевченка й В. Даля, окресливши прагматичний потенціал українізмів й ефективність їхньої фіксації в тлумачному словнику, продемонструвавши їхній еґоцентризм.

7. *Порівняти* словник українізмів, укладений М. Гоголем до його текстів, із відображенням його складу в словнику В. Даля, виокремивши факти відмінностей.

У дисертаційному дослідженні було використано такі дослідницькі **методи**: а) порівняльно-історичний та метод зіставного аналізу, що застосовувалися для зіставлення фактів української й російської мов з метою виявлення корпусу запозичень з української мови та характеристики відповідних семантичних процесів, що відбувалися в структурі лексичного значення українізмів, а також для порівняння українізмів з вокабулярію М. Гоголя й запозичень-українізмів російської мови, зафіксованих у словнику В. Даля; б) описовий метод використано в ході класифікаційного аналізу в процесі формування тематичних та граматичних груп українізмів і

їхніх типів, подання специфіки відтворення української МКС в силовому полі російської мови; в) опозитивний семантичний та традиційний компонентний аналізи були актуалізовані під час з'ясування структури значень досліджуваних лексем, їхніх типів, а концептуальний аналіз для виокремлення важливих концептів української когнітивної картини світу, спроектованої на російську когнітивну картину світу, під час процесу мовної аплікації; г) метод контекстуального аналізу було застосовано в ході виявлення українізмів, їхніх типів і функцій у художньо-публіцистичному російськомовному тексті; ґ) метод аналізу лексикографічних статей із залученням синхронно-діахронного підходу в процесі актуалізації словникових дефініцій і доведення статусу українізму; д) метод картографування, здійснений на основі суцільної вибірки матеріалу зі словника В. Даля. Використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу та порівняння, лінгвістичного конструювання під час моделювання схем.

Наукова новизна цієї праці полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві здійснено аналіз запозичень – лексико-семантичних і фразеологічних українізмів, що засвідчили факт впливової спроможності української мови як такої, її значний когнітивно-прагматичний потенціал, відображений в лексикографічній практиці російської мови XIX ст., і її художній стилістиці, що призвело до формування «малоросійського стилю». Здійснено класифікацію типів лексичних і лексико-семантичних запозичень-українізмів, подано їхню тематичну й граматичну класифікації, визначено місце в МКС мови-реципієнта та простежено подальшу адаптацію актуалізованих мовних одиниць.

Теоретичне значення цього дослідження зумовлене тим, що доповнено теорію запозичення й обґрунтовано необхідність введення в лінгвістичний обіг термінів *метисація* (стосується характеру контактів, що здійснюються між близькоспорідненими мовами), а також *еґоцентризм запозичень української мови в мову російську* (характеризує активний процес запозичення, унаслідок якого простежується функціювання українізмів у

художньо-публіцистичному російському тексті з актуалізацією широкої палітри прагматичних функцій і потенційних можливостей прагматичних ефектів, як наслідок – у XIX ст. в російському художньому мовленні виробився особливий «малоросійський стиль»).

Практичне значення праці вбачаємо в тому, що її матеріал можна використати для укладання словника лексичних і фразеологічних українізмів російської мови, а також застосувати в процесі читання курсів з історії української мови, лексикології, зокрема актуалізуючи проблеми, пов’язані з репрезентацією явища запозичення, метисації, що може стати предметом окремих спецкурсів і спецсемінарів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення проведеного дослідження викладені в доповідях і виступах на чотирьох міжнародних і двох усеукраїнських конференціях, зокрема: XVI Міжнародній конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Семантика мовних одиниць (на матеріалі української та російської мов)» (14–15 квітня 2016 р. – ХНПУ ім. Г. С. Сковороди); III Міжнародній науковій конференції «Україністика: вчора, сьогодні, завтра» (20–21 травня 2016 р. – УАМ, Познань – Польща); I Міжнародній конференції «Слов'янські студії» (24–25 травня 2016 р. – Миколаїв, ЧДУ ім. Петра Могили); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна філологія: актуальні проблеми та перспективи дослідження» (20–21 жовтня 2017 р. – університет Марії Кюрі-Складовської, Люблін – Польща), Усеукраїнській науково-практичній конференції «Українська традиція та інновації у сфері міжкультурної комунікації як наслідок інтеграції сучасного гуманітарного знання» (19–20 вересня 2013 р. – ДДПУ ім. І. Франка); Усеукраїнській науковій конференції «Мова Тараса Шевченка в контексті наукової парадигми XXI століття» (20 березня 2014 р. – ОНУ ім. І. І. Мечникова).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в **чотирнадцяти** статтях, 8 з яких опубліковано у фахових виданнях, затверджених МОН України, 3 – у зарубіжних виданнях, 3 – в інших виданнях (з них 1 – тези).

Структура дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку літератури й джерел, що становить 318 одиниць: література – 308, джерела – 10. Текстову частину доповнює Додаток А, де містяться Схеми, що узагальнюють деякі теоретичні положення, прийняті в дослідженні за основу, та Додаток Б, у якому міститься Таблиця з тлумаченнями, поданими М. Гоголем до українізмів, що функціюють у його художньому тексті, у порівнянні з тлумаченнями цих слів у словнику В. Даля та Додаток В, у якому зазначений Список публікацій здобувача за темою дисертації та Відомості про апробацію результатів дисертації. Загальний обсяг праці становить 282 сторінки, із них основного тексту – 180 сторінок.

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА ЗАПОЗИЧЕННЯ З БЛИЗЬКОСПОРІДНЕНИХ МОВ

Зміни, що зумовлені розвитком економічної й політичної співпраці між державами світу, культурні зв’язки і под. сприяють активному контактуванню мов. Унаслідок цих контактів з'являються запозичення різних типів. Актуалізоване в цій праці мовне явище привертає прискіпливу увагу лінгвістів, оскільки процес запозичення відбувається безперервно, а проблема належить до тих, що завжди актуальні.

Питань, пов'язаних із методологією вивчення запозичень, їхньою класифікацією, трактуванням явищ, що безпосередньо пов’язані з процесом запозичення, стосуються їхнього функціювання і под., а також проблеми, що пов’язана з вивченням формування відповідного дослідницького термінологічного апарата, методів і методик дослідження вказаного явища, торкалися класики українського (Л. Булаховський, І. Огієнко, О. Потебня, В. Сімович, Ю. Шевельов, І. Франко та ін.) та зарубіжного (У. Вайнрайх, Я. Грот, В. фон Гумбольдт, Ф. де Соссюр, Л. Щерба та ін.) мовознавства. Його досліджують мовознавці другої половини XX – початку XXI ст. (В. Акуленко, Н. Ашиток, Л. Архипенко, Б. Ажнюк, Л. Бороденко, І. Білодід, Р. Будагов, М. Волощак, С. Грищенко, Л. Гумецька, А. Дочу, Й. Дзендзелівський, Ю. Жлуктенко, Д. Лотте, Г. Їжакевич, І. Каминін, Г. Касім, С. Караванський, Т. Кияк, Т. Космеда, І. Кочан, О. Муромцева, Н. Озерова, Т. Панько, О. Пономарів, Я. Радевич-Винницький, В. Русанівський, Л. Струганець, С. Семчинський, В. Сімонок, О. Ткаченко, Т. Черторизька та ін.).

Терміни, пов’язані із задекларованою в цій праці проблемою, зрозуміло, подані в низці словників лінгвістичних термінів і відповідних енциклопедіях чи іншій довідковій літературі (О. Ахманова, Й. Вахек, А. Загнітко, О. Селіванова та ін.).

1.1. Явище мовної взаємодії: специфіка трактування, причини, дослідницькі підходи

Не існує мови, що була б цілком ізольована від інших мов, чи, точніше, інших лінгвокультур. Мова як живий витвір, креативна система, постійно збагачується, зокрема й унаслідок переміщення її елементів з однієї лінгвокультури до іншої, через відповідне взаємопроникнення, взаємозбагачення мовних елементів чи, навпаки, засмічення ними мови. Цей процес протиставляють як позитивний й одночасно негативний залежно від векторів його чинності. Класики мовознавства неодноразово про це писали, зокрема Г. Шухардт зауважив: «Серед усіх тих проблем, якими займається сьогодні мовознавство, немає, напевно, жодної настільки важливої, як проблема мовного змішування (ідеться про взаємовплив мов. – Г. Н.). Вона повинна бути ретельно досліджена насамперед там, де є для цього найбільш сприятливі умови як для спостережень над самими процесами змішування, так і для наукового його вивчення (переклад автор. – Г. Н.)» [183, с. 175].

Усі процеси взаємовпливу мов, відповідно, відбуваються за певними законами. Щоб точно їх схарактеризувати, Ф. де Соссюр використав образне і яскраве порівняння – удався до уподібнення мовної системи із грою в шахи. На прикладі, який навів учений, можна усвідомити, що належить до закономірного, а що – до випадкового, порівн.: «Те, що ця гра прийшла до Європи з Персії, факт зовнішній; навпаки, внутрішнє становить усе те, що стосується системи та правил. Якщо замінити дерев'яні фігури на фігури зі слонової кістки, то ця заміна буде байдужою для системи; коли ж зменшити чи збільшити кількість фігур, така зміна глибоко зачепить “граматику” гри» [148, с. 36].

Погоджуючись із «соссюрівським» порівнянням, представники празької лінгвістичної школи додають, що «гра в шахи – не примітивна», а змістовна й оригінальна через те, що, ураховуючи відповідні правила, гравець повинен постійно ними маніпулювати, мислити, удосконалювати можливості гри, хоч

чітко окреслених і прийнятих її правил необхідно послідовно дотримуватися, «щоб партія від початку до кінця була вдалою» [193, с. 268].

Отже, *мовна взаємодія* не повинна руйнувати системи контактних мов, а це значить, що вводити в мовлення чужі звуки, слова чи словосполучення іншої мови необхідно обережно, не викривлюючи її граматичної основи, фонетичних та орфоепічних особливостей, оберігаючи її красу, власне, питоме лексико-фразеологічне багатство.

Натомість довільне змішування слів і словосполучень мов, що взаємодіють, відмінювання відповідних мовних одиниць за зразком чужої мови, творення фраз усупереч моделям рідної мови і под. неприпустиме [Див. про це: 4]. Мові не потрібно нічого нав'язувати. Усе, що пов'язане з насиллям, не дає жодної користі.

До чинників, що породжують зміни в мові, належать різні типи мовних контактів, характер їхньої взаємодії. Термін *мовний контакт* був запропонований А. Мартіне, який писав, що «...дві або декілька мов існують у контакті, якщо ними поперемінно користується та сама особа. Таким чином, місцем здійснення контакту є індивіди, які користуються мовою» (переклад автор. – Г. Н.) [27, с. 22].

Праця У. Вайнрайха «Мовні контакти» стала підсумком багаторічних дискусій навколо проблеми змішування мов. Для окреслення цього поняття мовознавці використовують низку термінів, як-от: «мовленнєве спілкування між двома мовними колективами» [124, с. 3], «зіткнення мов, що виникає внаслідок особливих географічних, історичних та соціальних умов, які приводять до необхідності мовного спілкування людських колективів, що спілкуються різними мовами» [192, с. 535], «схрещування мов», «іншомовний вплив», «змішування мов», «взаємовплив мов», «мовна взаємодія», «мовні контакти».

Кожен із цих термінів, як стверджують дослідники, додає нові аспекти до розуміння розглядуваного явища, а запозичуються ці терміни часто з інших наук, наприклад, термін *схрещування* взято з біології, причому в

процесі схрещування розрізняють: а) *метисацію* – як взаємодію споріднених мов і б) *гібридизацію* – взаємодію неспоріднених мов.

Хоч ці терміни й не мають належного поширення в мовознавстві, однак видаються авторці цієї роботи досить удалими. Саме тому в дослідженні актуалізуємо термін *метисація* [Див. про це: 182], оскільки увагу зосереджуємо на вивченні процесу запозичення, що спроектований на споріднені російську та українську мови. Для виокремлення цього явища, вочевидь, потрібен окремий термін.

Теоретики мовознавства вважають, що дещо нелогічно, можливо, й не зовсім коректно для окреслення явища взаємодії мов використовувати термін *мішана мова*, оскільки він містить указівку на наслідок, власне, негативної взаємодії, інтерференції, виключаючи трансференцію як результат позитивного впливу: у цьому разі певна мова стає наслідком змішування в різних пропорціях, одна з мов починає домінувати, насаджати свої елементи іншій, що, звісно, оцінюється негативно.

Нагадаємо, що саме У. Вайнрайх сформулював дефеніцію терміна *інтерференція*, що вплинуло на трактування цього поняття його наступниками, іншими поколіннями вчених, порівн.: «Ті випадки відхилення від норм будь-якої з мов, які мають місце в мовленні двомовних осіб у результаті того, що вони знають більше мов, ніж одну, тобто внаслідок мовного контакту, ми будемо називати явищем інтерференції» (переклад автор. – Г. Н.) [27, с. 22]. Названий учений визнавав можливість інтерференції як у мові, так і в мовленні. Однак наголосимо, що науковець чітко усвідомлював відмінність між цими видами впливу: «У мовленні інтерференція подібна до піску, який відносить течія, у мові її можна порівняти з тим самим піском, що осів на дно озера» (переклад автор. – Г. Н.) [27, с. 36].

У теорії міжмовної взаємодії У. Вайнрайх, як відомо, виокремив 4 типи інтерференції, що стосуються фонетичного рівня взаємодії:

а) недодиференціація,

б) наддиференціація,

в) реінтерпретація відмінностей,

г) субституція звуків.

В. Розенцвейг та К. Закір'янов спроектували розроблену теорію на інші рівні мовної системи (Див.: В. Ю. Розенцвейг [124, с. 40]; К. З. Закирьянов – [49, с. 25]).

Опоненти ж У. Вайнрайха, зокрема А. Супрун та Г. Клименко, указали на низку недоліків запропонованої дефініції. Вони критично відреагували на поширену практику застосування терміна *інтерференція* [Див.: 153].

Докладно розглянувши явище міжмовної інтерференції, Е. Хауген зосередив свою увагу на інтерференції, що виявляється на різних мовних рівнях, і запропонував класифікацію видів інтерференції. Названий учений виділив два види запозичень інтерференційного характеру:

1) запозичення-зсуви, коли відбувається зсув у значеннях слів;

2) запозичення, що розширюють значення, які пов’язані з процесами семантичної підміни.

У межах запозичень-зсувів він виокремлює підтип – запозичені утворення: йдеться про нові слова, що виникають в одній із контактних мов під впливом іншої, що, однак, не є виключно копіюванням форми. Цей дослідник розглядає запозичення гібридного типу, які називає запозиченнями-сумішами, що утворюються внаслідок послідовних (запозичень-зсувів і запозичених розширень) актів запозичення [Див.: 169, с. 4].

Л. Булаховський (услід за Г. Паулем) актуалізвав термін *змішування мов*. Л. Щерба ж не сприйняв його й запропонував інший – *взаємний вплив мов* [184, с. 60].

Однак, як наголошувалося, наведені терміни не виключають один одного, оскільки номінують різні явища, що реалізуються в процесі запозичення, і обидва вони знайшли поширення в сучасному мовознавстві.

Можна констатувати, що в сучасному мовознавстві найуживанішими термінологічними словосполученнями для номінації розглядуваного явища без конкретизації характеру взаємовпливу вважають два – *взаємодія мов* та *мовні контакти.*

Під *взаємодією мов* розуміють цілісний комплекс явищ, що формується внаслідок міжмовних зв'язків, а поняття *мовні контакти* трактують як конкретний тип міжмовних зв'язків, у якому, відповідно, виділять зв'язки:

а) *дистантні* (від лат. distantia – *відстань*), коли немає двомовності й прямого контакту носіїв мов, що взаємодіють,

б) *інтермедіарні* (від лат. intermedius – *проміжний, середній*) – міжмовні зв'язки, що виникають між двома мовами, які безпосередньо не контактують, але кожна з них знаходиться в контакті з третьою мовою як мовою-посередником [136, с. 274].

С. Семчинський пропонує, як видається, найбільш удале визначення поняття *мовні контакти*, що проектується на явище запозичення, порівн.: «Це взаємодія двох і більше мов, коли висловлювання однією мовою включають до свого складу елементи іншої мови, або, навпаки, – висловлювання другою мовою включають до свого складу елементи першої мови» [136, с. 273]. Класифікацію С. Семчинського відображено на Схемі 1.1. (Див. Додаток А.).

У російському лінгвістичному енциклопедичному словнику зазначено, що мовні контакти (від лат. contactus – *дотик*) – це взаємодія двох чи більше мов, що впливає на структуру словника однієї чи багатьох із них [198, с. 273].

А в українському довідковому виданні «Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни» А. Загнітко пропонує, як видається, більш точне визначення: «Контакти (лат. *contactus* – доторкання) – мовна взаємодія двох або більшої кількості мов, що впливає на граматичну структуру і словник однієї або багатьох із них. Соціальні умови мовних контактів спілкування між особистостями різних національних лінгвокультурних спільнот» [197, т. 2, с. 89].

О. Селіванова в «Лінгвістичній енциклопедії» констатує, що «мовні контакти – це процеси взаємодії мов, результатом яких може бути вплив однієї мови на іншу, що приводить до змін її лексикону і граматичної системи. Мовні контакти є потужним чинником мовних змін» [202, с. 58].

С. Семчинський, М. Кочерган, Ю. Жлуктенко дотримуються думки, що найбільш потрібною є *класифікація мовних контактів*, коли їх поділяють на *казуальні* та *перманентні*. Казуальні (від лат. *casus* – випадок) трактують як такі, що виникають під час тимчасового спілкування носіїв різних лінгвокультур, а перманентні – більш тривалого, вони мають більш потужну силу [Див.: 136, с. 274–280]. За визначенням побудовано Схему 1.2 (Див. Додаток А).

Пошук найбільш точного визначення поняття *мовні контакти* та виявлення системи його типів, як бачимо, триває.

Загальновизнаним на сьогодні стало твердження, що мовні зміни не відбуваються довільно. Вони завжди мають *причини – внутрішні* чи *зовнішні*.

Зовнішні (екстралінгвальні) причини мотивовані, звісно, тими імпульсами мовного розвитку, що надходять з довкілля, а до внутрішніх тенденцій мовного розвитку (інтралінгвальних) відносять, як відомо, такі, що закладені в самій мові. Л. Щерба вважав запозичення не тільки наслідком міжмовних процесів, але й внутрішньомовних, зазначивши, що «запозичення можуть приходити не тільки з чужих мов, але й з діалектів, зокрема як з географічних, так особливо й із соціальних» [184, с. 58].

У мові кожного народу, безперечно, простежуються зміни, що є наслідком мовного контактування, про що вже йшлося. Не існує мови, що не зазнала б впливу довкілля, на що звертає увагу зокрема й Л. Булаховський, порівн.: «Усі мови більшою або меншою мірою становлять продукти змішування (злиття)» [25, с. 265].

Наголосимо, що особливості кожної мови зумовлюють дві групи чинників:

1) походження мови й той шлях саморозвитку, який визначає її місце серед інших мов світу;

2) процес взаємозв'язків, взаємодії та взаємопроникнення як генетично споріднених (когнат), близьких за граматичною будовою та лексичним складом мов, так і мов неспоріднених, віддалених за своєю структурою й словником, носії яких на певному етапі мали ті чи ті форми спілкування.

Усі ці процеси складні й неоднозначні. Інтенсивність і ступінь їхнього вияву залежить від низки різних чинників, серед яких:

а) тривалість і характер неперервності (в історичному плані) контактів;

б) ступінь розвитку мов, що контактують;

в) ступінь схожості мовних структур (генетична, типологійна);

г) соціальні функції мов, що контактують [Див. про це: 54, с. 55].

Від причин конкретної взаємодії залежать усі процеси взаємоконтактування. Вони мотивують і певні наслідки, виникають через постійні діалоги, систематичне спілкування між носіями різних мов [198, с. 237].

Якими ж є зовнішні (екстралінгвальні) причини запозичень?

М. Кочерган узагальнює напрацювання дослідників у галузі соціолінгвістики й виокремлює систему *зовнішніх причин*, що спричиняють мовні запозичення. На його думку, це:

1) загарбання території й поневолення корінного етносу, примус до вивчення мови;

2) мирне співіснування населення, серед якого носії різних лінгвокультур;

3) взаємодія (економічна, торгівельна, культурна та ін.) населення однієї країни з мешканцями інших країн;

4) засвоєння іншої (чужої) мови внаслідок шкільного навчання [77, с. 187].

Названий дослідник виокремлює й конкретні *внутрішні чинники* стимулювання процесу входження в мову-реципієнта системи запозичень:

1) намагання уникнути полісемії, закріпити за своїм і чужим словом різні смислові відтінки;

2) прагнення замінити багатослівне найменування однослівним [Див.: 76, с. 229–230].

На основі тверджень М. Кочергана про зовнішні чинники можна зробити висновок про існування двох типів мовної взаємодії: 1) історичних і 2) соціальних.

Серед *історичних* виокремлюють такі:

а) *добровільні* (народ шляхом свідомого вибору відмовляється від рідної мови та добровільно приймає іншу мову),

б) *примусові* (колонізація чи загарбання території, поневолення народу),

в) *добровільно-примусові* (шляхом впливу на підсвідомість змушують чужу мову визнати рідною). Див. Схему 1.3 в Додатку А.

Якщо зазначене спроектувати на взаємодію російської та української мов, яка відбувалася в Україні, то ця взаємодія мала тривалий (від часів входження України до складу Російської імперії, а згодом і до складу Радянського Союзу) примусовий і добровільно-примусовий характер. Якщо ж аналізувати вплив на російську мову з боку мови української, то в цьому разі має місце добровільний вибір російськомовного населення Російської імперії.

Досліджуючи феномен запозичення, С. Семчинський також розмірковує про зовнішні й внутрішні чинники мовного впливу, однак у його термінології їх номіновано (1) *нелінгвістичні, або інтерлінгвістичні* та (2) *лінгвістичні, або інтралінгвістичні* [Див.: 135, с. 25–37]. Хоч традиційно, як зауважувалося, ці чинники номінують екстра- та інтралінгвальними (О. Ахманова, В. Панфілов та ін.), використовують також і термін *нелінгвальні* чинники (Ю. Гепнер). І. Кочан надає перевагу питомо українській термінології і вказує на *зовнішньо- та внутрішньомовні фактори*, під впливом яких запозичуються іншомовні слова [75, с. 6]. Названа дослідниця наголошує, що «з давніх-давен торговельні, економічні

та культурні зв’язки між народами сприяли проникненню в різні мови іншомовних слів. Запозичували слова на позначення реалій “чужого” життя або давно відомі реалії нерідко перейменовували вдалим запозиченим словом. Так само й українська мова збагачувалася іноземними елементами й словами» [75, с. 6].

На основі узагальнення теоретичних напрацювань П. Селігей виокремив основні чинники проникнення запозичених слів у мовний простір України, зауваживши, що таке проникнення простежуємо в разі, коли:

1) іншомовна термінологія є міжнародною, узвичаєною серед зарубіжних фахівців;

2) актуалізується тенденція до лаконізму й однослівності: «мовці воліють позначити поняття одним запозиченим терміном, аніж багатослівно-громіздким питомим зворотом», замість довгих описів потрібний зміст зосереджується в одному слові, від якого, до того ж, утворюються однослівні похідні;

3) чуже слово однозначне, його семантика більш конкретна й більш чітко окреслена, деталізує наявне поняття, вносить новий смисловий відтінок, який важко чи неможливо передати питомим аналогом;

4) деякі іншомовні слова прищепилися в науковій мові через естетичні або етичні міркування;

5) окремі суспільні прошарки захоплюються культурою іншого народу й запозичення вкорінюються не стільки, щоб уточнити поняття чи прояснити його сутність, скільки:

(а) через бажання мовця засвідчити свою сучасність і поінформованість,

(б) із претензій на розумову або ділову перевагу,

(в) із міркувань моди чи снобізму,

(г) із метою маніпуляції – щоб створити видимість чогось нового чи незвичайного» [Див.: 134, с. 3–17].

Торкаючись актуалізованої в цій праці проблематики, О. Мороховський також виокремлює три групи чинників, що зумовлюють процес запозичення, спираючись на ті самі основи, що їх виокремлюють інші дослідники, порівн.:

1. «Номінативна безвихідь» і прагнення до мовленнєвої економії. Натрапляючи на нову реалію, що не має спеціального позначення в певній мові, мовець віддає перевагу не описовому звороту рідною мовою, а запозичує його іншомовне позначення. Інколи описовий зворот може бути занадто великий для того, щоб уживатися під час щоденного спілкування.

2. Прагнення мовців використати слова, позбавлені будь-яких конотативних значень, головно у сфері науково-технічної термінології й номенклатури. Мовознавець наголошує, що «для створення нових термінів можна використовувати як засоби рідної мови, так і запозичення, але розвиток терміносистем низки наук у країнах європейського регіону свідчить, що вчені часто надавали перевагу запозиченим засобам перед власними.

3. Прагнення мовців використати слова, яким властиве конотативне значення, головно, у сфері молодіжного жаргону, а також у публіцистиці, особливо тій, що присвячена іноземній тематиці; іншомовні запозичення вживаються зі стилістичною метою – наблизити, конкретизувати описувані явища для читача й у той же час показати їхню іншомовність [Див. про це: 103, с. 19–25].

Т. Космеда доводить, що запозичення використовують і для того, щоб актуалізувати відповідну оцінку явища. При цьому зауважено: запозичення в різних ситуаціях, що залежать від системи й об’єктивних, і суб’єктивних чинників, можуть уживатися для актуалізації як позитивної, так і негативної оцінки. Це підтверджують відповідні експерименти, анкетування, опитування реципієнтів [Див. про це: 69].

Сьогодні, коли значно поглибилося політичне протистояння Росії з Україною, простежуємо зумисне вживання росіянізмів з метою моделювання негативної прагматики, негативні герої художніх та мультиплікаційних

фільмів інколи розмовляють російською мовою чи активно вживають росіянізми, і, навпаки, позитивні герої стежать за правильністю свого мовлення, уживають питому лексику, дотримуються пуристичних поглядів.

Отже, екстра- та інтралінгвальні чинники постійно взаємодіють і спричиняють кількісні та якісні мовні зміни, що переконливо доводить і Л. Струганець [Див.: 150, с. 95].

Важливо згадати й напрацювання Г. Пауля, який у свій час також писав про чинники, що впливають на процес запозичення. На його думку, це:

1) певний мінімум двобічного контакту мов через посередництво міграції груп людей;

2) відповідне територіальне розміщення країн;

3) масове переселення людей;

4) завоювання, війни;

5) подорожі, туризм [Див.: 117, с. 440].

Ці чинники також мотивують негативне чи позитивне ставлення до фактів запозичення залежно від того, чи мова-донор не репрезентує агресії, що характерна для її носіїв.

Таким чином, між усіма підходами до виокремлення чинників, що спричиняють запозичення мовних фактів, простежуємо зв’язок, оскільки всі вони базуються на аналізі конкретних ситуацій, що відбуваються в довкіллі, та враховують внутрішньомовні потреби, які стимулюють актуалізацію явища запозичення чи, навпаки, його стримують.

Дослідники пишуть і про активну участь у мовній взаємодії окремих народів як носіїв відповідних мов. Щоб розрізняти характер зв’язків між народами, які взаємодіють, у мовознавстві використовують терміни *субстрат*, *суперстрат*, *адстрат* та *інстрат*, на характеристиці яких коротко зупинимося.

Термін *субстрат* належить Дж. Асколі (з лат. substratum – *підстелене, покладене знизу*). Цей термін позначає «залишкові сліди» мови місцевого

населення в мові «прийшлого» населення, що витіснила мову-попередницю. Субстрат має два значення:

а) субстрат-1 номінує мову, що існувала на визначеній території, але після свого зникнення не вплинула на мову «прийшлого» населення,

б) субстрат-2 виявляється тоді, коли мова, зникнувши, усе-таки мала значний вплив на мову-наступницю (перекл. автор. – Г. Н.) [Див. про це: 189, с. 39]. Наприклад, кельтська мова галлів була субстратом сучасної французької мови.

Від субстрату відрізняють *суперстрат*. Цей термін увів В. Вартбург (з лат. superstratum – *верхній шар, настелене, покладене зверху*). Суперстрат характеризує «залишкові сліди» мови «прийшлого» населення в мові місцевого населення. Наприклад, мова тюркського племені протоболгар – суперстрат болгарської (слов'янської мови).

Згодом Н. Бартоллі запропонував увести в науковий обіг і термін *адстрат* (з лат. adsratum – *нашарування*, від ad – *при, на, біля* і stratum – *настил*), який використовують на позначення сукупності рис мовної системи, що стали наслідком впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування й контактів народів, які розмовляють цими мовами.

На відміну від субстрату та суперстрату, адстрат є нейтральним типом мовної взаємодії, за якої не відбувається «розчинення» однієї мови в іншій, адстратні явища утворюють прошарок між двома самостійними мовами. Впливи та їхні наслідки є взаємними: кожна з мов, що взаємодіють, впливає одна на одну.

У зарубіжній лінгвістичній літературі адстрат трактують як наслідок мовної взаємодії, що здійснюється на основі мовного сусідства, тобто адстрат розглядають як наслідок особливого географічного розміщення та соціальних контактів. У мовознавчій англійській літературі подано твердження, що адстрат – це крайні мовні контакти (перекл. автор. – Г. Н.) [Див. про це: 189, с. 40]. Наприклад, мови польська та українська чи російська та українська –

мови держав, що безпосередньо межують. Виокремлюють кілька типів адстратного контактування:

1) міждіалектне контактування;

2) взаємозв'язок літературної мови з діалектами;

3) контакти на рівні розмовного просторічного вживання мовних одиниць;

4) контакти між системами літературних мов та деякі інші [Див.: 59, с. 11].

Вияви адстрактних контактів як наслідок метисації зафіксовані в лексикографічній практиці та системі функційних стилів російської та української мов, про що йтиметься в наступних розділах цієї праці.

1.2. Вплив української мови на російську як наслідок метисації та адстратного контактування. «Конкуренція» мов. Українська мова у функції мови-донора

Мовна ситуація – головне поняття, через яке визначають особливості мовної політики кожної країни.

Щоб з'ясувати специфіку конкретної мовної ситуації, представники американської соціолінгвістичної школи пропонують зважати на систему соціологічних фактів, зокрема вони вважають, що необхідно враховувати:

а) кількість мов, якими користується населення певної країни чи географічного ареалу;

б) стан розвитку й особливості функціювання діалектів;

в) кількість носіїв певної формації;

г) вартісну орієнтацію носіїв мови на особливості функціювання формацій у різних мовних суспільствах.

Між мовними формаціями конкретного мовного суспільства завжди існує певне напруження, зумовлене багатьма чинниками, передусім різним

соціальним статусом носіїв мовних кодів. Усе зазначене й охоплює поняття мовної ситуації [Див. про це: 29].

В енциклопедії «Українська мова» поняття *мовна ситуація* трактують як «спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов, що притаманний конкретному суспільству» [Див.: 206, с. 332].

А в монографії «Нариси з соціолінгвістики» Л. Масенко використовує термін *мовна ситуація* в значенні «сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов, що використовуються в межах певних географічних чи адміністративно-політичних утворень для забезпечення комунікативних потреб» [95, с. 106], що, як видається, більш чітко окреслює розглядуване поняття.

Беручи до уваги, власне, українське мовне суспільство, О. Тараненко справедливо зауважує, що одним із головних чинників формування мовної ситуації в Україні є *співіснування й жорстка конкуренція української мови з російською* [Див.: 155]. Можна до цього додати, що зазначена конкуренція має давню традицію. Утім, загалом процес цієї «конкуренції» на сьогодні не має докладного аналізу й опису.

Отже, безперечно, лінгвістичні та суспільно-політичні чинники формують мовну ситуацію. Їхнє дослідження повинно давати відповідні уявлення про мовно-комунікативний простір, формувати ґрунт для опису «мовної біографії» окремої держави, зокрема й України [Див. про це докл.: 72, с. 103–107].

Українсько-російські мовні контакти, як відомо, мають давню традицію й почали носити регулярний характер адстратного типу взаємодії після приєднання України до Росії 1654 року. Відтоді ця взаємодія в різні періоди вирізняється неоднорідними векторами чинності: *по-перше*, простежуємо неоднакове співвідношення впливів однієї мови на іншу, *по-друге*, різними були стильові й соціальні сфери проникнення елементів однієї із цих мов в іншу і, *по-третє*, неоднаковим був ступінь адаптації взаємних запозичень.

З огляду на запропоновані теоретичні постулати, наведені вище в цьому розділі, зробимо висновок, що контакти між українською та російською мовами можна схарактеризувати як: а) безпосередні; б) такі, що відбувалися між генетично й типологійно спорідненими мовами; в) спочатку обопільні, що, як наслідок, знайшло відображення в тлумачному словнику живої російської мови В. Даля, а згодом з однобічним активним домінуванням, насильницьким впливом російської мови; г) вони й маргінальні, і внутрішньо регіональні в різні періоди взаємодії; ґ) перманентні, тобто з тривалою й, відповідно, активною силою мовної взаємодії; д) природні й штучні одночасно.

Якщо характеризувати вплив російської мови, то така взаємодія через відповідну насильницьку мовну політику спочатку царської Росії, а згодом і СРСР призвела до викривлення українського мовного простору, значного поширення російської мови, особливо в східній та центральній частинах України, її домінування, утворення суржика як наслідку негативної взаємодії мов, вияв інтерференції (більшою мірою) та частково трансференції, мали місце випадки й лінгвонаціоналізму [Див. про це: 70, с. 66–70], зневажливого ставлення до української мови, а лінгвопатріотизм українців жорстоко карався та ін., про що йтиметься далі.

Хоч в останній час простежуємо й активніший вплив української мови на російську в тому її варіанті (периферійному – не метропольному), який функціює в українському мовному просторі. Аналізу цього процесу присвячені наукові розвідки В. Дубічинського [Див. напр.: 45], І. Кошман [Див.: 79], О. Рудякова [Див.: 128], О. Тараненка [Див.: 156], В. Труба [Див.: 161] та ін.

Утім, у XVII – на поч. XVIII ст. відбувався практично рівноправний взаємовплив обох мов, а дещо пізніше (XVIII–XX ст.) уже починаємо простежувати односпрямований насильницький вплив з боку російської мови на українську, що залежало від виробленої мовної політики царської Росії [206, с. 174–176].

Висловлену думку підтверджують міркування Л. Гонтарук, яка зауважує, що «мовні контакти між розмовними українською та російською мовами існували як результат політичних, воєнних, культурних, церковних і наукових зв'язків цих народів упродовж XIV – першої половини XVII ст., **однак вплив російської мови на українську писемну був відсутній** унаслідок таких екстралінгвістичних факторів: 1) українська мова була писемна найпізніше з XI ст. – російська мова з XVIII ст.; 2) українська мова кін. XV – першої половини XVII ст. була вписана в контекст західноєвропейських культурних, церковних, економічних змін, що зумовило досить активний процес її розвою – російська мова була практично поза цим процесом, що гальмувало її розвиток; 3) українська мова з кінця XV ст. входить у церковний ужиток, що її сакралізує, суттєво підвищує авторитет і викликає інтерес до її словника та граматики – церковну сферу в Росії обслуговує церковнослов'янська мова, тому російська мова обмежена побутовою сферою вживання й випрацьовує свою літературну норму лише з другої половини XVIII ст.» (жирн. шрифт автор. – Г. Н.) [39, с. 78–103].

Не можемо однозначно погодитися з не зовсім, як видається, коректною думкою про те, що писемність російська мова отримала аж у XVIII ст. Це питання окремо аналізувати не будемо, хоч Л. Гонтарук відповідно й мотивує свою досить різку думку.

Важливо, як видається, те, що названа дослідниця неодноразово звертає увагу на «сильну» позицію українського розмовного мовлення стосовно російського до XVIII ст., пише про той значний вплив, що відбувався з боку української мови на мову російську, порівн.: «…саме російська мова того періоду зазнавала впливу української, а не навпаки» [39, с. 78–103].

Отже, в історії мовних контактів між Росією та Україною був і період (початок активних контактів – кінець XVII – поч. XVIII ст.), коли українська мова трансферентно, тобто позитивно, впливала на розвиток російської мови, що здійснювалося через безпосередні й обопільні мовні контакти,

маргінально й природно [108], що й відображено в тлумачному словнику В. Даля, аналіз якого в цьому ракурсі здійснимо в другому розділі.

Унаслідок міжмовних контактів між українською та російською мовами виникає двомовність, або білінгвізм, характер яких, як відомо, залежить від типу особливостей мовного контакту, наявності чи відсутності факту домінування однієї мови над іншою, наявності чи відсутності мовної агресії, насильницької мовної політики тощо. На сьогодні явище українсько-російського та російсько-українського білінгвізму досить докладно й усебічно описане в українському мовознавстві, наприклад, Л. Масенко подала глибоке обґрунтування цього явища [Див.: 94].

Сьогодні можна також констатувати, що результатом зазначеного російсько-українського контакту стало значне відхилення української мови від її питомих мовних норм, що прийнято називати, як зауважувалося вище, інтерференцією [95, с. 209].

З початку XXI сторіччя простежуємо поступовий відхід української лінгвокультури від російського впливу, хоч цей процес відбувається повільно, з дискусіями, суперечками, що обговорюється в спеціальній науковій літературі, на різних лінгвістичних форумах не лише серед українських мовознавців, але й російських [Див. напр.: 130]. Мовні суперечки, навмисне «підігріті» Росією, призвели до посилення сепаратистських настроїв і, урешті, до збройного конфлікту на сході України, анексії Криму. Велику роль у виникненні зазначеної ситуації відіграла діяльність ідеологічної організації «Русский мир», надмірна пропаганда ролі й значення російської культури й російської мови для українців.

У цьому дослідженні відповідно до його мети фокусуємо увагу на вияві тих впливів, що спричинила саме українська мова на російську до періоду надмірного її утиску, про що написано, як видається, небагато.

Утім, загальновизнаним є факт, що впродовж тривалого часу українці здійснювали благотворний вплив на розвиток російської лінгвокультури, її художнього стилю мовлення [109]. У російській літературознавчій науці

з’явився навіть термін, що окреслив зазначене явище, – «малоросійський стиль» [Див. про це, напр.: 102].

К. Харлампович у монографії «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» авторитетно заявив, що «питання про культурний вплив малоросів на великоруське суспільство не підлягає сумніву» [253, с. 111]. Він наводить вислів письменника П. Безносова, який наголошував, що «кожен знає, якими були сильними малоросійські впливи на Великоросію, а особливо на Москву, (…) майже все піддавалося їхній реформі через невідпорний вплив» [168, с. 111]. Ідеться про реформи, що сприяли розвитку Московії.

Зазначений дослідник докладно описує, де саме працювали українці та які сфери діяльності росіян потрапили під найбільший український вплив. Насамперед це релігія, освіта, наука й культура (предмети та способи навчання в школах різного ступеня, розвій бібліотек, науки, художньої літератури).

Буквар з тлумачним словником Лаврентія Зизанія Тустановського, що мав назву «Наука ко читанію і розумінію письма словенскаго...», уперше надрукований в Україні, «Катехізис» та «Граматика словенська», чотири книги Кирила Транквіліона Ставровецького «Зерцало богословія», «Євангеліє учительное (Перло многочинне)» викликали в Москві полеміку. За наказом царя Михайла (на основі відповідного подання Московського патріарха Філарета) у 1627 р. спалити всі примірники названих книг.

Саме українські діячі науки перекладали для царя та інших впливових персон Росії українські книги [Див. про це: 168, с. 111].

Єпіфан Славенецький – автор фундаментальних праць «Лексикон греко-словено-латинский», «Филологический лексикон» – у 1653 р., як відомо, заснував у Москві першу греко-латинську школу, був її ректором та викладачем, досконало володіючи грецькою та латиною, зробив переклад церковнослов'янського тексту Біблії, а в 1663 році він саме в Москві перевидав та написав передмову до Острозької Біблії.

Після приєднання України до Росії (1654 р.) українсько-російські мовні контакти стали більш регулярними, проте простежено неоднакове співвідношення взаємовпливу: актуалізувалися різні стильові сфери проникнення елементів однієї з мов в іншу, різним був і ступінь адаптації взаємних запозичень. У XVII – на поч. XVIII ст. ще був взаємний вплив мов, але вже згодом почав домінувати односпрямований з боку російської мови, що неодноразово констатувалося у відповідній науковій літературі [Див. про це: 206, с. 744–746].

Після прилучення Лівобережної України та Києва до Російської імперії простежуємо велику хвилю міграції: саме емігранти з України вплинули на зростання зацікавленості Україною – її малярством, історією, письменництвом, піснями й музикою з боку російських письменників.

Праця Г. Калиновського «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и Слободской Украинской губернии», що була видана 1776 р. в Петербурзі, «підживила» зацікавлення екзотичними для Росії українськими звичаями, що не могло не вплинути на запозичення відповідної української лексики російською мовою [Див. про це: 60, с. 68–74].

Здобутки й тематика української культури виявилися в різноманітних контекстах літературних і публіцистичних творів російських письменників, які були зацікавлені традиціями українського народу, його історією та культурою. Велику популярність у Росії мали, наприклад, твори О. Сомова.

Узагальнимо: уже з другої половини XVIII ст. у творах російськомовних письменників з’являється українська тематика, а, відповідно, й українізми.

З кінця XVIII – поч. XIX ст. відбувався частково й процес відродження української літератури. Завдяки І. Котляревському, Руській трійці, Т. Шевченкові, Кирило-Мефодіївському братству й іншим видатним постатям і товариствам *для деяких російських письменників українство стає «культурним партнером»*. Відчутним був у цей час і вплив української мови на російську.

Як зауважують історики, у Російській імперії XVIII ст. практично всі вищі церковні посади обіймали вихованці Києво-Могилянської академії. Коли ж у Росії заснували духовні семінарії, то вчителями в них стали виключно українці, оскільки їх уважали найкращими педагогами.

Отже, українські вчені, високоосвічена еліта української нації відігравали величезну роль у розбудові московської культури та поширенні в ній освіти [Див. про це: 19]. Зауважимо також, що «Києво-Могилянська академія як найбільший навчальний і науковий центр України мала виняткове значення для розвитку освіти, науки й культури, утвердження національної самобутності… Упродовж тривалого часу академія постачала російській церкві й освіті високоосвічені кадри, серед яких були Стефан Яворський, Данило Туптало (Дмитрій Ростовський), Феофан Прокопович. Саме українці 1649 р. заклали в Москві першу школу вищого рівня» [58, с. 177]. Тому й закономірно, що російська мова в цей час формувалася за участю та під значним впливом мови української.

Українська граматична наука (Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький), як доведено, заклала підвалини російської літературної мови, її граматики: ідеться про граматики В. Адодурова та М. Ломоносова.

Є конкретні свідчення мовного українського впливу та так званої «української присутності» в російській мові того часу, серед яких виокремлюють «поплутування» давнього *ѣ* та *и* – це давня українська риса», тобто йдеться про фонетичний вплив, щоправда, на мовленнєвому рівні [164, с. 349].

У XVIII ст. простежено випадки невдоволення діячів російської культури виявом українського впливу на російську мову. О. Сумароков, наприклад, так писав про стан російської мови, освіти та церкви: «Знатнейшия наши духовныя были ко стыду нашему только одни Малороссиянцы, почти до времен владеющия нами Самодержицы: от чего все духовные слепо следуя их неправильному и провинциальному наречию

вместо *во вѣки* и проч. говорили *во вики*…. Ибо малороссияне то ввели: а потому что все школы ими были наполнены» [164, с. 349].

Започаткована вихідцями з України поетична творчість росіян, була тісно пов'язана з південноруською писемною традицією. «Великоруські автори» орієнтувалися на українську мову [164, с. 349]. Українська книжна мова поширилася в Москві. Б. Успенський зауважує, що її допомога була помітна й велика. Усі московські редактори виправляли так звані «кавычные книги» (коректурні) не за грецькими, а за українськими виданнями [Див.: 111]. «Починаючи з XVII століття, коли українські церковники “посунули” в Московію і, фактично, стали керувати московським релігійним, освітнім та інтелектуальним життям, відбувалась українізація московської культури…» [180, с. 66].

Факт впливу української мови на російську літературну мову в XVII ст. визнаний і в російському мовознавстві. Про це в другій половині XX ст. писав В. Виноградов, порівн.: «Так называемая Юго-Западная Русь становится во второй половине XVII в. посредницей между Московской Русью и Западной Европой, **и русский литературный язык подвергается сильному влиянию украинского литературного языка (церковнокнижного, светско-делового и художественного**)» (жирн. шрифт. автор. – Г. Н.) [33, с. 25]. Як бачимо, В. Виноградов зауважив розвиток стилів української мови, яку згодом почнуть називати нерозвиненою, такою, що не має своєї системи мовних стилів, хоч завдяки російській мовній політиці щодо України цей факт і справді мав місце, але дещо згодом.

Проаналізувавши дев’ять випусків «Словника української мови XVI та першої половини XVII ст.» [Див.: 204], Л. Гонтарук зауважила, що серед 2 232 запозичень української мови знайдено 829 слів з польської, 632 – з церковно-слов’янської, 291 – з латинської, 216 – з грецької, 114 – з німецької, 40 – з чеської, 27 – з мадярської, 17 – з турецької, 13 – з арабської, по 11 – з італійської та французької, 7 – з гебрайської, по 3 – з тюрської, молдавської,

литовської, по 2 – з перської, татарської, російської, по 1 – з румунської, єврейської, монгольської, хорватської, болгарської мов [Див. про це: 39], тобто з російської мови було запозичено лише два слова.

Як наголошують учені, в українській мові фактично до кінця XVII ст. не простежувалося запозичення з давньої російської мови. Не знайшла їх В. Титаренко в українських пам'ятках XVI–XVII ст., які ретельно досліджувала [Див. про це: 159, с. 14–15].

Отже, українська мова цього періоду зберігала свою самобутність і мала більший вплив на мову російську, аніж навпаки.

Згодом, як зауважувалося, поступово відбуваються кардинальні зміни: уже з XVIII ст. були видані укази про заборону української мови. 1690 р. – Собор Російської Православної Церкви засудив «кіевскія новыя книги» С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Равидиловського та інших, наклавши на них «проклятство и анафему, не точію сугубо и трегубо, но и многогрубо».

1720 р. вийшов указ Петра І про заборону друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних, що були потрібні «для повного узгодження з великоросійськими, з такими ж церковними книгами справляти…, щоб жодної відмінності й окремого наріччя в них не було» [120, с. 27]. Про це було сказано так: «Его императорскому величию ведомо учинилось, что в киевской и черниговской типографиях книги печатаются несогласно с великороссийскими (…). Того ради его Императорское Величество повелел никаких книг, кроме церковных прежних, не печатать, да и старыя церковныя книги к печати справлять с теми великороссийскими, дабы никакой розни и особого наречия во оных не было» [58, с. 183].

У 1729 р. виходить наказ Петра І про перепис з української мови на російську всіх держаних постанов і розпоряджень, із 1731 р. вступає в дію вимога цариці Анни Іванівни про вилучення книг старого українського друку. Протягом XVIII ст. такі накази повторюються. У 1763 р. виходить указ Катерини II про заборону викладання українською мовою в Києво-

Могилянській академії. 1769 р. – заборона Синоду Російської Православної Церкви на друкування та використання українського «Букваря» [Див. про це докл.: 120, с. 27]. «1784 р. – переведення викладання в Києво-Могилянській академії на російську мову. 1786 р. – Київський митрополит С. Мисливський наказав, аби в усіх церквах дяки та священики читали молитви й правили службу Божу «голосом, свойственнымъ россійскому наречію». Це викликало нерозуміння в С. Руданського, адже його батько, священик, змушував сина розмовляти російською. І не тільки розмовляти, але й писати, навіть приватні листи. Безумовно, він використовував російську мову у своїй діяльності. Про це, обурюючись, писав С. Руданський у листах до братів.

Те ж саме було заведено в школах України. 1862 р. відбулося закриття в підросійській Україні українських недільних шкіл – безоплатних для навчання дорослих. 1863 р. вийшов циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону видавати підручники, літературу для народного читання та книжки релігійного змісту українською мовою, якої «не было, нетъ и быть не можетъ» [Див.: 87, с. 495].

Поступово українську мову витісняють з навчальних закладів. Російське самодержавство боялося активного функціювання української мови, виокремлення її самобутніх рис, зокрема тих, що відрізняють її від російської мови, добре розуміючи, що саме мова – основа культури, ґрунт, на якому виросла національна своєрідність українців, сформувалася їхня ментальність. А звідси й потреба самовизначення, прагнення до самостійності й незалежності.

Почався відкритий наступ царизму на національні права українського народу. Не тільки було закрито недільні школи, але й у 1864 р. видано статут про початкову школу, за яким навчання повинно проводитися лише російською. 1876 р. указ Олександра II (так званий Емський указ) заборонив довіз в імперію будь-яких книжок і брошур «малоросійським наріччям», заборону друкування оригінальних творів і перекладів, крім історичних

документів та творів художньої літератури, у яких, однак, «не допускати жодних відхилень від загальновизнаного російського правопису» [120, с. 28].

Указами було обмежено не тільки права української літературної мови: оскільки «стара великоруська культура при Петрі І померла, а та культура, що живе й розвивається в Росії, є природним та безпосереднім продовженням не московської, а київської, української культури» [106, с. 76–77].

Усі укази, скеровані проти України, української мови зокрема, зібрано в книзі «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання», що дасть змогу більше ретельно дослідити цю проблему [Див.: 163].

Погодимося з думкою Л. Булаховського, який, спираючись на аналіз праць С. Младенова, І. Бодуена де Куртине, О. Потебні, зазначив: «Мов, які б більше чи менше не підлягали стороннім впливам навіть у відсталих (дикунських) народів, які живуть найбільш ізольовано, досі не виявлено» [24, с. 264].

Зрозуміло, що контакти української й російської мов, метисація як наслідок взаємодії, власне, споріднених мов потребує переосмислення, оскільки багато років наголошувалося на значному впливі виключно російської мови на українську в усі періоди її розвитку.

Так. Цей вплив був значний унаслідок відповідної імперської мовної політики русифікації, однак потребує глибокого вивчення факт метисації в умовах, коли ще не було сильного політичного тиску Російської імперії на українську мову, коли вона ще не переслідувалася. Власне, у той час вона залишила значний слід у російській мові, для чого були, як зауважувалося, відповідні передумови, що підтверджується фактами, спостереженнями й відомих російських мовознавців, які зуміли об’єктивно оцінити наявну мовну ситуацію.

Усе викладене дає право стверджувати, що вплив української мови на російську внаслідок метисації був безумовним, цілком логічним, виправданим, однак не визнаним Російською імперією, навіть прихованим

нею. Було створено міф, що українська мова є діалектом мови російської, який поширюється до цього часу.

До речі, є чимало свідчень про те, що факти української культури Російська імперія намагається присвоїти собі, навіть інколи вступаючи в суперечність зі своїм великодержавним світоглядом. П. Голубенко із цього приводу наводить цікаві факти: С. Левицький низько оцінював розвиток російської філософської думки XVIII ст. Професор А. Філіппов йому заперечив: «Уже в XVIII веке жил и учил замечательный украинский философ Г. Сковорода… Перед нами поразительно стройная и глубокая система философии, которая ни в чем не уступает философии В. Соловьева. Сковорода писал по-русски, стало быть, его можно рассматривать русским философом с таким же правом, как Гоголя – русским писателем» [38, с. 226]. Але ж Г. Сковорода не писав російською мовою, що переконливо обґрунтувано в українській науці, наприклад, Л. Ушкаловим [Див. про це: 165].

Отже, з одного боку, ідеться про привласнення напрацювань українських діячів культури, духовне «обкрадання» українців, а з іншого, простежуємо намагання принизити українську культуру як культуру, меншовартісну порівняно з російською. Усе сказане стосується й української мови, яку намагалися репрезентувати так, щоб вона виглядала як «бліда копія російської» [160, с. 234].

В. Білоус удало цитує російського письменника Олексія Костянтиновича Толстого, який висловився про дві Русі: «Есть две Руси. Первая Киевская, имеет свои корни в мировой, а минимум в европейской культуре. Идеи добра, чести, справедливости понимала эта Русь так, как понимал их весь западный мир. А есть вторая Русь – Московская. Это Русь тайги, монгольская, дикая, звериная. Эта Русь сделала своим национальным идеалом кровавую деспотию и дикую ярость. Эта Московская Русь издавна была, есть и будет полным отрицанием всего европейского и заклятым

врагом Европы» [Цит за: 16, с. 7]. Отже, і діячі російської культури визнавали роль Київської Русі і, відповідно, її мови.

Українська мова так чи так впливала на російську, була її донором, збагачувала її лексичний і фразеологічний склад, стилістику (факт вироблення «малоросійського стилю» в російській літературі), яскраво представляла просвітницько-популяризаційну місію українських письменників в аспекті репрезентації відповідного статусу української мови, її багатства та краси впродовж усього часу чинності контактів між Росією та Україною в умовах близького сусідства, що потребує нового докладного, об'єктивного й усебічного опису, який продовжимо в третьому розділі.

1.3. Лінгвістичне осмислення явища запозичення: трактування терміна, типи запозичень та аспекти його вивчення

Наприкінці XIX – на початку XX ст. простежуємо початки розробки основ теорії запозичення. Лінгвістичні проблеми розглядаються в тісному зв'язку з питаннями становлення й розвитку культури загалом і лінгвокультур різних народів зокрема [Див. про це: 81, с. 142–161]. Поняття лінгвокультури розуміємо традиційно, як це прийнято в сучасній науковій літературі, як вияв, відбиття й фіксація культури в мові й дискурсі.

Розмірковуючи над проблематикою теорії запозичення, О. Потебня наголошував, що писати слід не стільки про те, від кого запозичене слово, а радше про те, що додано, створено внаслідок діяльності, «збудженої» відповідним поштовхом під час запозичення слова в іншого народу [119, с. 65]. Ця думка на час її виголошення була новаторською й не отримала відповідної підтримки й розвитку. Беручи до уваги творчий аспект процесу запозичення, О. Потебня наголошував, що «запозичувати – означає брати для того, щоб можна було внести в скарбницю людської культури більше, ніж отримуєш» [119, с. 68].

Зрозуміло, що, потрапивши в нове мовне середовище, запозичене слово входить у чужі для нього лексичні зв'язки, пристосовується до іншої лексичної системи, «шукає» свого місця, оскільки в процесі адаптації слова формуються лексичні зв'язки в новій системі, створюються ряди типових уживань його в мові, що узагальнюються та із часом стають важливими для актуалізації відповідного значення, моделювання певного смислу, прагматики. Уходячи в систему мови-рецептора, іншомовне слово втрачає широке коло різноманітних значень, що були властиві йому в рідній мові. Запозичене пряме предметно-понятійне значення згодом може обростати конотацією, хоч на початкових етапах існування запозичення в нових умовах йому властива однозначність й одноплановість. «Що ширші й різноманітніші контексти вживання іншомовного слова, а ці контексти зумовлюють зміни в семантичній структурі слова, – то швидше й міцніше закріплюється слово в мові» [14, с. 48].

Учені по-різному називають запозичені слова: *іноземними* (І. Огієнко) чи *іншомовними* (І. Муромцев, Г. Півторак), *чужомовними* словами (*чужословами*) (П. Штепа, С. Караванський), *позичками* (О. Сербенська, М. Волощак), *позиченими словами* (О. Горбач, І. Шаровольський), *лексичними запозиченнями* (С. Семчинський), *ентражизмами* (Ю. Шевельов), «*пришлими словами*» (Я. Грот). Серед наведених термінів, як бачимо, і терміни-запозичення, і питомі, і нормативні, й оказіональні, й терміни-метафори, образні терміни.

У лінгвістиці є кілька визначень іншомовної лексики, що відображають її розуміння та пояснюють, власне, явище лексичного запозичення. Я. Грот, наприклад, писав, що запозичені лексеми – це різний тип слів щодо активності / пасивності їхнього вживання, функціювання в мові: «здавна пришлі слова (…), що можуть бути засвоєними, або, ще простіше, застарілими, а інші, навпаки, новітніми…» [41, с. 194–204].

Зазначений мовознавець виокремив такі групи іншомовних слів за способом їхнього входження в мову:

1) чужі слова, що засвоюються без будь-яких змін (крім закінчення);

2) «перероблені по-своєму слова», тобто слова адаптовані;

3) перекладені слова та складені за чужим зразком.

Зрозуміло, що запозичення – закономірний шлях розвитку кожної мови, оскільки «жоден народ, носій і творець тієї або іншої мови, не живе зовсім ізольованим, відособленим життям» [174, с. 86].

З переміщенням до системи мови-рецептора запозичені елементи поступово закорінюються в ній. Е. Хауген, зокрема, констатує, що процес запозичення виглядає «як спроба мовця поновити в одній мові навички, засвоєні ним як носієм іншої мови», і він буде відбуватися скрізь, де є двомовні носії [Див. про це: 169, с. 344–382].

В українському мовознавстві велику увагу вивченню запозичень приділяв І. Огієнко [200, 113, с. 352–370], однак учений не залишив своєї дефініції поняття *запозичена лексика*, хоч і виокремив три групи запозичених елементів, позначаючи їх різними термінами, порівн.: 1) іншомовні елементи як «слова, що були запозичені здавна і цілком засвоєні в нашій мові, так, що іноземне походження вже не відчувається, і вони вільно вживаються між людьми та мають похідні»; 2) запозичення як «слова суто іноземні, але які вживаються в нашій мові дуже часто, унаслідок чого вони набули в нас право громадянства та проникли навіть у народну мову»; 3) варваризми – «слова суто іноземні, в нашій мові вживаються не часто; такі слова легко замінюються російськими відповідниками» [112, с. 186].

До сьогодні ця класифікація лексичних запозичень залишається актуальною.

С. Семчинський трактує запозичення як наслідок дво- чи багатомовного спілкування носіїв мов, повністю засвоєного мовою-рецептором. Названий мовознавець наголошує, що, вивчаючи запозичення, передусім необхідно звернути увагу на лексичні сфери слів, що запозичені, проте не менш важливим є й фонетичний та морфологічний аналіз кожного запозичення [136, с. 25], тобто йдеться про структурно-рівневу класифікацію запозичень.

Важливою для осмислення явища запозичення є концепція Д. Лотте, який пропонує критерії виокремлення запозичень у тканині рідної мови. Він уважає за необхідне враховувати: 1) наскільки склад звуків певного слова відповідає загальноприйнятому звуковому складу відповідної мови; 2) наскільки морфологічна форма й окремі склади слів (афікси) відповідають загальноприйнятій системі морфів цієї мови, гармонують з усім складом мови; 3) чи аналізовані слова мають похідні, тобто, чи ці слова продукують нові мовні одиниці.

Д. Лотте вважає, що запозичені слова, тобто іноземні (чужі) слова, – це такі, що не засвоєні відповідною мовою (фонетично, морфологічно) та не мають синонімічних форм у мові-рецепторі [89, с. 33]. Названий дослідник зазначає, що «під „запозиченим словом у чистому вигляді” (дамо йому назву буквальне запозичення) будемо розуміти слово, перенесене в певну мову з іншої мови в тому вигляді (у тій формі), у якій воно існує на момент запозичення. У цьому разі в запозиченій мові немає будь-яких творчих елементів (елементів власного творення, елементів словотворчості). При цьому дрібні фонетичні зміни, зумовлені різними системами звуків, до уваги, природно, братися не повинні. Не слід ураховувати також особливостей “народної фонетики”, напр., перестановку в словах звуків **р** і **л**, заміну одного з двох **р** звуком **л** і т. ін.)» [89, с. 42].

На думку О. Ткаченка, мовці не сприймають запозичені слова як чужорідний елемент і не потребують особливих пояснень щодо їхніх форми і значення. Український учений не цілком погоджується з трактуванням терміна «запозичені слова», яке пропонує Д. Лотте, та, услід за І. Огієнком, трактує запозичені слова як такі іншомовні одиниці, що цілком засвоєні мовою, яка їх запозичила. На відміну від іншомовних слів, що розглядаються в спеціальних словниках, запозичені слова подаються в загальних словниках разом з питомою лексикою [Див. про це: 160, с. 121].

Отже, услід за І. Огієнком та О. Ткаченком, уважаємо за необхідне розрізняти запозичені слова (цілком прийняті мовою) й іншомовні лексеми

(ще не повністю засвоєні мовою, коли їхня «чужинність» ще відчувається). Розрізняючи «запозичені слова та слова іншомовні» [206 , с. 194], О. Ткаченко пише, що «іншомовні слова – слова з інших мов, які, на відміну від запозичених слів, не засвоєні повністю, усвідомлюються мовцем як чужорідні й зберігають ознаки свого походження. Це виявляється як у їхній формі, так і в семантиці» [206, с. 209].

Таке ж трактування лексичного запозичення відображене й у словнику лінгвістичних термінів О. Ахманової, яка, крім того, зауважує, що «запозичення – це звернення до лексичного фонду інших мов для вираження нових понять, подальшої диференціації вже тих, що є, та позначення невідомих раніше предметів. Нерідко самі ці поняття та предмети стають відомими носіям певної мови лише внаслідок контактів з тими народами, із чиїх мов запозичуються відповідні слова» (переклад авт. – Г. Н.) [192, с. 150–151].

Дефініцію «запозичення» знаходимо в енциклопедії «Українська мова», де це поняття подається широко, тобто проектується не лише на слова, але й на одиниці всіх мовних рівнів, порівн.: запозичення – це «…звук, морфема, слово або його окреме значення, фразеологізм, синтаксична конструкція, перенесені з однієї мови в іншу» [206, с. 194]. Саме це широке визначення, спроектоване на структурно-рівневу класифікацію, беремо за основу, хоч українська мова впливала переважно на лексику російської мови та її фразеологію, збагачуючи її, однак простежуємо й поодинокі приклади впливу фонетичного й граматичного, але не на мовному рівні, а на мовленнєвому.

О. Селіванова дещо конкретизує визначення терміна запозичення, актуалізуючи поняття «процес», порівн.: «Запозичення – це процес уведення до певної мови морфем, слів або висловів іншої мови, слово чи сполука, уведена до певної мови з іншої» [201, с. 174].

А. Загнітко пропонує, як видається, більш конкретне й всеохопне визначення поняття запозичення, трактуючи його як «елемент чужої мови

(слова, словотворчі афікси, синтаксичні конструкції тощо), перенесені з однієї мови в іншу в результаті мовних контактів [197, с. 304].

Досліджуючи актуалізовану проблему, М. Маковський узагальнив: «запозичення – це звук, морфема, слово, або його окреме значення, фразеологізм, синтаксична конструкція, перенесена з однієї мови в іншу, а також сам процес подібного перенесення» [91, с. 12].

Ж. Марузо також слушно відзначав, що запозичення «позначає одночасно й акт, у результаті якого одна мова засвоює елементи іншої, і сам запозичений елемент» [199, с. 82].

Отже, «запозичення» може вживатися у двох значеннях, як: 1) процес приймання однією мовою елементів іншої; 2) сам факт перенесення мовних одиниць в іншу мову.

Простежуємо, таким чином, широкий і вузький підходи до визначення цього терміна.

Аналізуючи запозичення, Ю. Карпенко виокремив чотири їхні розряди:

Перший розряд – типи запозичень за ступенем пристосування іншомовних слів до мови, що запозичує. Це: а) *засвоєння*, тобто слова, що фонетично й граматично пристосовуються до мови-рецептора (напр., *школа* через польську та латинську з грецької мови); б) *власне запозичення* – слова, у яких процес адаптації ще не закінчений: у таких словах зберігається відтінок іншомовності (напр., невідмінювані іменники: *кенгуру*, *кіно*, *меню*, *шоу* та інші); в) *варваризми* – слова, що зберігають іноземне забарвлення: у них адаптація тільки почалася або взагалі не відбулася. У варваризмах немає норм мови-рецептора через неможливість граматичного пристосування (напр., невідмінювані прикметники: *беж, хакі*, *маренго* чи навіть написання слів латинкою: англ. *all right*, *happy end*, *know-how*, франц. *merci*, німец. *Hände hoch*) [64, с. 226–227].

Мова, безперечно, існує у двох формах – письмовій та усній, тому й виокремлюють два шляхи запозичення слів, що становлять ***другий розряд*** класифікації.

Письмові запозичення переходять з однієї мови в іншу через літературу, тому бід час цього процесу простежується орієнтація більше на букви, ніж на звуки. Напр., відповідником французького слова *Paris* в українській мові є *Париж*, хоч цю лексему французькою вимовляють як [pari].

Усний шлях орієнтується на звучання слів. Слова, запозичені цим шляхом, часом перекручуються, наприклад, на думку Л. Булаховського «укр. *лящ,* імовірно, походить від рос. *лещ* (діал.). Усними запозиченнями є грецизми *корабель, левада, лиман, огірок;* тюркізми *базар, могорич, харч, кавун, гарбуз, казан.* Усним шляхом потрапили в норвезьку мову з давньоруської слова *torv* – «базар», *tolk* – «перекладач», *silke* – «шовк». [64, с. 227].

Третій розряд – класифікація запозичень за способом їхнього переходу до іншої мови. Виділяються прямі та опосередковані запозичення.

Прямі запозичення – такі, що безпосередньо переходять з однієї мови до іншої (напр., з німецької мови – *фольксваген*, *бундестаг*).

Натомість *опосередкований метод* накопичує слова, що перейшли з однієї мови до іншої через посередництво третьої мови (це вже запозичення запозиченого слова). Ю. Карпенко для прикладу наводить слово *петрушка,* запозичене, як він зауважує, російською мовою з польської *pietruszka* через українську мову. В. Даль у своєму тлумачному словнику зазвичай фіксував запозичення з української мови й наголошував, коли українська мова виступала посередником, до речі, часто саме під час запозичення лексем з польської мови, про що йтиметься в наступному розділі.

Утім, щодо слова *петрушка* така вказівка відсутня, про що довідуємося в третьому томі зазначеного словника, порівн.: **Петрушка** м. кличка куклы балаганной, русского шута, потешника, остряка, в красном кафтане и в красном колпаке; зовут петрушкой также весь шутовской кукольный вертеп. | **Растенье** Petroselinum sativum (Apium). Дикая петрушка, растен. Chaerophyllum bulbosum, гонощи, репный кервель, купырье, пестрец, свербигуз или бутень. | Дикая петрушка, растен. Conium maculatum, см.

дегтярка. Кошачья петрушка, Cicuta virosa, вёх, вяха, омег, омежник, водяная бешеница, мутник, собачий дягиль, гориголова, свиная вошь. Собачья петрушка, Aethusa cynapium, зноиха, кокорыш. Петрушечный или петрушковый корень. Петрушечник, растенье Caucalis daucoides, пазурник [195, с. 160]. Очевидно, не завжди словники послідовно враховують об'єктивну інформацію.

Четвертий розряд – це запозичення, що базуються на актуалізації характеру запозичувального процесу. Дослідник указує на хрестоматійні типи, однак дуже чітко подає матеріал, роблячи слушні зауваги щодо розрізнення цих типів. Актуалізуємо його з відповідними доповненнями та коментарями.

Отже, Ю. Карпенко виокремлює: а) *лексичні запозичення*, зрозуміло, що йдеться про засвоєння слів у єдності їхніх форми й змісту. Наприклад, запозичення з англійської: *мітинг, траулер, трактор, гангстер, футбол, маркетинг, бізнесвумен, бос, спонсор;* б) *кальки* (франц. calgue – *копія*) – запозичення слів або фраз, що, відповідно, здійснюється шляхом буквального, поморфемного їхнього перекладу. Українське *хмарочос* скальковане з нім. *Wolkenkratzer (Wolke* –'хмара', *kratzen* – 'чесати'), а рос. *небоскреб* – з англ. *skyscraper (sky* – 'небо', *scraper* – 'скребти'). Іншомовне походження кальок, як правило, непомітне, виявити його досить важко й можна внаслідок спеціальних досліджень. Калькою лат. *expressio* – 'вичавлювання; відчування, відчуття' є, наприклад, і німецьке слово *Ausdruck* – 'вираження, почуття'; в) *семантичні запозичення* вказують на розвиток нового значення в корінному, питомому слові під впливом іноземного, наприклад, укр. *риса* –набуло значення 'властивість' під впливом франц. *trait* – 'стріла; штрих'; риса характеру', узб. *кураш* – 'єдиноборство, сутичка' за зразком рос. *борьба* означає 'діяльність, скерована на досягнення певного результату'. Семантичні запозичення деякі мовознавці трактують як різновид кальок. Однак, як слушно зауважує Ю. Карпенко, під час калькування створюється матеріально нове слово, а під час семантичного запозичення

з'являється лише нове значення вже існуючого слова. Наприклад, під впливом франц. *guack* та *droit* укр. слово *лівий* набуло значення ‘революційний’, а *правий* – ‘реакційний’; г) *словотвірні запозичення* – це передавання певного значення за допомогою іншомовних морфем. Слово *телефон* утворене з двох грецьких коренів *(tele* – ‘далеко’ і *phone* – ‘звук, голос’) у XIX ст. в межах англійської мови. На основі англійського кореня *lift-* і французького суфікса *-eur* у російській мові утворено лексему *лифтер.* До словотвірних запозичень належить наукові терміни, що переважно утворюються за допомогою грецьких та латинських морфем. Цей тип запозичення розглядають як протилежний до калькування; ґ) «*зворотні запозичення»* – це такі запозичення, що простежуються в разі, коли слово з однієї мови потрапляє в іншу, а потім повертається назад уже в новій формі і з новим значенням. Цей процес стосується переважно споріднених мов. Щодо наслідку цього процесу використовують також термін *слова-когнати*. Прикладом зазначеного процесу є слов'янське *господин* – ‘пан’, що було запозичене угорською мовою, а звідти прийшло в говірки української мови як *ґазда* – ‘господар’. Слов'янське слово *колесо,* запозичене італійською мовою, набуло в ній значення ‘кінний екіпаж’*(calesse, calesso)* й із цим значенням повернулось у польську мову як *kolaska,* а з неї й у російську – *коляска* [64, с. 227].

На думку дослідників, у складі східнослов’янських мов кількість зворотних запозичень (в іншій термінології – когнат) сягає не менше 10% [Див.: 55, с. 180].

За класифікацією, запропонованою Ю. Карпенком, побудовано Схему 1.5 (Див. Додаток А.).

Цю класифікацію підтримують О. Муромцева [Див.: 105, с. 227], Н. Луцик [Див.: 90, с. 206–211] та ін., зокрема *відповідно до ступеня засвоєння запозичень* Н. Луцик традиційно поділяє запозичення на: 1) *повністю засвоєні* – слова, що відповідають усім морфологічним, фонетичним та орфографічним нормам мови-рецептора, їх уживають як свої,

а не іншомовні слова; 2) *частково засвоєні* – слова, що залишились іншомовними відповідно до своєї вимови, правопису й граматичних форм та не мають аналога.

І. Кочан також уважає, що всі запозичені з інших мов слова поділяються на: 1) ті, що ввійшли в нашу мову без особливих змін (лише в українській транслітерації) (*анод, катод, адаптація, конфігурація, монтаж, стаж, репортаж* тощо) і 2) такі, що пристосувалися в нашій мові, отримали національну афіксацію або вже не сприймаються як запозичені (*вібрування, школа, селективність*).

Терміни, що репрезентують комбінацію національних і запозичених елементів, номінують *гібридними* [74, с. 13].

І. Кочан стверджує, що, «проникаючи в нове середовище, запозичене слово пристосовується до чужої лексичної системи, входить у чужі для нього лексичні зв'язки. *Процес адаптації* – це, власне, формування лексичних зв’язків слова в новій системі, створення серій і рядів типових уживань його в мові, що узагальнюються і є достатніми для актуалізації значення» [74, с. 13].

Українське мовознавство накопичило чимало фактів, які підтверджують, що українська мова часто виконувала функцію тієї третьої мови, через яку здійснювалося запозичення в російську мову з інших мов. В. Сімонок із цього приводу, зокрема, пише: «Для української мови XV – середини XVII ст. мовою-посередником була польська. Із середини XVII ст. на заході України триває вплив польської мови, на сході – російської. У XIII–XIV ст. українська мова була посередником для запозичення слів з європейських мов у литовську, у XV–XVIII ст. – в російську» [143, с. 89].

Під час запозичення особливостей вимови в мову-реципієнт «приходять» звуки іншої мови, інколи виникає потреба для їхнього перенесення в письмову форму, тоді запозичуються й літери, спостерігається вплив на місце постановки наголосу та моделювання морфологічних форм.

Запозичення, крім того, зрозуміло, утрачають свою внутрішню форму (мотивованість), тобто вона «нейтралізується», приховується, носії мови-рецептора її не усвідомлюють. Але відомо, що саме внутрішня форма слова відображає національне світобачення.

В. Титаренко актуалізує такі критерії визначення запозичень, як «зовнішня оболонка слова (наприклад, невластиве конкретній мові поєднання звуків), виразні іншомовні форманти, а також історія слова, насамперед зв'язок з реалією, яку воно позначає» [159, с. 9].

Найбільш поширеним, як зауважувалося, є *структурно-рівневий аналіз* запозичень. Це, як прийнято вважати, традиційний підхід до їхньої класифікації, на основі якого виокремлюють струнку систему запозичень: 1) фонетичні, або фонетико-графічні; 2) словотвірні; 3) лексико-семантичні та фразеологічні; 4) морфологічні; 5) синтаксичні.

Від конкретно-історичних умов розвитку кожної мови залежить роль запозичень у різних мовах. Саме історичними причинами пояснюються впливи однієї мови на іншу. Залежно від конкретного періоду історії мови інтенсивність притоку запозичень є різною. «Запозичення зовсім не свідчать про вищий та нижчий рівні розвитку того чи іншого народу та його мови. Запозичення можуть позначати ті ж самі явища, що вже омовлені в мові-рецепторі, але з додатковими смисловими відтінками, або ж можуть і зовсім диференціюватися стосовно питомого українського слова… Запозичення можуть входити в ядро мовної системи або залишаються на її периферії» [72, с. 134].

Л. Крисін зазначає, що *запозичена лексика є структурно неоднорідною* й у її мікросистемі можна виокремити *три види слів*: а) слова, що структурно збігаються з іншомовними прототипами, тобто слова, які графічно змінені й передані відповідними фонетичними засобами мови-рецептора без жодних структурних змін, наприклад, *глісер* (*glisser*) – форма цього слова показує, що за взірець було взято письмово-графічну форму іншомовного слова, *комбайн* (*combine*) – слово в мові-рецепторі має те ж звучання, що і в мові-джерелі;

б) слова, що морфологічно оформлені засобами мови-рецептора, наприклад, джинс-и (*jeans*); в) слова із частковою морфологічною субституцією (у більшості випадків субституується афіксальна частина або другий елемент складного слова), наприклад, *теле-бачення* (*tele-vision*) [Див. 81, с. 44].

Українська мова не належить до мов, на базі яких творяться інтернаціоналізми, тому зазначений пласт запозичень розглядати в цьому параграфі не має потреби. Зауважимо лише, що сьогодні, без сумніву, домінуючою мовою, яка утворює інтернаціоналізми, є англійська мова, а інтернаціоналізми – це слова, що поширилися в більшості мов світу. Деякі науковці вважають, що це повинні бути хоча б три неспоріднені мови, якщо ж такої умови немає, тоді відсутні підстави називати запозичення інтернаціоналізмом.

Окремо зупинимося на групі запозичень, що становлять *іншомовні вкраплення, варваризми, макаронізми, екзотизми, кальки*, про що частково вже йшлося. Однак саме ця група найбільше стосується запозичувального потенціалу української мови.

Варваризми трактують як «іншомовне слово або вираз, ще не засвоєні мовою, яка запозичує, через труднощі граматичного засвоєння (наприклад, незмінність для флективних мов, невідповідність нормам реципієнтної мови). Варваризми використовуються для опису звичаїв, побуту, реалій життя іншого народу, для передачі мовлення чужоземців» [201, с. 58]. Вони не називають іншомовних реалій, мають відповідники в мові-донорі та легко можуть бути «перекладені» шляхом заміни своїми відповідниками [98, с. 147–148].

С. Чемеркін пише, що наприкінці XX – на поч. XXI ст. в українському мовному просторі з’явилося чимало варваризмів, іншомовних украплень. Для їхнього написання часто використовують латинську графіку. Це «наслідок колосальних темпів запозичення українською мовою слів здебільшого з англійської мови – власних назв (компаній, організацій, закладів), термінів на

позначення економічних, суспільно-політичних процесів, слів зі сфери комп'ютерних технологій тощо» [171, с. 124].

Як зауважує Т. Космеда, у мові сучасної української мас-медіа простежуємо вживання слів-варваризмів, запозичених із російської мови, що змінили своє ідеологічно-оцінне значення з позитивного на негативне, напр. *большевік, совєти, Совєтський Союз* і под. [Див.: 6].

У російському мовленні населення України активно вживаються варваризми – неадаптовані слова української мови, про що пише І. Кошман, яка зазначає: «Тематична група, що реалізує в російській мові значення 'владелец' представлена значною кількістю лексем. Словники синонімів фіксують ряди, що вирізняються лише вибором домінанти, місцем лексеми в ряду й стилістичним забарвленням: *владелец, хозяин, собственник, обладатель* (книжн.), *владетель* (заст.). У російських публіцистичних текстах України цей ряд доповнює українське вкраплення **ґазда**: *Голос трембиты в горах слышно лучше всего, и она дает знать людям, где находятся колядники. Ночью будит* ***газд****, чтобы вставали и пускали в хату* (КТ, 2005, № 1); *Того сыра, который для местных* ***газд*** *– основной продукт питания на всю зиму* (ГУ, 2007, 22.09); ***Газда*** *из Яблуницы, у которого мы останавливались, сообщил, что звонили из Киева* (Г 24, 2007, 25.12)» (переклад автор. – Г. Н.) [78, с. 298]. Цей процес в останні роки почав виявлятися, як видається, більш активно, що пов'язується з утвердженням статусу української мови як державної, її більшим поширенням і впливом на російськомовну пресу, поширену, власне, в Україні.

У розмовному мовленні, публіцистичному й художньому дискурсі активно функціюють *макаронізми*, під якими розуміємо (за усталеною в мовознавстві традицією) іншомовне слово або вислів, що механічно, у незміненому вигляді привнесене в мовлення, або слово, жартівливо перекручене на лад іншої мови для надання мовленню гротескного характеру, що переважно використовують з гумористичною чи сатиричною

метою. Простежуємо це, наприклад, у художньому мовленні І. Котляревського, М. Гоголя та ін.

Учені розмірковують і про *макаронічний стиль*, тобто художній стиль, у якому простежується еґоцентризм механічно перенесених з іншої мови виразів, зокрема в російськомовних текстах часто простежуємо українські макаронізми.

Екзотизми традиційно визначають як слова чи словосполучення, що запозичені з інших (переважно маловідомих) мов. Вони називають унікальні явища, предмети чи поняття, що характерні лише для певної культури, ментальності народу [201, с. 147]. У художньому та публіцистичному стилях їх використовують зі стилістичною метою. Велика кількість екзотизмів української мови запозичена російською мовою в XIX–XX ст., їх простежуємо в російськомовних творах Т. Шевченка, М. Гоголя, В. Короленка й інших письменників, наприклад, *бандура, ліра, кобза, хата, комора, люлька, макітра, сіни, клуня, корчма, стодола* та інші [110]. Т. Космеда наголошує, що екзотизми належать до безеквівалентної лексики, тому й запозичуються частіше. Утім, екзотичність зникає, якщо безеквівалентну лексику, запозичену кількома мовами, активно вживають носії цих мов, наприклад: рос. *борщ, вареники,* укр. *пельмені, щі* та ін. [Див.: 69, с. 174].

Н. Чумак зазначає, що «екзотизми – це слова, що відображають специфічні реалії іншомовної картини світу, характеризуються яскраво вираженим національним і локальним забарвленням та не мають точного еквівалента в мові-реципієнті, оскільки відсутні реалії, які позначаються цими словами. Тому екзотизми посідають особливе місце в мові між власне запозиченнями, що повністю асимілювались мовою-реципієнтом, та іншомовними вкрапленнями, ступінь асимільованості яких мінімальний або нульовий» [173, с. 70]. Типовими ознаками екзотизму Н. Чумак уважає «унікальність референта, відсутність синонімів в мові-реципієнті та високий

ступінь зв’язаності з національно-культурною своєрідністю змісту повідомлення» [173, с. 71].

Дослідниця виокремлює: а) *пасивні* та б) *регулярні* екзотизми.

До *пасивних*, на її думку, належать ті, що входять до пасивного складу мови, зокрема: а) назви свят і святкових атрибутів (*свято молодого вина* у Франції); б) слова й словосполучення, що мають історико-національне забарвлення (*династія Бурбонів*); в) назви національних транспортних засобів (рос. *тройка*); г) окремі слова й вислови, насичені специфічним національним забарвленням, які попри те, що мають синонім у мові-реципієнті, уживаються в ній для надання мовленню більшого колориту, так звані стилістичні екзотизми.

Регулярні екзотизми мають тривалішу історію вживання в мовленні, тому із часом стають загальнозрозумілими, зокрема, це: а) звертання до осіб жіночої та чоловічої статей (*мадам, пані, месьє* тощо); б) назви національних страв (*фондю по-бургундськи* – ‘страва із шматочків м’яса, які вмочуються в розігріту до кипіння олію’ тощо); в) назви національних закладів та визначних місць (*Латинський Квартал* – ‘студентський, університетський квартал у Парижі’ тощо) [Див. про це: 173, с. 69–73].

Крім того, традиційно до регулярних екзотизмів відносять і власні назви: їх не можна перекладати, оскільки тоді вони втрачають національну специфіку. Неприпустимо в українському мовленні назвати відому російську поетесу Анну Ахматову *Ганною,* як і Миколу Бажана в російськомовному оточенні не можна назвати *Николаем.*

Термін *калька* (від фр. calque – копія), про який частково йшлося, з'явився на рубежі XIX–XX століть. Уважається, що вперше його використав Ш. Баллі в праці «Французька стилістика» (1909): «Кальки – це слова та вирази, утворені механічно, шляхом буквального перекладу, за зразком виразів, перекладених з іноземної мови» (переклад автор. – Г. Н.) [9, с. 69]. Відповідно, *калькування* – поморфемний переклад іншомовного слова. Під

час калькування переймається лише значення іншомовного слова, а не його матеріальний експонент.

О. Синькова так характеризує причини з'яви кальки: «Поява нового слова – це результат боротьби двох тенденцій: тенденції розвитку мови й тенденції її збереження. Так на межі двох тенденцій – до використання іншомовних запозичень і використання власних мовних засобів – народжується компроміс: семантичне запозичення, тобто калька [Див. про це: 141].

А Д. Лотте зауважив, що «шлях буквального перекладу (як і шлях оригінального запозичення) – найлегший спосіб побудови термінів, але й найнебезпечніший» [88, с. 63].

А ще вважають, що «калька не тим страшна, що вона дослівна, а тим, що вона суконна» [203, т. 4, с. 80]. Це означає, що калька – мертве та непродуктивне утворення.

П. Дундій наголошує на тому, що «…калька є не тільки перекладом певного значення, але й результатом перетину мовних систем, культур і своєрідним інструментом для передачі поняття, що належить іншій культурі з урахуванням екстралінгвістичних чинників» [46, с. 124].

П. Селігей уважає «калькування важливим шляхом породження спеціальної лексики на питомих засадах» [133, с. 27]. На думку цього вченого, «це теж запозичення, але особливе: якщо у звичайному запозиченні переймають і зовнішню, і внутрішню форми, то при калькуванні копіюють значення та спосіб будови терміна, а зовнішню форму передають власними морфемами чи словами» [133, с. 27]; «кальки збуджують словотвірні можливості» [133, с. 28].

Традиційно кальки поділяються на: 1) структурно-семантичні, 2) словотвірні, 3) семантичні, 4) фразеологічні, 5) синтаксичні [197, с. 10].

О. Селіванова також виокремлює словотвірні, семантичні, словотвірно-синтаксичні, синтаксичні та фразеологічні кальки. Якщо калькування часткове, тобто одна із частин слова залишається у вигляді елемента мови, з

якої відбувається запозичення, то такі новотвори, як відомо, називаються *напівкальками* [202, с. 219].

О. Черемська слушно вважає, що російська мова була основним джерелом кальок сучасної української мови в другій половині XX ст. [172, с. 47], що загалом мало негативний вплив на розвиток самобутності української мови. Ю. Шевельов із цього приводу зауважував, що «при великому використанні кальок мова поступово скоряється чужим для неї законам словотворення, пов'язання слів у реченні і може із часом зовсім утратити свою внутрішню своєрідність» [179, с. 38–39].

У науковій літературі натрапляємо й на термін *етнографізм.* Зазвичай явище, що окреслене цим терміном, не стосується безпосередньо запозичення. Цей термін переважно використовують щодо явищ культури, самобутніх предметів побуту, традицій народу тощо, стосовно тієї мови, у якій вони є первинними, порівн.: етнографізми укр. *оглядини* й рос. *смотрины*, що є назвою давнього українського й російського звичаю. У польській мові, наприклад, ці лексеми відносять до екзотизмів (відповідно українського чи російського походження). Однак у системі мови, звідки вони походять, їх кваліфікують як етнографізми [Див. про це: 69, с. 174]. Отже, етнографізми однієї мови можуть трансформуватися в екзотизми чи варваризми іншої мови.

Л. Архипенко пропонує використовувати термін *екзоніми*, указуючи, що це «всі іншомовні слова, що ввійшли в українську мову внаслідок «миттєвого» запозичення, і слова, що почали адаптуватися в мові-рецепторі й перебувають на початковому етапі адаптації» [5, с. 29]. Однак цей термін не набув поширення в українському мовознавстві.

Т. Космеда наголошує, що сучасна лінгвістика вимагає нового погляду на явище запозичення з урахуванням тих нових напрямів мовознавства, що активно розробляються наприкінці XX ст., насамперед прагмалінгвістики, лінгвоконцептології, лінгвокультурології [Див. про це: 5]. Очевидно, це слушна думка, що потребує практичної реалізації.

Питання про доцільність чи недоцільність запозичень завжди привертало увагу вчених і пов'язане з феноменом пуризму. *Явище пуризму* має своє обґрунтування у вітчизняній науці. Пуризм (франц. purisme, від лат. purus – чистий) – це, як відомо, крайній вияв турботи про чистоту літературної мови, культуру мови, орієнтація на становлення суворих правил дотримання літературних норм, оберігання мови від впливу іншомовних запозичень, очищення її від нелітературних явищ (діалектизмів, просторіччя тощо) [201, с. 541]. Л. Струганець уважає, що, власне, «позитивною рисою пуризму є піклування про самобутній розвиток національної літературної мови й літератури, звернення до багатств рідної мови, використання її лексичних і словникових надбань» [205, с. 54]. Утім, у цьому питанні важливо дотримуватися правила «золотої середини», оскільки надмірне «прагнення» до мовної чистоти інколи повністю заперечує запозичення, що також неправильно.

Лінгвісти виокремлюють три фази в розвитку пуризму як явища: 1) пуризм як позитивне явище, що пробуджує прогресивні сили; 2) етап застою (стагнації), коли розвиток припиняється; 3) переродження пуризму в шовінізм [Див. про це: 29].

Для розуміння того, якою була мовна політика щодо пуризму в Україні, необхідно розглянути в хронологічному порядку певні історичні події та ставлення мовознавців до них.

У 20-ті роки XX століття більшовицька політика не сприяла розвитку української мови як самобутньої, самодостатньої. Усе національне кваліфікували як націоналістичне, а націоналістичне – як антирадянське. Український пуризм був засуджений тогочасною мовною політикою як «український буржуазний націоналізм у мові» [196, с. 2417].

З'являлися праці антипуристичного спрямування, наприклад, «Стилістичні паралелі (проти пуризму)» О. Матвієнка, який наголошував, що «пуризм, по-перше, є одворотне ставлення консервативних елементів суспільства до новин літературної мови (новини – вияв розвитку молодої

кляси), і, по-друге, пуризм є намаганням закріпити в літературній мові нації мову кляс, що раніш панували» [96, с. 32].

«Гіперпуристи» 20-х років XX ст. – це, як відомо, О. Курило, Є. Тимченко, С. Смеречинський, чиї погляди сьогодні по-новому актуалізовані. Вони вболівали за відновлення української мови на її чистій, фольклорній основі.

На початку 30-х років минулого століття до прогресивних пуристів належали О. Синявський та М. Сулима. Проте вже дуже швидко «вагу цих мовознавців оцінив і совєтський режим»: усі ці мовознавці були знищені режимом, було докладено зусиль, щоб знищити їхні твори, замовчати відкрите ними» [178, с. 5].

У ці роки український пуризм був штучно замінений російським. С. Караванський пише, що українську мову «роблено підрядною», «бездарним варіянтом общесоюзної мови» [63, с. 44].

Поступово до активного вжитку в той період потрапили форми, що, на думку пуристів, не відповідали специфіці української мови. Уже на початку 30-х років правописні норми української мови зазнали змін [Див. про це: 68, с. 109–127]. С. Караванський зазначив, що «нормальний розвиток української мови остаточно спинено в 30-х роках» [63, с. 45]. Зрозуміло, про які запозичення з української мови в російську могло йтися.

Лише в сорокові роки такі перекладачі, як О. Кундзіч, Л. Первомайський, М. Рильський здійснюють спроби відродити чистоту української мови.

Отже, названі факти дають підстави стверджувати, що українське радянське мовознавство цього та й наступних періодів змушене було відповідно із чинною ідеологією, мовною політикою розглядати явище пуризму як негативне. Утім, уже в українських виданнях 60–80 років XIX ст. простежуємо відродження поміркованого пуризму.

Змінюється ставлення до пуризму після того, коли українська мова стала державною. У сучасному мовознавстві його розглядають як явище

багатогранне, однак у цій праці не будемо докладно зупинятися на розгляді цього питання, хоч зауважимо, що І. Франко був одним з таких поміркованих пуристів. Він відстоював своєрідність української мови, але й був одним з перших, хто обґрунтував необхідність іншомовних запозичень: «Кожна літературна мова доти живе і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить, збагачуватися новими термінами та висловами відповідно до прогресу сучасної цивілізації, але не тратячи при тім свойого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи групи людей, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя із відмін та діалектів народного говору» [166, с. 207].

До речі, В. Даль, чий тлумачний словник аналізуватимемо в другому розділі, також належав до поміркованих пуристів: він фіксував запозичення, зокрема і з української мови, але не схвалював надмірного запозичення з неспоріднених із російською мовою систем.

1.4. Дефініція поняття *українізм*. Стан вивчення українізмів-запозичень російської мови

Під *українізмом* у сучасній лінгвістиці розуміють слово, окреме його значення (ЛСВ), вислів, ідіому, морфему, граматичну форму тощо, запозичені з української мови іншою мовою. Українізмом може бути кожна одиниця структурно-системної організації мови, хоч найчастіше об’єктом запозичення з української мови стають слова та значення. Українізми відображають національні особливості української етнічної групи, історичну та культурну спадщину українців.

Виокремлюють, зокрема, українізми: ***російської мови***, до них, наприклад, належать такі слова, як *стерня* – ‘*жнивье’*, *плугатарь* – ‘*пахарь’*; ***польської мови***, наприклад, *череп* – *czerep* (‘czaszka’); *черешня* – *czeresnia*

(‘trzesnia’); ***білоруської мови***, наприклад, *травень – травень* (‘май’); *вагітна – вагітная* (‘цяжарная’); ***румунської мови***, наприклад, *карбованець – carboánţą* та ін.

А, наприклад, слово *козак*, крім російської, білоруської і польської мов, увійшло у верхньолужицьку, чеську, сербську, хорватську, німецьку, голландську, італійську, іспанську, португальську, грецьку мови, хоч українська мова стала мовою-посередником цього запозичення, оскільки зазначена лексема походить з кримськотатарської мови, де мала значення ‘вільна, незалежна людина, шукач пригод’. Однак саме в українській лінгвокультурі це слово не лише розширило значення, але й набуло прагматики, етнокультурного смислу, про що докладніше йтиметься в другому розділі [Див. пр це: 206, с. 646].

Термін *українізм*, як і *полонізм, росіянізм (русизм)* і под., – це класифікаційна номінація, що акцентує увагу на мові-донорі, тобто мові, з якої переміщується мовна одиниця.

Коли йдеться про конкретне лексичне запозичення, зокрема й *українізм*, то, на думку дослідників, зокрема І. Кошман, важливо враховувати: а) етимологію лексеми; б) час її переміщення; в) відношення переміщуваної одиниці до лексичної системи мови, що запозичує цю лексему; г) її нормативний статус; д) ступінь адаптації переміщуваної одиниці мовою, що запозичує [206, с. 49].

Як видається, необхідно, крім того, простежити особливості функціювання запозиченої одиниці в мові-рецепторі, її «долю» в мові-донорі й мові-реципієнті.

Термін *українізм*, зокрема, функціює переважно в дослідженнях учених, які сфокусували свою увагу на вивченні процесу запозичення одиниць із української в російську та польську мови, насамперед це Г. Їжакевич [59], Л. Крисін [82, с. 167–174; 81], Н. Романова [125], В. Ващенко [194], Є. Верещагін [28], В. Костомаров [73], І. Кононенко [67, с. 34–42], І. Кошман [79], Н. Рудковська [127, с. 73–78], Н. Озерова [114, с. 2–4] та ін.

Проблему *запозичення слів з української мови в російську* частково досліджували українські й російські мовознавці, однак переважно праці вчених стосувалися діалектного мовлення (див., напр., Л. Баранник [10, с. 3–10; 11, с. 190–197], О. Владимирська [34, с. 82–90; 35, с. 9–18], Л. Зотєєва [50, с. 82–88], В. Собіннікова [146, с. 5–18], В. Столбунова [149, с. 18–24]), рідше мовлення літературного (див., напр., Т. Боброва [18, с. 79–82; 17, с. 14–29], О. Журавльова [48, с. 539–540], Г. Їжакевич [53, с. 224–236], Л. Крисін [82, с. 167–174], Л. Романова [126, с. 34–38]). Важливими для з'ясування актуалізованої проблеми є такі праці, як «Русские говоры на Украине» [129], «Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах» [42], А. Шовкопляс «Украинские лексические заимствования в русских говорах Винницкой области» [181], «Сопоставительное исследование русского и украинского языков: Лексика и фразеология (синхронический и диахронический аспекты)» [147]. Окремі міркування щодо впливу української мови на російську відображені у творах класиків мовознавства, зокрема О. Потебні, В. Виноградова, Л. Булаховського та роботах видатних мовознавців др. пол. XX ст. – О. Горбача, Н. Данилюк, Ю. Шевельова [Див., напр., 97, с. 7–12, 12–17, 54–56], які переосмислили традиційні радянські концепції щодо походження й формування східнослов'янських мов, розвінчуючи деякі радянські міфи, зокрема й «теорію старшого брата» та, відповідно, трактування української мови як наріччя мови російської, мови «молодшого брата».

Сучасний вплив української мови на російську, репрезентований у мові ЗМІ, частково схарактеризувала І. Кошман [Див.: 79], довівши, що українська мова й сьогодні продовжує поповнювати лексичний склад російської мови. Однак дослідниця сфокусувала свою увагу на особливостях функціювання російської мови в Україні, що відрізняється від російської мови, яка функціює в Російській Федерації, оскільки в українському мовному просторі російська мова, безперечно, піддається впливу мови української. І. Кошман здійснила спробу схарактеризувати вплив української мови з урахуванням

структурних рівнів системи, але цей вплив має виключно мовленнєвий характер, окремі ознаки характерні для суржика. Класифікацію лексико-семантичних українізмів І. Кошман, услід за Є. Мариновою [93], здійснила на основі врахування відмінностей, зумовлених реалізацією номінативної функції. Такий підхід дав їй змогу «переміщені в російську мову лексеми», як вона їх номінує, традиційно на *безеквівалентні українізми*, тобто номінації реалій, що не мають відповідників у російській мові, й *українізми як номінації реалій, що мають еквіваленти* в російській мові. Дослідниця послідовно враховує факт активного функціювання російської мови на території України й розмежовує *українізми в російському мовленні українців*, які вона досліджує, і *українізми, що закріпилися в російській мові метрополії,* про що практично не йдеться.

Зупинимося докладніше на аналізі окремих із перерахованих досліджень.

Функціювання українізмів у російських текстах різних стилів у др. пол. XX ст. активно вивчала Г. Їжакевич. Утім, її увага фокусувалася, як і увага І. Кошман, на тих текстах, що були створені в Україні [Див.: 59; 51, с. 7–13], тобто йшлося про функціювання українізмів в російськомовних текстах українсько-російських чи російсько-українських білігнгвів. Вона вивчала *лексичні українізми*, що функціювали і в усній, і в письмовій формах [59; 51, с. 225]. Якщо йшлося про усне мовлення, то це, зрозуміло, усне мовлення так званих російськомовних громадян України. Описуючи вживання таких одиниць, зазначена дослідниця виявляла, чи мають вони в російській мові стилістичне маркування та наскільки вони комунікативно доречні. Здійснений аналіз дав змогу вченій виокремити відповідні групи лексичних одиниць. До першої з виокремлених нею груп увійшли стилістично нейтральні й комунікативно актуальні лексеми: це одиниці, що слугували для назв українських реалій – історичних понять та предметів духовної й матеріальної культури, так званих міжмовних лакун, що не мають еквівалентів у російській мові. Це безеквівалентна лексика, до якої належать

також індивідуально-авторські найменування, тобто оказіональні слова [53, с. 226; 51, с. 7–13]. Ідеться про лексеми, що маркують українське довкілля, омовлюють український національний колорит, її історію, культуру та ін., наприклад, *булава, вареники, гетман, запорожец, кобза, колядки, паляниця* та ін. Це та безеквівалентна українська лексика, традиція використання якої починається з М. Гоголя [107]. Під час лексикографічного опису ці українізми супроводжуються спеціальними позначками. Зауважимо, що до лакун у сучасному мовознавстві відносять: «1) пропуск, незаповнене місце в тексті; 2) базові елементи національної специфіки лінгвокультурної спільноти, які створюють труднощі іншокультурним реципієнтам у розумінні деяких фрагментів тексту. До мовних лакун належать лексичні, граматичні, стилістичні, а також національно-специфічні (лакунізовані) особливості мовлення: спосіб заповнення пауз, етикетні характеристики актів спілкування тощо. Головні ознаки лакуни – малозрозумілість, незвичність (екзотичність) і под. Процес розкриття значення національно-специфічного слова називають заповненням лакун – тлумачення, морфологічний переклад, дослівний переклад, докладний коментар (зокрема в післятекстових посиланнях)» [197, т. 2, с. 122].

На думку Л. Крисіна, потрапивши в загальноросійський лексикон, зазначені одиниці посідають місце на периферії. Учений пропонує уявну схему загальноросійської мови як систему концентричних кіл із центробіжним спаданням на основі застосування строгої норми. У центрі цієї системи – сфера мовлення інтелігенції, що базується на суворому дотриманні норм літературної мови, – максимум нормативності, на периферії – її мінімум. Л. Крисін обґрунтовує закономірність: кількість, види й способи використання українізмів спадають із наближенням до центрального кола. При цьому він пише: «І це зрозуміло: периферійні кола в нашій уявній картині – це діалекти і простомова, тобто ті мовні сфери, що найбільш сприятливі до всякої новизни, у міру ж наближення до центра вступають у дію фільтрувальні, селективні властивості літературної норми, що з

невимірно більшою мірою обережності оцінює й «просіює» мовні інновації» (перекл. автор. – Г. Н.) [82, с. 170]. Не зовсім погоджуємося з таким твердженням, оскільки в кожному конкретному випадку необхідно вирішувати цю проблему залежно від специфіки функціювання лексеми, її частотності в мовленні, активності використання. Очевидно, картина буде різною: деякі слова, справді, будуть належати до пасивного складу російської лексики, її периферії, а деякі, навпаки, до активного (її ядра) залежно від умов функціювання. Крім того, таке ставлення Л. Крисіна засвідчує певну зневагу до фактів впливу української мови на російську, оскільки дослідник констатує, що ці зміни відбувалися лише на розмовному рівні як акти простомови чи діалектного мовлення, додамо – й мовлення суржикового.

Другу групу, яку виокремила Г. Їжакевич, становлять стилістично забарвлені лексеми, однак також такі, що, на її думку, є комунікативно доречними. Вони переважно мають нейтральні російські еквіваленти [53, с. 37]. Цим одиницям притаманна яскраво виражена експресивність, тому їх використовують для вираження палітри оцінних значень. Вони слугують засобом орнаменталізації чи характеризації понять і об’єктів довкілля, наприклад, *криниця, лелека, парубок, ставок, трошки, хлопець*, *чкурнуть* та ін. Це один зі способів творення образності. Зазначені одиниці містять особливу виразність, експресію. Тематично ця група українізмів дуже різнорідна. По суті, до неї може ввійти кожне українське слово. Такі одиниці активно функціюють і в художньому, і в публіцистичному дискурсах. Однак, як показує авторський аналіз, репрезентований у другому розділі, перераховані одиниці наявні вже в словнику В. Даля. Отже, вони мають досить тривалу традицію функціювання в російському мовленні, відображені в словнику, а значить, є фактами літературної мови.

До третьої групи, на думку Г. Їжакевич, належать українізми, що недоречно використовуються в комунікації [51, с. 7–13]. Природна сфера функціювання одиниць цієї групи, безумовно, розмовна мова, проте, як свідчить дослідницький матеріал, невиправдане насичення мови

українізмами відзначається і в художньому мовленні (у творах українських письменників-білінгвів) [51, с. 7–13].

Виокремлені Г. Їжакевич групи українізмів, як бачимо, спроектовані, головно, на врахування специфіки їхнього функціювання, тому одна й та сама лексична одиниця може переходити з однієї групи в іншу. Її статус визначається виключно майстерністю та креативністю мовної особистості, яка актуалізує ці одиниці, тому, видається, що така класифікація є однобічною.

Досліджуючи вплив української мови на російську, Л. Крисін зауважив, що в історії цього впливу були різні періоди. Він наголошує, що до 1917 року українізми використовували, головно, у російському художньому мовленні як макаронічні елементи або як екзотизми. Порівн.: «У дожовтневий період українізми використовувалися переважно як макаронічна лексика, екзотизми, що включаються в художній текст з характерологічною метою (наприклад, для створення мовленнєвої маски героя, із жартівливо-каламбурною метою, для характеристики побуту й звичаїв – ця традиція починається від Гоголя») (перекл. автор. – Г. Н.) [82, с. 168]. На думку Л. Крисіна, в інших мовних сферах у цей період українізми не функціювали. У радянський же період, як наголошує зазначений дослідник, спостерігається проникнення українізмів у різні сфери російської мови – не тільки в художній стиль мовлення, але й у публіцистичний. Він пише, що «окремі українізми повністю засвоє літературна мова», вони, мовляв, значно розширюють свої функційні можливості, стають «повноправними» експресивно-виразними засобами російського мовлення й до 60–70 рр. XX століття тенденція використання українізмів «наростає й робиться більш виразною» [82, с. 171].

Услід за Г. Їжакевич, Л. Крисін виділяє три типи українізмів, беручи в основу класифікації «стилістичну шкалу» й розміщуючи на ній запозичення-українізми в порядку збільшення експресивності. Він наголошує, що очевидна стилістична маркованість українізмів перешкоджає їхньому проникненню в «строгі» функційні стилі російської мови – науковий і

офіційно-діловий. Дещо «вільніше» функціюють українізми, на його думку, у публіцистичному стилі, а найбільш поширені в розмовному мовленні й у сфері просторіччя – тут їхня яскрава експресивність потрібна. Хоч і в цих стилях діють певні обмеження на вживання українізмів. Наприклад, у розмовному мовленні, як зауважує Л. Крисін, їхнє вживання припускають тільки тоді, коли мовна ситуація оцінюється як «максимально невимушена», а в мовця формується «налаштування на жарт», і він повинен бути переконаний, що адресат зрозуміє значення українізма, а, відповідно, і змодельований гумор [Див.: 83, с. 172]. Л. Крисін наводить скупі приклади українізмів, що мають вияв на фонетичному, словотвірному, морфологічному й синтаксичному рівнях, але ці приклади свідчать, що українізми не стали фактами російської мови, яка була поширена в метрополії, а стосувалися російського мовлення, що мало місце на території України. Отже, і висновок про те, що в Радянському Союзі українська мова активно розвивалася, а взаємодія російської й української мов була рівноправною, не мав під собою ґрунту, не відбивав реальної ситуації. Стаття, вочевидь, написана на замовлення.

Безперечно, як праці Г. Їжакевич, так і Л. Крисіна написані в радянський період, коли діяли відповідні ідеологічні постулати радянської системи. Як бачимо, Л. Крисін виявляє дещо зневажливе ставлення до української мови і, відповідно, українізмів, їхнього функційного навантаження.

А класифікація, заснована на актуалізації «стилістичної шкали», що базується на параметрі ступеня виявлення експресії, не може бути об’єктивною, оскільки для цього потрібно спочатку виявити механізм визначення цієї міри, а його до сьогодні не існує.

Крім того, Л. Крисін однозначно лукавить, коли зауважує, що до революції 1917 року українізми мали звужену сферу функціювання в російській мові, про що свідчить факт фіксації значної кількості українізмів у словнику В. Даля, де вони не обмежуються лише статусом діалектних, простомовних і розмовних слів (про що йтиметься в другому розділі). У

тлумачних словниках російської мови радянського періоду українізми, зрозуміло, фіксувалися рідко.

У сучасному українському мовознавстві класифікацію українізмів спробувала здійснити, як уже наголошувалося, й Є. Маринова [93]. Як видається, класифікація, яку вона запропонувала, надто спрощена й базується на актуалізації єдиного критерію: *еквівалентність – безеквівалентність*, тобто на здатності відтворюватися засобами іншої мови, що пропонувала й Г. Їжакевич.

Є. Маринова виокремлює українізми – номінації реалій, що є єдино можливими назвами, оскільки вони не мають еквівалентів у російській мові (безеквівалентні українізми), і українізми – номінації реалій, для яких існують окремі лексеми в російській мові метрополії (еквівалентні українізми). Див. Схему 1.8 (Додаток А).

Однак зазначена дослідниця розмірковує над різними підходами до типології запозичених слів, розроблені переважно в російській лінгвістичній традиції. Вона розглядає універсальну типологію (тематичну й хронологічну) і спеціальну (генетичну й з огляду на освоєння іншомовних лексем), але не вважає її доцільною щодо класифікації українізмів російської мови [Див. про це: 92, с. 34–42].

Отже, *українізм* – це спеціальна класифікаційна номінація, що акцентує увагу тільки на мові, з якої переміщується лексична одиниця. Це неоднорідна група з огляду на особливості функціювання, активності / пасивності та стилістичного навантаження. Запозичені українські лексеми поділяються на українізми – номінації реалій, що є єдиними іменуваннями й не мають еквівалентів у російській мові метрополії, й українізми – номінації реалій, для яких існують окремі лексеми в російській мові метрополії.

Підтримуємо думку про те, що «в аспекті взаємодії мовних систем слід розглядати всі іншомовні елементи, незалежно від їхньої функційної зумовленості» (переклад авт. – Г. Н.) [37, с. 148]. Такий підхід дав би змогу

ввести в коло дослідження значний масив українізмів й аналіз міг би бути більш глибоким.

Висновки до розділу 1

Запозичення – природне явище, зумовлене економічними, політичними та культурними взаємозв’язками, що існують між різними народами. У мовознавстві розрізняють зовнішні (екстралінгвальні) та внутрішні (інтралінгвальні) причини запозичень. Власне через них відбувається зв'язок історії мови з історією народу, вони визначають розвиток мовної системи. Зовнішні причини, зрозуміло, ефективні за умови їхньої «підтримки» з боку внутрішньої тенденції розвитку мови загалом.

Лінгвістичні причини запозичень мотивовані потребою:

1) у збагаченні, поповненні, а то й створенні певної тематичної чи лексико-семантичної групи, недостатньо репрезентованої або відсутньої на певному етапі розвитку мови-реципієнта;

2) усунення багатозначності за умови семантичного обмеження питомого слова,

3) актуалізації тенденції до вживання одного запозиченого слова замість описового звороту,

4) розмежування смислових відтінків значення шляхом закріплення їх за різними словами, деталізації відповідного значення,

5) розбудови прагматичного потенціалу слова, його функційного навантаження.

На сьогодні в лінгвістиці немає єдиного визначення запозичення та його типів, хоч виробилася певна традиція. Питання доцільності чи недоцільності запозичень залишається також відкритим, відсутня єдина думка й щодо кількості запозичень у тій чи тій мові.

Між Україною та Росією мовний контакт має характер:

а) метисаційний, оскільки базується на чиннику спорідненості мов, між якими схожість і генетична, і типологійна,

б) перманентний, адстратний, оскільки він заґрунтований на тривалому й неперервному спілкуванні носіїв мов, що контактують, коли взаємодія здійснюється на основі мовного сусідства,

в) нерівноправний, оскільки мови, що контактують, у різні періоди контактів характеризувалися тим, що виконували неоднакову систему соціальних функцій (Україна входила у склад Російської імперії, згодом у Радянський Союз, функція української мови як державної мови не була актуалізована, її вважали вторинною стосовно російської мови як мови так званого «старшого брата»), що призвело до нерівномірного білінгвізму, змішування мовних фактів, інтерференції й формування в українському мовному просторі суржика.

Адстратне контактування між українською й російською мовою було: а) міждіалектне, б) реалізувалося у зв’язку літературної мови з діалектами, в) відбувалося на рівні розмовного й простомовного функціювання, а також г) на рівні літературних мов.

Дослідження фактів запозичення з української мови в мову російську не мали об’єктивного характеру через домінувальну ідеологію приниження значущості української мови, її статусу як самостійної мови в Російській імперії, мови, що не здатна виконувати всі необхідні соціальні функції в межах Радянського Союзу, коли нав’язували думку про злиття мов, було нейтралізовано самобутні риси української мови.

На сьогодні вплив української мови на російську не описаний об’єктивно й усебічно, з урахуванням вияву українізмів російської мови на всіх структурно-системних рівнях, у різні періоди взаємоконтактів.

Однак наявний опис особливостей російського мовлення позаметропольного функціювання, яке характерне, зокрема, і для так званого російськомовного населення України, що фіксує значний вплив української мови, утім, переважно лише на рівні розмовного мовлення та в простомові,

тобто на сьогодні розрізняють: а) українізми російської мови як мови метрополії і б) українізми російської мови, поширені в мовленні її носіїв, які проживають поза межами метрополії.

Список наукової літератури, використаної в розділі 1

1. Ажнюк Б. Лінгвістичні аспекти глобалізації в Україні. *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства* : Матеріали наукової конференції 28–25 травня 2001 р. Київ, 2002. С. 144–150.
2. Акуленко В. В. Синхронія і діахронія в лексикології. *Питання структурної лексикології*. Київ, 1970. С. 45–60.
3. Амирова Т. Г. Заимствование и его роль в развитии и обогащении синонимии (на материале разносистемных языков) : автореф. дис. … канд. филол. наук. Баку, 1975. 32 с.
4. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / за заг. ред. О. Сербенської : посібник. Львів, 1994. 152 с.
5. Архипенко Л. М. Етапи і ступені адаптації іншомовних лексичних запозичень в українській мові (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця XX – початку XXI ст.) : моногр. Харків, 2008. 168 с.
6. Архипенко Л. М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи та ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця XX – початку XXI ст.) : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 172 с.
7. Байбакова І., Буракова О., Задорожний В. Англійські запозичення в сучасному українському термінотворенні. *Проблеми української науково-технічної термінології* : Тези III міжнародної наукової конференції. Львів, 1994. С. 44–45.
8. Балалыкина Э. А. Роль межъязыковой паронимии в сопоставительном описании и изучении русского языка (на материале русского и польского языков). *Русский язык за рубежом*. 1991. № 3. С. 54–58.

9. Балли Ш. Французская стилистика. Москва, 1961. 394 с.

10. Баранник Л. Ф. Причини заимствования иноязычных слов и русские островные говоры юга Украины. *Записки з загальної лінгвістики* : зб. наук. праць. Вип. 3. Одесса , 2002. С. 3–10.

11. Баранник Л. Ф. Украинские элементы в русских островных говорах Одесчины. *Записки з загальної лінгвістки* : зб. наук. праць. Вип. 5. Одесса, 2002. С. 190–197.

12. Бацевич Ф. С. Нариси з прагмалінгвістики : моногр. Львів, 2010. 336 с.

13. Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии : моногр. Львов, 1997. 392 с.

14. Бельчиков Ю. А. Интернациональная терминология в русском языке. Москва, 1959. 78 с.

15. Біловус Г. Г. Фразеологічна інтертекстуальність повістей Т. Г. Шевченка (на матеріалі українських перекладів кінця XIX – XX ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2012. 20 с.

16. Білоус В. В. Мова чи «наречіє». Київ, 2016. 72 с.

17. Боброва Т. А. Лексические заимствования из языков народов СССР в аспекте культуры русской речи. *Культура русской речи в условиях национально-русского двуязычия* : *Проблеми лексики*. Москва, 1985. С. 14-29.

18. Боброва Т. А. Об изучении заимствований из языков народов СССР в русский язык. *Русский язык в школе*. 1981. № 5. С. 79–82.

19. Бокань В. А. Польовий Л. Г. Історія культури України : навч. посібник. Київ, 1998. 232 с.

20. Бондаренко А. А. Иноязычные элементы в русском языке как результат межъязыковых взаимодействий : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1986. 25 с.

21. Бороденко Л. Проблема запозичень у сучасній українській мові. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць ДонНУ. Донецьк, 2009. Вип. 19. С. 115–119.

22. Будагов Р. А. Очерки по языкознанию : моногр. Москва, 1953. 300 с.

23. Будагов Р. А. Сходства и несходства между родственными языками. Москва, 1985. 272 с.

24. Булаховський Л. А. Загальне мовознавство. *Вибрані праці* : в 5 т. Київ, 1975. Т. 1. 495 с.

25. Булаховський Л. А. Походження сучасної української літературної мови. *Вибрані праці* : в 5 т. Київ, 1975. Т. 2. : Українська мова. 631 с.

26. Булаховський Л. А. Соціальна диференціація за різними мовами. *Вибрані праці* : в 5 т. Київ, 1975. Т. 1 : Загальне мовознавство. 495 с.

27. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования : моногр. Київ, 1979. 264 с.

28. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура : Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного : метод. руководство. Москва, 1990 (4-е изд. перераб. и доп.). 247 с.

29. Виденов М. Норма и речь : моногр. София, 1986. 87 с.

30. Виденов М. Увад в социолингвистиката : моногр. София, 2000. 318 с.

31. Виноградов И. О. Комментарии. *Гоголь Н. В. Полн. собр. соч.* : в 14 т. / АН СССР; Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). Москва–Ленинград, 1937-1952. Т. 2. С. 679–760.

32. Виноградов В. В. История слов : моногр. Москва, 1994. 410 с.

33. Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX веков : моногр. Москва, 1982. 528 с.

34. Владимирская Е. А. К проблеме лексических контактов русских и украинских говоров на территории УССР. *Русское языкознание*. 1981. № 3. С. 82–90.

35. Владимирская Е. А. Семантические диалектизмы в островном русском говоре на Украине. *Русское языкознание*. 1984. № 9. С. 9–18.

36. Герд А. С. Введение в этнолингвистику : Курс лекций и хрестоматия. СПб., 2005 (2-е изд.). 458 с.

37. Гируцкий А. А. Белорусско-русский художественный билингвизм : типология и история, языковые процессы : моногр. Минск, 1990. 175 с.

38. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин : моногр. Київ, 1993. 447 с.

39. Гонтарук Л. Характер запозичень із польської мови в українську XVI – першої половини XVII ст. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 54. Львів, 2004. С. 78–103.

40. Гринев С. В. Терминологические заимствования (Краткий обзор современного состояния вопроса). *Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов.* Москва, 1982. С. 108–135.

41. Грот Я. К. Учебник русского языка. Москва, 1984 (2-е изд.). 204 с.

42. Давньоруська ономастична спадщина в східно-слов'янських мовах : збірник наукових праць. Київ, 1986. 164 с.

43. Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі : моногр. Київ, 1969. 211 с.

44. Другий Міжнародний конгрес україністів (Львів, 22–28 серпня 1993 р.) Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1–2. Львів, 1994. 560 с.

45. Дубичинский В. В. Статус русского языка в Украине. *Русский язык и литература в учебных заведениях*. 2002. № 2. С. 2–4.

46. Дундій П. Н. Класифікація лексичних запозичень у німецькій мові. *Лінгвістика XXI століття : нові дослідження і перспективи*. Київ, 2011. С. 120–126.

47. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти : моногр. Київ, 1966. 135 с.

48. Журавлева Е. А. Влияние культурно-языковых контактов на лексическую систему русского языка. *Русский язык : исторические судьбы и современность* : труды и матер. II Междунар. конгресса исследователей русского языка (18–21 марта 2004 г.). Москва, 2004. С. 539–540.

49. Закирьянов К. З. Двуязычие и интерференция : моногр. Уфа, 1984. – 137 с.

50. Зотеева Л. И. Освоение украинской экспрессивной лексики в русских говорах Одесчины. *Русское языкознание*. 1987. № 15. С. 82–88.

51. Ижакевич Г. П. Культура речи – часть общей культуры человека. *Русский язык и литература в школах Украинской ССР*. 1981. № 2. С. 7–13.

52. Ижакевич Г. П. Русская речь в украинском языковом окружении (лексика). *Культура русской речи в условиях национально-русского двуязычия*. Москва, 1985. С. 30–158.

53. Ижакевич Г. П. Украинские лексические элементы в русской речи. *Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении*. Киев, 1981. С. 224–236.

54. Ильяшенко Т. П. Языковые контакты на материале словяно-молдавских отношений : моногр. Москва, 1970. 55 с.

55. Исаченко А. В. Сопоставительное изучение языков как особая дисциплина. *Вопросы преподавания русского языка в странах народной демократии.* Москва, 1961. С. 178–185.

56. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація : моногр. Дрогобич, 1994. 216 с.

57. Іващишин О. Проблеми доцільності використання запозичень та інтернаціоналізмів у науково-технічній термінології. *Тези І Міжнародної наукової конференції*. Львів, 1992. С. 114–116.

58. Історія України / керівн. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів, 2003 (вид. 4-те). 520 с.

59. Їжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв’язки радянського часу : моногр. Київ, 1969. 303 с.

60. Калиновський Г. Опис весільних українських простонародних обрядів. *Весілля*: у 2-х кн. Київ, 1970. Кн.1. С. 68–74.

61. Каминін І. М. Переінтеграція значень як одна із форм зміни семантичної структури слова в процесі лексичного запозичення. *Слово.*

Думка. Людина : зб. наук. праць з актуальних проблем лінгвістики (До 80-річчя від дня народження Л. А. Лисиченко). Харків, 2008. С. 188–191.

62. Каминін І. М. Семантичне освоєння запозичених слів (на матеріалі побутової лексики). *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць. Харків, 1992. Вип. 2. С. 98–100.

63. Караванський С. Секрети української мови : моногр. Львів, 2012. 536 с.

64. Карпенко Ю. Вступ до мовознавства : підручник. Київ, 2006. 226 с.

65. Касім Г. Ю. Нові польські запозичення в українській мові : примхи мовців чи потреби мови? *Слов'янський збірник* : зб. наук. праць. Вип. 19. Одеса–Чернівці, 2015. С. 166–174.

66. Кияк Т. Р. Запозичення та інтернаціоналізми у фахових мовах. *Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка*. 2006. С. 28–36.

67. Кононенко І. Українська та польська мови: контрастивне дослідження : моногр. Warszawa, 2012. 808 с.

68. Коряков Ю. Б. Языковая ситуация в Белоруссии. *Вопросы языкознания*. 2002. № 2. С. 109–127.

69. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки : моногр. Львів, 2000. 350 с.

70. Космеда Т. Актуалізація категорій «лінгвонаціоналізм» і «лінгвопатріотизм» у сучасному мовознавстві. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць ДонНУ ім. Василя Стуса, Вінниця. Вип. 32. 2016. С. 66–70.

71. Космеда Т. Заборона української мови і унікальність її запозичувального потенціалу. *Украјинистика и словенски свет* : зборник научних радова : поводом 25 година украјинистике на Универзитету у Београду. Београд, 2017. С. 159–166.

72. Космеда Т. А. Осіпова Т. Ф., Піддубна Н. В. Степан Руданський: феномен моделювання «живого мовлення» українців : кол. моногр. Харків-Познань-Дрогобич, 2015. 312 с.

73. Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Москва, 1994. 247 с.

74. Кочан І. М. Міжнародна лексика в термінології. *Мова. Культура. Взаєморозуміння* : зб. наук. праць. Вип. 3. Дрогобич, 2013. С. 11–17.

75. Кочан І. М. Системність, динаміка, кодифікація слів з міжнародними кореневими компонентами в сучасній українській мові : автореф. дис. … д-ра філол. наук. Київ, 2006. 39 с.

76. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. освіти. Київ, 2005. 368 с.

77. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник для студ. філол. спец. вузів. Київ, 1999. 288 с.

78. Кошман И. Н. О расширении номинативных рядов (на матер. русских газет и журналов Украины). *Наукові записки Луганського нац. ун-ту* : зб. наук. праць. Вип. 8. Т. 1. Сер. «Філологічні науки». Луганськ, 2009. С. 293–301.

79. Кошман И. Н. Русский язык в диалоге культур (на материале русских публицистических текстов Украины) : моногр. Луганск , 2011. 264 с.

80. Крысин Л. П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995).* Москва, 1996. С. 142–161.

81. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке : моногр. Москва, 1968. 208 с.

82. Крысин Л. П. Об украинизмах в современном русском языке. *Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР*. Москва, 1987. С. 167–174.

83. Крысин Л. П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка : моногр. Москва, 1987. 186 с.

84. Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур. *Новое в зарубежной лингвистике*. Выпуск XXV. Москва, 1989. С. 32–63.

85. Левченко М. Заметка о русинской терминологии. *Основа*. СПб, 1861. № 7. С. 184–185.

86. Леонтьев А. А. Иноязычные вкрапления в русскую речь. *Вопросы культуры речи*. Москва, 1966. № 7. С. 60–68.

87. Література XIX століття (1800–1830). *Історія української літератури* : у 12 т. Київ, 2016. Т. 3. 748 с.

88. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов : моногр. Москва, 1982. 149 с.

89. Лотте Д. С. Как работать над терминологией : Основы и методы. Москва, 1968. 119 с.

90. Луцик Н. З. Запозичення як один із найбільш продуктивних шляхів збагачення словникового складу англійської мови. *Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки*. Розділ «Словникарство». № 3 (Ч. 2). 2011. С. 206–211.

91. Маковский М. М. Языковой механизм лексико-семантического заимствования. *Иностранные языки в школе*. 1970. № 3. С. 11–19.

92. Маринова Е. В. Иноязычные слова в русской речи конца XX–XXI в. : проблемы освоения и функционирования. Москва, 2008. 493 с.

93. Маринова Є. Екзотична лексика як лінгвістичний феномен : навч. посіб. Львів, 2007. 84 с.

94. Масенко Л. Т. Мова і політика. URL : http://slovoua.com/masenko_mova_politika (дата звернення: 09.03.2017).

95. Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики. Київ, 2010. 243 с.

96. Матвієнко О. Стилістичні паралелі (проти пуризму). Харків, 1932. 132 с.

97. Матеріали II конгресу україністів. Ленинград, 1994. 560 с.

98. Медведєва О. Запозичення термінів як чинник лексичної інтерференції. *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. праць. Київ, 1998. С. 147–148.

99. Мельник С. М. Іншомовна лексика як джерело лексичних інновацій у художній прозі кінця XX – початку XXI століть. *Лінгвістика*. 2010. № 2 (20). С. 186–192.

100. Михайленко В. В. Алгоритм інтро-перекладацьких стратегій у мультимедійному форматі. *Матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. «Наука і освіта 2004»*. Т. 25. *Актуальні проблеми перекладу.* Дніпропетровськ, 2004. С. 38–39.

101. Михайловская Н. Г. Варианты «безэквивалентной» («экзотической») лексики. *Литературная норма в лексике и фразеологии*. Москва, 1983. С. 121–138.

102. Монахова Т. В. Народництво, модернізм і постмодернізм у лінгвістиці : моногр. Миколаїв, 2015. 300 с.

103. Мороховський О. М. Деякі питання теорії (іншомовних) запозичень. *Мовознавство*. 1984. № 1. С. 19–25.

104. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики : моногр. Москва, 1974. 384 с.

105. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. Харків, 1985. 152 с.

106. Навальна М. І. Варваризми в мові сучасної української періодики. *Психолінгвістика* : наук.-теорет. зб. Вип. 9. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 219–224.

107. Намачинська Г. Я. Типи українізмів у художніх текстах М. Гоголя «Тарас Бульба» та «Ніч перед Різдвом». *Лінгвістичний південний архів. Філологічні науки*: збірник наук. праць. Херсон, 2017. Вип. LXVIII. С. 33–36.

108. Намачинська Г. Я. Питання про вплив української мови на російську як наслідок метисації. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Zeszyt V. Poznań, 2017. S. 135–141.

109. Намачинська Г. Я. Явище мовної взаємодії: дослідницькі підходи, специфіка трактування, причини. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Zeszyt VI. Poznań, 2018. S. 97–102.

110. Намачинська Г. Я. Функціонування українізмів-артефактів у російському художньому тексті В. Короленка (до 160-річчя від дня народження письменника). *Мова. Культура. Взаєморозуміння*: збірник наук. праць. Дрогобич, 2013. Вип. III. С. 41–46.

111. Никольский А. И. История печатного Служебника русской православной церкви. *Журн. Моск. патриархии*.1978. № 9. С. 76–77.

112. Огиенко И. И. Иноземные элементы в русском языке. История проникновения заимствованных слов в русский язык. Киев, 1915. 136 с.

113. Огиенко И. И. К вопросу об иностранных словах, вошедших в русский язык при Петре Великом. *Русский филологический вестник*. Варшава, 1911. № 3–4. С. 352–370.

114. Озерова Н. Г. Украинизмы в русской газетной речи на рубеже тысячелетий. *Русский. язык и лит. в учеб. завед*. 2002. № 5. С. 2–4.

115. Олійник А. Д. Роль запозичень-англіцизмів у розвитку сучасної мікроекономічної термінології : автореф. дис. … канд. філол. наук. Київ, 2002. 20 с.

116. Панько Т. Концептосфера термінологічної розбудови української мови. *Мовознавство.* 1994. № 1. С. 14–21.

117. Пауль Г. Принципы истории языка : моногр. / пер. с нем. и под ред. А. А. Холодовича. Москва, 1960. 500 с.

118. Півторак Г. П. Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении. Київ, 1981. 344 с.

119. Потебня А. А. Из записок о русской грамматике. Москва, 1968. 269 с.

120. Радевич-Винницький Я., Іванишин В. Мова і нація : Тези про місце і роль мови в національному відродженні України. Львів, 2012 (6-е вид., доп.). 212 с.

121. Реформатский А. А. Введение в языкознание : учеб. для вузов. Москва, 2004. 536 с.

122. Рильський М. Т. Про іноземні слова. *Питання мовної культури*. Київ, 1970. Вип. 4. С. 4–14.

123. Ровдо И. С. Лексические лакуны как отражение национально-культурных и собственно языковых особенностей близкородственных языков. *Язык и культура*. Киев, 1992. С. 92–93.

124. Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты. Лингвистическая проблематика. Ленинград, 1972. 80 с.

125. Романова Н. П. Словообразование и языковые связи : русско-украинско-польские языковые связи XVI–XVII вв. и вопросы словообразования : моногр. Киев, 1985. 187 с.

126. Романова Н. П. Украинизмы в системе нормативних средств создания образности. *Культура русской речи в национальных республиках*. Киев, 1984. С. 34–38.

127. Рудковська Н. М. До вивчення українізмів у польській мові. *Нова педагогічна думка.* 1999. № 3. С. 73–78.

128. Рудяков А. Н. Украинский вариант русского языка : мифы и реальность. *Культура народов Причерноморья* : научный журнал. 2008. № 142. Т. 1. С. 7–8.

129. Русские говоры на Украине : сб. статей. Киев, 1982. 231 с.

130. Русский язык в условиях языковой и культурной полифонии : сб. науч. статей. Москва, 2011. С. 375.

131. Самійленко В. І. Чужомовні слова в українській. *Твори.* Київ,1990. С. 500–501.

132. Секунда Т. Принципи складання української технічної термінології. *Вісник ІУНМ*. Вип. 2. 1930. С. 11–21.

133. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? *Українська мова.* 2007. № 4. С. 16–32.

134. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? *Українська мова.* 2007. № 3. С. 3–17.

135. Семчинський С. В. Взаємодія мов і фактори лінгвістичного розвитку. *Українська мова і література в школі.* 1973. № 7. С. 25–37.

136. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. Київ, 1988. 328 с.

137. Сербенська О. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем : 140 запитань і відповідей : моногр. Київ, 2001. 204 с.

138. Сергєєва Г. А. Англомовні запозичення в українській правничій термінології : автореф. дис. … канд. філол. наук. Харків, 2002. 16 с.

139. Серебренников Б. А. О взаимодействии языков (Проблема субстрата). *Вопросы языкознания*. 1955. № 1. С. 7–25.

140. Симоненко Л. О. Українська термінологічна лексикографія за роки незалежності : здобутки і прорахунки. *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. праць. Київ, 2003. Вип. 5. С. 18–22.

141. Синькова О. М. Способы словообразования компъютерной терминологии в арабском литературном языке : на материале современной прессы : дис. … канд. філол. наук. Москва, 2007. 147 с.

142. Сімович В. На теми мови. Прага-Берлін, 1924. 45 с.

143. Сімонок В. П. Лексичні запозичення в українській мові: історико-соціолінгвістичний аспект. *Наукові записки. Сер. «Філологічні науки»* (Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя). Ніжин, 2015. Кн. 1. 277 с.

144. Сімонок В. П. Семантико-функціональний аналіз іншомовної лексики в сучасній українській мовній картині світу. Харків, 2000. 331 с.

145. Скороходько Э. Ф. Вопросы перевода английской научно-технической литературы : моногр. Киев, 1963. 92 с.

146. Собинникова В. И. Южнорусское наречие в его контактах с украинскими говорами. *Русские говоры на Украине* : сб. статей. Киев, 1982. С. 5–18.

147. Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология (синхронический и диахронический аспект) / отв. ред. Г. П. Ижакевич и др. Киев, 1991. 382 с.

148. Соссюр Фердинанд де. Курс загальної лінгвістики. Київ, 1998. 324 с.

149. Столбунова В. И. Русско-украинское взаимодействие в лексике русских «островных» говоров на Буковине. *Русское языкознание.* 1984. № 9. С. 18–24.

150. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX ст. : моногр. Тернопіль, 2002. 352 с.

151. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного : моногр. Москва, 1973. 366 с.

152. Суперанская А. В., Сталтмане В. Э., Подольская Н. В. Теория и методика ономастических исследований. Москва, 2007. 163 с.

153. Супрун А. Я., Кліменка Г. П. Некаторыя псіхалінгвістычныя асаблівасці беларуска-рускаго двухмоўя. *Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў*. Мінск., 1982. С. 75–105.

154. Сучасна українська літературна мова : підручник / за ред. А. П. Грищенка. Київ, 2002 (3-тє вид., доп.). 439 с.

155. Тараненко О. Українська мова і сучасна ситуація в Україні. *Мовознавство*. 2001. № 4. С. 3–21.

156. Тараненко О. О. Російсько-український суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози. *Мовознавство*. 2008. № 1. С. 14–30.

157. Тарас Шевченко. *Історія української літератури* : у 12 т. Київ, 2014. Т. 4. 781 с.

158. Ташицкий В. Место ономастики среди других гуманитарных наук. *Вопросы языкознания*. 1961. № 2. С. 3–11.

159. Титаренко В. М. Лексика іншомовного походження в північноукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст. : автореф. дис. … канд. філол. наук. Київ, 2007. 22 с.

160. Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу) : моногр. Київ, 2007. 240 с.

161. Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 46–58.

162. Труды Я. К. Грота : в 5 т. СПб., 1898-1903. Т. 2. Филологические разыскания (1852–1892). 941 с.

163. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії : спроба державного регулювання. Київ, 2007. 808 с.

164. Успенский Б. А. История русского литературного языка XI-XVII вв. : моногр. Будапешт, 1988. 349 с.

165. Ушкалов Л. Творчість Григорія Сковороди в дзеркалі статистики. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Львів, 2007. С. 400–407.

166. Франко І. Літературна мова і діалекти. *Зібр. творів* : у 50 т. Київ, 1982. Т. 37. 678 с.

167. Хайрулин М. В. Деякі питання єдності інтернаціонального й національного в різносистемних мовах. Казань, 1991. 61 с.

168. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. 1. 970 с.

169. Хауген Э. Процесс заимствования. *Новое в лингвистике. Языковые контакты.* Москва, 1972. Вып. VI. С. 344–382.

170. Хауген Э. Языковой контакт. *Новое в лингвистике*. Вып. 6. Москва, 2002. С. 61–80.

171. Чемеркін С. Чи потрібні нам латинські літери? *Культура слова*. Вип. 74. Київ, 2011. С. 121–124.

172. Черемська О. С. Інтерференційне калькування в умовах українсько-російського білінгвізму (на матеріалі преси Харківщини 50–80-х років XX ст.) *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2002. Вип. 9. С. 47–50.

173. Чумак Н. Диференційні ознаки поняття «екзотизм» як відображення фрагменту іншомовної картини світу (на прикладі

французьких екзотизмів в англійській мові). *Наукові записки*. Серія: «Філологічні науки. Мовознавство». Кіровоград, 2009. Вип. 81 (4). С. 69–73.

174. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка: пособ. для студ. пед. ин-тов. Москва, 1972 (изд. 2-е, испр.). 328 с.

175. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию : моногр. Москва, 1968. 312 с.

176. Шевельов Ю. Пуризм в українській мові. *Українські вісті*. Ч. 23. 5. VI. 1966. С. 36–43.

177. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус : моногр. Чернівці, 1998. 208 с.

178. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. *Українська Вільна Академія Наук*. Сер. : Українські вчені. Вінніпег, 1954. Ч. 5. 78 с.

179. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови : моногр. Мюнхен, 1951. 402 с.

180. Шкандрій М. В обіймах імперії : Російська і українська літератури новітньої доби : моногр. / пер. з англ. П. Таращук. Київ, 2004. 496 с.

181. Шовкопляс А. Г. Украинские лексические заимствования в русских говорах Винницкой области. *Исследования по лексикологии русского языка.* Киев, 1980. С. 82–86.

182. Штурнак О. Мовні контакти як об’єкт вивчення. *Теле- та радіожурналістика.* Львів, 2009. Вип. 8. С. 119–130.

183. Шухардт Г. К вопросу о языковом смешении. *Избр. ст. по языкознанию.* Москва, 1950. 240 с.

184. Щерба Л. В. Безграмотность и ее причины. *Избр. работы по рус. яз.* Москва, 1957. С. 56–62.

185. Щерба Л. В. О понятии смешения языков. *Избр. тр. по языкознанию и фонетике*. Ленинград, 1958. Т. 1. С. 40–53.

186. Щерба Л. В. О понятии смешения языков. *Языковая система и речевая деятельность.* Ленинград, 1974. 427 с.

187. Haugen E. Bilingualism in the Americas. Alabama, 1956. S. 9.

188. Haugen E. The Norwegian language in America : A study in bilingual behavior. Philadelphia, 1953. 695 p.

189. Metzler J. B. Linguistik : Ein Handbuch Herausgegeben von André. Stutlgart, 1973. 39 p.

190. Weinreich U. Languages in contact : Findings and problems. Hague, 1953. 134 p.

191. Weinreich U. Languages in contact, findings and problems. New York, 1953. 148 p.

Список використаних лексикографічних джерел

192. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966. 608 с.

193. Вахек Й. Лингвистический словар Пражской школы / под. ред. и с предисл. А. А. Реформатского. Москва, 1964. 350 с.

194. Ващенко В. С., Поповський А. М. Українізми в російських народних говорах : Словник-покажчик. Дніпропетровськ, 1994. 97 с.

195. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва, 1980. Т. 3. 555 с.

196. Енциклопедія українознавства. Словникова частина : у 10 т. Париж; Нью-Йорк, 1973. Т. 7. С. 2405–2800.

197. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. Донецьк, 2012. Т. 1. 402 с.; Т. 2. 350 с.; Т. 3. 426 с.; Т. 2. 388 с.

198. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. Москва, 1990. 682 с.

199. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. Москва, 2004. 440 с.

200. Огиенко И. И. Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи. Киев, 1914. 287 с.

201. Селіванова О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава, 2011. 844 с.

202. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава – Київ, 2006. 716 с.

203. Словник сучасної української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1970–1980 : Т. 1. 1970. 799 с.; Т. 3. 1972. 744 с.; Т. 5. 1974. 850 с.; Т. 10. 1979. 658 с.; Т. 11. 1980. 699 с.

204. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / ред. випуску М. Чікало, Г. Войтів. Львів, 2013. Вип. 16. 200 с.

205. Струганець Л. В. Культура мови. Словник термінів. Тернопіль, 2000. 88 с.

206. Українська мова : Енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ, 2000. 752 с.

РОЗДІЛ 2
ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ПРАКТИКА ФІКСАЦІЇ УКРАЇНІЗМІВ У ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В. ДАЛЯ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ

В. Даль був не лише лексикографом, але й письменником, й етнографом, і лікарем, й інженером. Його діяльність нерозривно пов'язана з Україною. В історію російської літератури він увійшов під псевдонімом Козак Луганський, чим, вочевидь, хотів наголосити на прихильності до України.

На сьогодні розроблено багато словників, що дивують змістом й обсягом, проте тривалий час саме «Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля залишається найпопулярнішим і найпоширенішим джерелом етнографічних, фольклорних і навіть історичних матеріалів, що репрезентують Російську імперію, у склад якої на час підготовки й виходу у світ словника входила й Малоросія, як її офіційно називали в царській Росії.

В. Білоус у своїй книзі «Мова чи "нарєчіе"» цілком слушно заявив, що «В. Даль на основі багатолітніх досліджень знав на той час стан справ з українською та російською мовами набагато краще, ніж усі теперішні політики РФ разом узяті та їхні філологи з письменниками, які із кон'юнктурних чинників або із страху перед владою не можуть сказати хоча би декілька правдивих слів» [3, с. 5].

До складу зазначеного лексикографічного видання ввійшли численні концепти української когнітивної картини світу, однак цей аспект словника належно до сьогодні не був досліджений.

Є свідчення, що В. Даль «спеціально готував і український словник, але зібрані матеріали (близько 8 000 слів) залишилися неопублікованими» [Див. про це: 35]. На сьогодні доля матеріалів, що стосуються словника української мови, на жаль, невідома.

У цьому розділі окреслимо основні положення лексикографічної концепції В. Даля, його трактування явища запозичення, статусу української

мови та проаналізуємо лексикографічний дискурс В. Даля з огляду на особливості відтворення в ньому запозичень з української мови з актуалізацією тематичної й граматичної класифікацій, а також типів лексико-семантичних запозичень з урахуванням їхньої подальшої долі, спираючись на вироблену авторкою дослідницьку методику.

2.1. Витоки методологічних засад мовознавчої теорії В. Даля та їхня актуальність. Основи його лексикографічної концепції та її критика

У мовознавстві XXI існують напрями, де мову розглядають як культурний код нації, а не тільки як засіб пізнання та комунікації. Наявні наукові підходи, що виокремлюють антропоцентричне, аксіологічне, лінгвокультурологічне й когнітивно-семіологічне спрямування досліджень. Взаємозв'язок між мовними та ментальними одиницями висвітлений у працях О. Потебні, В. фон Гумбольдта, Е. Сепіра, Б. Уорфа, Л. Булаховського, Ю. Апресяна, Д. Лихачова, Ю. Караулова, Ю. Шевельова та ін. Питання взаємодії мови, народної свідомості й культури підняті в роботах Н. Арутюнової, М. Алефіренка, К. Голобородька, А. Загнітка, С. Єрмоленко, В. Калашника, Т. Космеди, Л. Лисиченко, О. Маленко, В. Німчука, О. Селіванової, М. Степаненка, Ю. Степанова, О. Ткаченка та ін.

Не потребує доказу методологічне положення мовознавства про те, що в пізнанні довкілля мова відіграє важливу роль. Її присутність відчутна у формуванні «картини світу». Мова пояснює світ, інтерпретує його, а не безпосередньо відображає. Кожна мова відтворює світобачення того чи того поняття та предмета. Вона є посередником між зовнішнім світом і людиною, що добре розумів В. Даль. Зазначені положення були підґрунтям його теорії, хоч вони залишаються актуальними до сьогодні.

Нагадаємо, що відповідно до концепції В. фон Гумбольдта основні методологічні положення якої сповідував і В. Даль, кожна мова утворює

тканину, складену з понять та уявлень певної частини людства: «разом із рідною мовою ми сприймаємо ніби частинку нашої самості» [11, с. 80].

Важливим для формування лексикографічної концепції В. Даля було й вчення В. фон Гумбольдта про форму в мові. Усе в мові (і фонетика, і граматика, і лексика, і стилістика) відображає її форму. А тому для виявлення форми мови необхідне її системне вивчення. Це вчення згодом запозичив і Ф. де Соссюр. Його поділяв й О. Потебня.

Гумбольдт і Потебня розрізняють зовнішню (звукову, граматичну) і внутрішню форми. Нагадаємо, що внутрішня форма мови – це спосіб, яким категорії мислення активізуються в мові. Внутрішня форма є своєрідною для кожної мови й утілюється в зовнішній формі. Вона, по-перше, відрізняє одну мову від іншої, оскільки внутрішня форма кожної мови є неповторною, а по-друге, вона фіксує особливості національного світобачення.

Пізніше ці положення В. фон Гумбольдта розвинули Е. Сепір та Б. Уорф, довівши, що процеси сприйняття й мислення зумовлені етноспецифічними особливостями структури мови [Див. про це: 2, с. 57]. Але В. Даль у свій час уже добре усвідомлював зазначені теоретичні постулати.

Ще два століття тому, як відомо, В. фон Гумбольдт наголошував, що мовознавство не вирішить жодної проблеми, якщо не підніметься до розуміння мови як діяльності духу. Услід за ним, В. Даль також трактував поняття «народний дух» як комплекс інтелектуальних цінностей народу, його духовну своєрідність. Він також був переконаний, що мова та дух народу нерозривно пов’язані. В. Даль підтримував погляд про те, що мова народу є його дух, а дух народу є його мова [10, с. 37].

Як В. фон Гумбольдт, так і О. Потебня, і В. Даль, були переконані, що за ступенем розвитку мови можна судити про рівень інтелектуального розвитку народу – носія відповідної мови: народ, «який більше від інших обдарований природою і який перебуває у сприятливіших умовах порівняно з іншими, повинен отримати найдосконалішу мову», – писав німецький учений [10, с. 127].

Отже, В. Даль, услід за В. фон Гумбольдтом і О. Потебнею, уважав, що поняття «мова», «народ», а також «мова» і «культура» є нероздільними. Мова – надбання народу, а народ – спільність, що розмовляє однією мовою. Мова невіддільна й від культури народу. Вона тісно пов'язана з духовним розвитком людства, послідовно відображає розвиток культури кожної нації. Мова закладена в самій природі людини. Ці ідеї В. фон Гумбольдта, О. Потебні, а також думки про це В. Даля не втратили своєї актуальності. Отже, головним у практичній лексикографічній та теоретичній роботі В. Даля є погляд на мову як на відображення сутності народу, його душі [33].

В. Даля сьогодні високо оцінюють не тільки як практика-збирача слів, укладача словника, але і як лексикографа-теоретика. Саме за цю роботу його у свій час обрали почесним академіком РАН та присудили премію М. Ломоносова. Його науковий світогляд та рівень лінгвістичної компетенції був дуже високий. В. Даль нічим не поступався іншим науковцям, хоч не мав спеціальної філологічної освіти.

Перші теоретичні висловлювання В. Даля про мову та причини її «викривлення» викладені в німецькомовній статті «Ьber die Urheberschaft des russischen Volkes» («Про авторство російського народу»), де творчість російського селянина протиставляється креативності високоосвічених людей. На думку В. Даля, саме освічені мовні особистості, що репрезентують престижні професії, є «незрілим плодом, що виріс з іноземного зерна». Їхня мовна свідомість моделює «неврівноважені, нерідні, розмиті образи, що зразу після народження приречені на смерть» [Див.: 44, т. 1].

Про це ж писав й Іван Франко у статті «Вишукане красномовство» («Bel parlar gentil»), де високо оцінював живе мовлення простого селянина та протиставляв його сухому мовленню інтелігенції: «стикаючись з селянином, наш інтеліґент аж надто часто приходить у таке положення, що мусить відчути глибоку різницю між тим способом ведення розмови, до якого привчила його школа та важкий новочасний розвій громадського і економічного життя, і тим способом, якого держиться мужик. Усе се

відчуваємо не раз, але нікому не приходить у голову застановитися ближче над секретом того мужицького діалогу, над тим, що різнить його від нашого» [39, с. 8], що докладно схарактеризувала Т. Космеда в працях, присвячених лінгвістичній франкіані [17, с. 28–33; 19, с. 119–125].

Зазначене схарактеризував і А. Кримський у передмові до «Української граматики», порівн.: «За принцип я собі поставив: користуватися самісінькою простонародною мовою, себто мовою селян. Тямущі люди знають, що простонародня, селянська вкраїнська мова аж напрочуд багата: всякі тонкі відтінки, всякі абстрактні поняття зовсім легко передаються щирими народними вкраїнськими словами або зворотами, – треба тільки тії слова та звороти одшукати та знати» [24, с. 26].

І. Нечуй-Левицький також стверджував, що «для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби» [34 , с. 336].

Подібні думки українських діячів наук і культури вербалізує й В. Даль, що засвідчує його солідарність із українськими діячами науки і культури, порівн.: «Это только воспитанники оранжерей, которые русскими звуками и словами говорят на иностранном языке, который здешним уроженцам остается чуждым, как английский язык кантонского китайца остается непонятным любому англичанину, пока сила привычки не приучит его к этим звукам, но родными они ему, все же, не станут» [44, т. 1, с. XXXVII].

В. Даль чітко розмежовує поняття «літературна мова» та «діалект», розмірковує, зокрема, й про те, як утворилося російське наріччя (говір), порівн.: «На распутьи промеж Ростова, Новгорода, Твери, Владимира, Суздали, Рязани, Курска, Смоленска и других городов, на речке, носившей чудное название «мягкая вода», основалась Москва на два – девяносто верст от ближайших к ней столиц, и она же соединила их по свою державу. На этом общем распутьи столкнулись наречия и говоры четырех стран и тут образовался свой говор» [44, т. 1, с. XLIX]. Як бачимо, В. Даль не спирається на теорію «старшого брата» й не сповідує вищість російської мови.

Лексикограф збирав слова все своє життя, схиляючись до думки, що мета російського словникарства – створення ґрунтовного тлумачного словника російської мови. Він, на думку лексикографа, мав би складатися з 5 розділів під загальною назвою «Словар русского языка, по всем наречиям». План розвитку російської лексикографії, виокремлення основних принципів її розробки та призначення входили до опису частин словника, зокрема в «Общий русский словарь» повинні були ввійти всі слова «старовинної, писемної та повсякденної мови, наукові вислови, ремісничі, промислові, місцеві та обласні вирази, зокрема й церковні – усі без винятку в загальному абетковому порядку, із зазначенням, до якого із цих розрядів належить слово, та найкоротше пояснення з покликом на п’ятий розділ [44, т. 1, с. XXI].

Слова повсякденної російської мови з більш повним тлумаченням усіх значень і з прикладами мали бути зафіксовані в цьому словнику. Вони повинні були містити коротку граматичну довідку, а також міркування про говірки з позначенням території, на якій вони вживаються. Однак особливе місце в цьому ряді мав би посісти словник, що, власне, і слугував би основою для вивчення російської мови. В. Даль уявляв собі цей словник як настільну книгу кожної освіченої людини. Він думав, що зазначений словник варто було б доповнити «словником науки, мистецтва, ремесла», оскільки «промисли рідної мови значно розвинуті в… народі, як необхідна приналежність домашнього та життєвого побуту; ось чому словники (…) не повинні бути відділені від загального словника народної мови» [44, т. 1, с. XXXVII].

Зрозуміло, чому в заголовку словника вжито термін «жива мова». Це означає мова, якою послуговується у своїй розмовно-побутовій практиці мовна спільнота. В. Даль прагнув ознайомити читача з виразністю та багатством саме живої народної мови, «бо мова ця є сильною, свіжою, багатою, короткою і ясною» [13].

Зазначений термін докладно розглядає Т. Космеда, зауважуючи, що «жива мова» спонтанна, рухома, плинна, динамічна, вона не регламентована

нормою, послідовно реалізує принципи економії й емфази, меліоративності й пейоративності, емфімізації й табуювання, афективності й ефективності. Адже мова, як і будь-який інший живий організм, постійно розвивається, збагачується, удосконалюється [Див. про це: 21, с. 179–184].

Нагадаємо, що термін «жива мова» активно використовував Л. Булаховський, актуалізуючи його у своєму науковому дискурсі. Він репрезентував власне розуміння цієї метафори, порівн. вислів ученого: «„Мова живе” – це значить, що вона весь час свого існування в устах людей підлягає більшим або меншим змінам, так або інакше пристосовуючись до раз у раз нових потреб життя в усій його різноманітності. Темпи цих змін у різних мовах і в різний час їх існування бувають неоднакові, але потреба кожної мови в тих або інших змінах цілком виразна, і те, що кожна мова, отже, має свою історію, не підлягає жодному сумніву і щодо суспільства в інших відношеннях рухливих і в інших відношеннях консервативних. Давня констатація “все тече” чи не найвиразніше спостерігається саме на ділянці мови…» [6, с. 214].

За підрахунками В. Даля, до його словника увійшло близько 80 тис. слів. Серед них і діалектні, і простомовні, і літературні, нормативні. Для місць поширень слів «живої мови» учений робив коментарі з поясненнями, де саме вони фіксуються, ураховуючи й поширення елементів української мови в російському мовленні.

У словникових статтях містяться різноманітні відомості про життя народу: житло, способи господарювання, знаряддя праці, побут, одяг, їжу, сімейний склад, релігію, міфологію, обряди, звичаї, мораль та інше, що поширюється й на українські реалії.

В. Даль був першим, хто назвав свій лексикон тлумачним. В епіграфі до нього зазначено: «Словник названий тлумачним, бо він не тільки перекладає одне слово іншим, але тлумачить, пояснює подробиці значення слів і понять їм підлеглих» [Див.: 51].

Як видається, у процесі тлумачення значень слів В. Даль ураховував власне концепти, хоч у його часи постулати теорії лінгвоконцептології не були ще актульними. Нагадаймо, що концепт – це «термін, який слугує поясненню одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає значення й досвід людини; оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку (lingua mentalis), усієї картини світу, відображеної в людській психіці. Поняття концепту відповідає уявленню про ті смисли, якими оперує людина в процесі мислення і які відображають зміст досвіду й знання, результатів усієї людської діяльності й процесів пізнання світу у вигляді деяких «квантів» знання» (перекл. автор. – Г. Н.) [46, с. 89].

Як і О. Потебня, який наголошував, що слово – це «творчий акт думки й мови», В. Даль уважав, що «…словесная речь человека – это видимая, осязаемая связь, союзное звено между телом и духом: без слова нет сознательной мысли, а есть разве только чувство и мычание» [44, т. 1, с. XV], у слові «не менее жизни, как и в самом человеке» [44, т. 1, с. XVIII].

Те, що в цій праці лексикограф подав українізми, означає, що вони функціювали в живому мовленні росіян. Це очевидний факт. Інакше не могло й бути. У «Напутственном слове» він зазначив: «Нередко местность слова, общая целому краю, означена только страною света, считая от Москвы: *южн*., южное, рязанское, к которому относится и речь всех соседних губерний; *запд*., западное, смоленское, то Белой-Руси, идущей полосою по ляшским пределам, до столкновения с Малой-Русью…, а к *малорусскому*, которое отзывается в Курске, Воронеже, Орле» [44, т. 1, с. XXIX].

А В. Білоус виявив, що В. Даль «приводить по 10–20 типових слів для таких губерній: Новгородської, Тверської, Олонецької, Вологодської, Архангельської, Пермської. У підсумку приведено 80 типових слів для перелічених вище губерній. Із цих 80 типових слів 71 слово використовують в українській мові до сьогодні. При цьому серед цих слів немає жодного, яке

використовується в теперішній час у російській мові» [3, с. 7], що ще раз засвідує своєрідність української мови, її самостійний шлях розвитку.

Сутність своєї концепції щодо розуміння живого мовлення, поняття літературної мови, насамперед специфіки формування й розвитку її лексичного складу, В. Даль спробував окреслити так: «С той поры, как составитель этого словаря себя помнит, его тревожила и смущала несообразность письменного языка нашего с устною речью простого русского человека, не сбитого с толку грамотейством, а стало быть и самим духом русского слова… Для меня сделалось задачей выводить на справку и проверку: как говорит книжник, и как выскажет в беседе ту же, доступную ему мысль человек умный, но простой, неученый, – и нечего и говорить о том, что перевес, по всем прилагаемым к сему делу мерилам, всегда оставался на стороне последнего» [44, т. 1, с. XV].

Як у культурі, так і в мові того чи того народу, важко визначити категорію національного. «Національні особливості – достовірний факт. Не існують тільки якісь єдині у своєму роді особливості, властиві тільки окремому народу, культурі, тільки окремій нації, тільки окремій країні. Уся сутність лише в певній їхній сукупності та кришталево неповторній будові цих національних і загальнонаціональних рис. Заперечувати існування національного характеру, національної індивідуальності – означає робити світ дуже нудним і сірим», – так писав академік Д. Лихачев (перекл. автор. – Г. Н.) [25, с. 64]. І так розмірковував В. Даль, оскільки своєрідність його словника й виявляється найбільше в національно-культурній специфіці. Також вона виражена в типологічних особливостях нормативно-стилістичної системи та врахуванні комунікативної поведінки.

Лексикограф доводить, що мова народу безпосередньо пов’язана з народним життям. Усі подробиці народного побуту фіксуються в слові. Національно-культурна специфіка слова виявляється в його семантичній структурі, очевидно, наявна й актуалізація концепту національної

приналежності, а також у прагматиці, що виявляється в процесі функціювання відповідного слова.

Отже, основним у концепції В. Даля, як було показано, є орієнтація на відтворення національно-культурної специфіки лексики, що інші лексикографи зрозуміли не відразу.

І сьогодні серед лексикографічних видань особливо цінними вважають лінгвокультурологічні словники, що акумулюють і репрезентують у мові національну мовну картину відповідного народу. У російській лексикографії культурно-мовна традиція, як бачимо, яскраво втілена в пам'ятці народної культури – «Толковом словаре живого великорусского языка» В. Даля, що у свій час був новаторським, оскільки базувався не на російській літературній мові, а, як наголошувалося, на живому мовленні. Матеріалом для нього слугували не різноманітні книжкові джерела, а передусім народна, так звана «великоруська мова» у всьому її розмаїтті та єдності.

Саме словник В. Даля вперше через призму діалектної лексики відобразив російську народну, передусім селянську стихію, звернувся до фольклорно-етнографічних джерел і збагатив уявлення про російськомовну картину світу, зібравши разом цінності культури, що закладені в російських прислів'ях, приказках, загадках, звичаях, народній міфології. Ця пам'ятка словесності загальнонаціонального масштабу залишилася унікальним явищем як у російській, так й у світовій лексикографії.

Однак українське мовознавство, як видається, недооцінювало роль зазначеного словника з огляду на факт репрезентації в ньому української лексики й фразеології, репрезентації запозичувального потенціалу української мови, її впливової сили [30].

У процесі пояснення та тлумачення слів лексикограф пропонує додаткову інформацію про функціювання лексем, їхню прагматику, пропонуючи широку палітру усталених виразів, паремій, до складу яких уходить відповідна лексема, зокрема й українізм. Так, наприклад, подаючи тлумачення до лексеми *чебот*, що, до речі, також належить до українізмів,

В. Даль додає прислів'я, порівн.: ЧЕБОТ м. чеботы и чеботья мн. южн. зап. местами и сев. вост. сапоги; || мужская и женская обувь, высокий башмак, по щиколотки, ботики с острыми кверху носками; | сев. женские коты, чакчуры с каблуками, иногда с медными закаблучьями. Ой, чок, чок, чеботочки, здравствуйте, милые дружочки! песня. Чеботный, чеботной, чеботовой, к чеботам относящ. || Чеботной сущ. м. вят. перм. сиб. чеботарь м. новг. вологодск. твер. ниж. сапожник. || Чеботная сущ. ж. стар. чеботарная, чеботарня ж. сапожная рабочая, мастерская, где шьют чеботы. Чеботарный нож, клепик. Чеботарев прибор. Чеботарить, чебаторничать, сапожничать, башмачничать. Чеботаренье, чеботарничанье, действ. по глаг. Чеботары м. мн. пск. всякая кожаная обувь и черевики. Чеботарка астрах. башмачница. Знай, чеботарь, свое кривое голенище! Чеботина, халява, голенище (СД, т. 4, с.109) (далі приймаємо скорочення СД з указівкою в дужках на том і стор.).

Описуючи слово *свита*, лексикограф знайомить з етимологією слова, указує на його вживання в російському й окремо українському мовленні, порівн.: СВИТА, свитка ж. (вероятно от свивать, в знач. кутать, одевать) верхняя, широкая долгая одежда вообще. Совлек свиту свою, даде нищему, и бысть наг, Мин. Свитка сера, да воля своя. || Малорос. Широкая, долгая запашная одежда, без перехвата, обычно с видлогою, кобеняком, кобкою, куколем (СД, т. 4, с. 148). Наголосимо, що в словнику наявна велика кількість етнографізмів й екзотизмів української лінгвокультури, що буде продемонстровано далі.

За словником В. Даля можна скласти народний календар, описавши національні традиції, серед яких натрапляємо й на українізми, що характеризують українські культурні реалії, зокрема це *вертеп, коледа, побратися* та ін. Лексикограф активно добирає слова-синоніми, використовує яскравий ілюстративний матеріал.

У цьому словнику міститься енциклопедична інформація, що не завжди характерна для тлумачних словників. Наведемо приклад тлумачення лексеми рос. *ружье*. Наголосимо, що в цьому разі також подано вказівку, що в

українській мові функціює лексема *ручниця*, порівн.: РУЖЬЕ ср. оружие вообще, особ. стрельное. У них никакого ружья нет, нечем оборониться. || Двуручное стрельное оружие, состоящее из ствола, замка, ложи и прибора. Верхний конец ствола дуло, нижний казенная, в ней камера, которая заделана казенником или хвостовиком; сбоку запал, затравка, к ней прилегает полка кремневого замка, либо в нее ввернут, стержень, бабка или пистон, на который надевается капсулька, колпачок (неправильно пистон же). В замке отличают: доску, курок, боевую пружину, колесцо, собачку или спуск, и привертные винты. Ложа вся из одного дерева, но различают: приклад, колено, и корыто, в котором лежит ствол. Прибор: подприкладник; личинка супротив замка; скоба, покрывающая спуск, трубка для шомпола, иногда гайки; на стволе: мишень и мушка или прицел. Ремень или тесьма на ружье, погон; крепится он за антапки. Ружье гладкоствольное или дробовик, и нарезное или винтовка; ружье зовут: оружжо, ручница **южн**. ружжо, стрельба **зап**. пищаль стар. самопал (фитильное), пукалка *шуточн*. Каково ружьецо? Дрянное ружьишко. Крепостное ружьище. Метать, кидать ружьем, делать воинские приемы. Стоять в ружье, под ружьем, быть в военном строю. К ружью! вызов или призыв к оружию. Положить ружье, сдаться пленным. Без ружья, что без жены. Ружье солдатская жена. Ружье отнимает, арх. и ружье живит, не убивает птицы. Ружья, жены и собаки на подержанье не дают. Коли ружье на праздник заряжено, так испортится. В строю стоять – по ружью держать. Не пуля, а человек человека из ружья убивает. Ружейный, к ружью относящ. На ружейный выстрел, на расстоянье это. Ружейная щука, битая весною из ружья. Ружейный мастер или ружейник; -ников, что лично его. Ружейничий, к нему, или к мастерству этому относящийся. Ружейная и ружейня ж. ружейный завод и мастерская; | оружейная, где хранится, сберегается оружие. Туляки ружейничают, промышляют этим мастерством (СД, т. 4, с. 585).

У процесі функціювання мови, накопичення культурної інформації відбувається за такими параметрами, як, власне, мовний (парадигматичний) і

мовленнєвий та комунікативний (синтагматичний і прагматичний). Саме так і відображав національно-культурну інформацію В. Даль.

Про суперечливе ставлення до лінгвістичних поглядів В. Даля писали радянські вчені, зокрема О. Бабкін зауважив: «Розкиданість теоретичних висловлювань В. І. Даля по різних його статтях, гостро полемічний їхній характер поряд із суперечностями між окремими висловлюваннями, значна частка наївності в розв'язку суто практичних питань мовознавства, з одного боку, і «вчені вироки» критиків, представників кафедральної науки, які дещо несерйозно ставляться до «самоука-філолога» Даля – з іншого, завадили оцінити теоретичну літературну спадщину В. І. Даля, критичного аналізу якої … у російській філології немає» (перекл. автор. – Г. Н.) [44, т. 1, с. IV].

До помилок, які мали місце в поглядах В. Даля, відносять і те, що лексикограф ототожнював літературну мову з мовою художньої літератури. Про це писав, зокрема, В. Канкава: «Змішуючи завдання історичного розвитку літературної мови й розвитку художньої літератури, Даль не враховував, що мова того чи того письменника може бути зовсім не характерна для базового розвитку літературної мови. Звідси й хибне уявлення Даля про норми літературної мови й про відображення в літературній мові соціально-мовленнєвих стилів початку й середини XIX століття» (перекл. автор. – Г. Н.) [15, с. 11]. Утім, наголосимо, що В. Даль писав про відсутність власного шляху розвитку російської художньої літератури. Логічним наслідком цього, на його думку, стала втрата самостійності й оригінальності російської художньої творчості. Лексикограф стверджував, що більшість російських художніх творів не що інше, як переклади з іноземних мов. Він уважав, що такий «плачевний» напрям прийняла російська література тому, що вона «пішла по неприродньому шляху прийняття й поширення духу наслідування» (перекл. автор. – Г. Н.) [44, т. 1, с. XIV].

Уважаємо, що В. Даль зафіксував українізми в тлумачному словнику живої великоросійської мови не лише тому, що вони були поширені в усному

мовленні росіян чи ширше – російськомовного населення тогочасної Росії, але передусім ще й тому, що в російській художній літературі сформувалася «українська школа» – група українських письменників, які писали художні тексти російською мовою, про що частково йшлося в першому розділі. Для художнього стилю представників цієї школи, звісно, було характерне активне вживання українізмів. Завдяки російськомовним творам українських письменників, зокрема текстам М. Гоголя, Є. Гребінки, Т. Шевченка та ін., а також через любов деяких російських письменників (К. Рилєєв, О. Пушкін, М. Лермонтов та ін.) до екзотичної української тематики з використанням українського лексичного матеріалу й увійшли в російську мову українізми, насамперед макаронізми, екзотизми, етнографізми, безеквівалентна лексика, що називає систему понять духовної та матеріальної культури, напр., *дума, бандура, кобза, лира, гетьман, свитка, черевички* і та ін. Для окреслення художнього стилю творів на українську тематику в XIX ст. з'явився навіть термін *малоросійський стиль російської літератури.*

З'ява «українських шкіл» у російській літературі XIX ст. (період романтизму) дослідники пояснюють «конкуренцією на українську територію та спадщину» (М. Шкандрій), що існувала між Російською імперією й Річчю Посполитою. Українські діячі «могли претендувати на свій внесок до російської імперської культури, не зрікаючись своєї українськості» [37, с. 67]. Тому М. Шкандрій і не вбачає жодних демонстрацій у факті користування російською мовою Ф. Прокоповичем, В. Капністом, М. Гоголем та ін., які «виявляли прийнятну для влади подвійну ідентичність: у політичному аспекті були імперськими росіянами, а в культурному – українцями» [37, с. 68]. М. Шкандрій актуалізує вислів Г. Квітки-Основ'яненка щодо перспективи української мови (опубліковано в академічному виданні 1981 р.): «Дайте нашій молоді змужніти… – і вона доведе та утвердить, що великоросійська мова – це тільки діалект кількох губерній, дитина, і то не найстарша, нашої мови…» [Цит. за: 37, с. 214].

Таким чином, як носій колективного мовного пізнання, учений-лексикограф інтуїтивно фіксував елементи антропоцентричної моделі світосприйняття. Його словник – достатньо об’єктивне джерело для лінгвокультороологічного та концептуального опису мови.

Як свідчать сучасники лексикографа, його думки про мову вербалізувалися й у приватних бесідах, омовлювалися в пресі та листах і, як було показано, у спеціальних статтях, де він декларував широкі можливості розвитку мов, їхнього поступу та взаємодії.

Перше видання «Толкового словаря живого великорусского языка» вийшло з друком 1862 року, однак, як бачимо, цей словник і надалі привертає до себе увагу як феноменальне явище російської та слов'янської культури загалом. Робота над словником стала справою життя В. Даля. Утім, його створенню сприяв загальний плин розвитку лексикографії XIX століття [Див. про це: 13].

2.2. В. Даль про причини запозичення: загальні положення концепції, відтворені в тлумачному словнику

Важливо, що в тлумачному словнику живої російської мови В. Даля відображено не лише лексику російської національної мови, але й інших національних мов, що мали вплив на її лексичний склад, поповнюючи його, оскільки іншомовні лексичні елементи активно функціювали в живому народному мовленні населення Російської імперії. Серед них, як наголошувалося, що цілком не випадково, і чимало українізмів.

Про вектор іншомовного запозичення в російську мову, відображений у словнику В. Даля, учені почали писати переважно в другій половині XX ст., зокрема Т. Боброва вказала на нагальну необхідність докладного вивчення явища запозичення, що простежується в російській мові з інших національних мов, і необхідність ретельного лексикографування конкретних фактів для створення тлумачного словника запозичень.

На думку цієї дослідниці, потребує вивчення й специфіка функціювання іншомовних слів у повсякденному російському мовленні, крім того, слід простежити й процес «уживання», «врощення» лексичних запозичень у цю мову, особливості їхнього освоєння [4, с. 82].

Досліджуючи словник В. Даля, Г. Голетіані також акцентує увагу на необхідності створення на його основі словників іншомовної національної лексики російської мови, оскільки вони переконливо показали б вектор розбудови російської мови, репрезентувавши відсоток іншомовної лексики, шляхи поповнення її лексичного складу, дали б змогу осмислити причини цих запозичень і под. [Див.: 8, с. 58–61].

Однак зазначене завдання до цього часу повністю не розв’язане, зокрема й стосовно українізмів російської мови.

Хоч В. Даль, як зауважувалося, і не мав спеціальної лінгвістичної підготовки, однак він констатував наявність факту запозичення іншомовних елементів у російську мову та сповідував необхідність лексикографічної фіксації його наслідків у відповідному тлумачному словнику, репрезентувавши свої погляди в низці статей, про що частково вже йшлося. Це, зокрема, такі статті, як: «Напутное слово» [44, т. 1, с. III–XXIX], «О русском словаре» [44, т. 1, с. XXX–XL], «О наречиях русского языка» [44, т. 1, с. XLI–LXXXV], «Ответ на приговор» [44, т. 1, с. IV–LXXXVIII].

У канонізованій В. Далем «простонародній» мові зафіксовані й запозичення, що мотивовані контактами росіян з мовами народів, які мешкали на території Росії чи території, що межувала з Росією, про що писав В. Даль, порівн.: «По западной границе нашей соседние языки остались не вовсе без влияния на русский…» [44, т. 1, с. LV]; «При покорении Сибири, когда не было там нам ни одного рускаго, переселены туда, около 1585 года, стрельцы, казаки… затем до 1604 года основаны города и населены казаками литовскими и малорускими….» [44, т. 1, с. LXVI].

В. Виноградов [7], Л. Булаховський [5], В. Канкава [15] зокрема й наголошували: заперечуючи непотрібні запозичення в російську мову з

неспоріднених мов, В. Даль стверджував, що запозичення з української мови цілком природні, оскільки це пов'язано з відповідними міжособистістими контактами населення.

У Росії XIX ст. простежувався вияв пуристичних тенденцій. Прихильником пуризму був державний діяч та письменник О. Шишков: «Будь-яке іншомовне слово, – писав він, – є перешкодою процвітанню власного, і тому що більша кількість їх, то більше від них шкоди мові» [40, с. 13]. Уважається, що власне пуристичні погляди стали поштовхом до збирання лексики, що увійшла до тлумачного словника російської мови В. Даля. Утім, як бачимо, В. Даль належав до поміркованих пуристів. Українізмів він не заперечував, а, навпаки, збирав і послідовно описував.

В. Даль виокремлює не лише лексичні, але й фразеологічні українізми, складники яких є, власне, лексико-семантичні запозичення з української мови, напр.: *Терпи,* ***казак, атаман*** *будеш*; *Улица-то прямая, да* ***хата*** *кривая; Противна, как нищему* ***гривна*** та інші, про що йтиметься в окремому параграфі, і фонетичні українізми: 1) «говір низький» на [о] ненаголошене; 2) вимова [і] на місці *ять*, а не російського [э]; 3) вимова [шчо] замість російського [што] та ін. У словникових статтях лексикограф робить конкретні зауваги щодо української орфоепії, як-от: «БАГАТЬЕ ср. багать ж. багач м. **малорос.** и белорус. донск. вор. новорос. огонь; более употреб. об огне еще не вырубленном или тлеющемся под пеплом. *Выкреши багатья. Дай багати на люльку. Дай богача, затеплить свечу*. Пишу багатье, а не богатье, потому что сомневаюсь, от одного ли корня слово это с богатством; **произносят всюду багатье даже в Малороссии, где вообще резко окают и говорят богатый, богатство и пр**. (СД, т. 1, с. 35). Порівн. також: АГА нареч. **зап**., эге **малорос**. (**буква г произн. по-южному, с придыханием**) да, так, конечно, ладно. Ти быв ён тамацки? – «Ага» смол. Ага, агату междомет. изумления смол. а, ах, ба. | Ага междомет. торжества а-а! АГА м. в притурецких и татарских областях, старшина, начальник; придается к слову, означающему над чем кто начальник; аги, агалары мн. ч. (СД, т. 1, с. 4).

В. Даль розмірковує про вплив української мови на російську, що відбувався на території тодішньої Російської імперії, указуючи конкретні місця активних українських поселень, порівн.: «С тех пор, как степь от Днестра до Дона, служившая поприщем для повременных набегов крымцев, кубанцев, турок и запорожцев, окончательно подчинена России, она заселилась наполовину малороссами, а наполовину набродом из Великой Руси… в Новороссии **на говор, даже высшего сословия**, **наложил неизгладимую печать свою язык малорусский**» (жирний шрифт авт. – Г. Н.) [44, т. 1, с. LXXIII].

Окремо розглядає В. Даль мовлення дончан, зазначаючи, що «донцы разделяются на верховцев и низовцев… Первые, по происхождению, почти все великороссы, **вторые малороссы**. **Кроме того, и помещичьи крестьяне Донского Войска малороссы**. Наречие между теми и другими исподволь выравнивается, но местами **малоросское слышно довольно чистое**. **Тогда как великорусское сильно отзывается югом**» (жирний шрифт авт. – Г. Н.) [44, т. 1, с. LXXIV]. Ідеться, як бачимо, про вагомий вплив української мови на російську.

2.3. Статус української мови в концепції В. Даля

В. Білоус категорично заявляє, що «різні писаки писали про те, що українська мова являє собою “нарєчиє” – В. Даль однозначно написав, що в 1862 році була українська мова, а не “нарєчіє”» [3, с. 6]. Отже, В. Даль визнає самостійність української мови, хоч інколи називає її «наречием», очевидно, наслідуючи існуючу традицію. Крім того, у його концепції дещо змішувалися поняття *мова, наречіє і говір*, хоч він і намагався їх розмежовувати.

Зауважимо також, що лексикограф уживав не лише терміни «малоросійська мова» чи «малоросійське нарєчіє», але й актуалізував прикметник «український».

Дослідник розмірковує про вплив української мови на російську, наголошує, що це особливо виявлється в *північному наріччі російської мови*, де функціюють такі лексеми, як *панчохи, черевики, свитка, почекать, орать, чуять, трохи, сподобить, досить, краще, шкода, зробить, уперше, ледащий, робить, слухать, бажать* [44, т. 1, с. LI].

В. Даль, як неодноразово наголошувалося в цій праці, високо поціновував можливості української мови в розвитку словникового складу російської мови. У січневому номері «Північної бджоли» (1835) він переконливо відстоює статус української мови як мови самостійної [Див. про це: 16], наголошуючи, що нею «можна займатися … для розваги – потрібно вивчати її… Усякому на то своя воля, але судячи по-моєму – немає причин, щоб не прийняти коротких, міцних, яскравих і виразних висловів земляків моїх» [16].

Перебуваючи навесні 1844 року в Україні, він писав дружині: «…я із задоволенням став розмовляти цією чудовою мовою…» [16]. Лексикографу імпонувало, що це мова Т. Шевченка та Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, П. Галагана та М. Максимовича, із якими Володимир Іванович був знайомий.

А. Комаровський зауважив, що листування В. Даля із Г. Квіткою-Основ'яненком свідчить про їхні тісні творчі та дружні взаємини. Порівнюючи дві мови, В. Даль констатував: «Важко написати російською мовою книгу про що-небудь, щоб її зрозумів кожен… Але візьміть якийсь малоросійський твір, читайте його чумакам, дівчатам, хлопцям, кому завгодно: мова і зміст будуть всім зрозумілі повністю» [16], адже українська мова зберегла простоту та силу.

У «Напутственном слове» до словника, як зауважувалося вище, є розділ «О наречиях великорусского языка», у якому відзначено: «Само оглавление показывает, что здесь не будет речи о языке малорусском» [44, т. 1, с. XLIV], тобто вчений був переконаний, що в 1862 році функціювала самостійна українська мова, а не «наречие», діалект.

Як зауважувалося, він намагався розрізняти поняття «язык», «наречие» та «говор», хоч на той час не всі розмежовували їх, порівн.: «Наречием называют обычно язык не довольно самостоятельный, и притом столь близкий к другому, что, не нуждаясь ни в своей особенной грамматике, ниже в словаре, может быть хорошо понимаем теми, кто знает первый» [44, т. 1, с. XLVIII]; «За самостоятельный, по развитию и обращению, язык должно признать тот, у которого есть своя грамматика и письменность; за наречие – незначительное уклонение от него, без своей грамматики и письменности; говор – еще менее значительное уклонение…» [44, т. 1, с. XLVIII].

Необхідно, як видається, акцентувати увагу на тому, які наріччя розрізняв В. Даль, порівн: «Московским наречием говорит самая небольшая часть народа, почти только в стенах Москвы» [44, т. 1, с. XLIX]. Виникає питання: де ж саме, на яких землях була поширена московська говірка? В. Даль дає відповідь: «От Москвы на север господствует наречие новгородское; на юге – рязанское; на востоке – владимирское; на западе – смоленское» [44, т. 1, с. XLIX].

Новоросію В. Даль окреслює такими губерніями, як «Херсонская, Екатеринославская, Таврическая, Бессарабская» [44, т. 1, с. LXXIII]. Названі землі – територія сучасної України. У XIX ст., тобто в часи життя лексикографа, ці землі також були населені українцями, що й сприяло значному впливу української мови тут на російську, порівн.: «Язык там пестрый…, **полуруское произношение украинских слов**» (жирний шрифт автор. – Г. Н.) [44, т. 1, с. LXXIII].

Створений В. Далем словник увійшов до скарбниці слов’янської лексикографії, а його розуміння статусу української мови як самостійної було на той час прогресивним і суперечило поглядам більшості мовознавців імперської Росії, які сприймали українську мову як діалект російської.

Наголосимо, що й сьогодні деякі відомі російські вчені заперечують статус української мови як державної, титульної мови української нації, указуючи, що вона не має поширення на території України, що, мовляв,

немає єдиного стандарту літературної української мови, що на території України функціює або російська мова, або суржик, і лише на Заході України поширена українська мова, та й то сполонізована і под. [Див. про це: 18]. Словник В. Даля особливо важливий для розуміння впливової сили української мови, її активності навіть в умовах заборони.

Отже, визнаючи самостійність української мови і її вплив на розвиток мови російської в XIX ст., що здійснювався двома основними шляхами, по-перше, через безпосередні мовні контакти, а по-друге, через актуалізацію «малоросійського стилю» в російській художній літературі XIX ст., особливістю якого було активне використання українізмів, В. Даль стверджував природність процесу запозичення та його неминучість, що й вимагало ретельної фіксації цього явища в тлумачному словнику живої російської мови. Тому унікальність тлумачного словника В. Даля полягає і в тому, що це єдине лексикографічне видання того періоду, що відобразило вплив української мови на російську, її енергетику й силу.

Крім того, цей словник дає можливість схарактеризувати тематичні групи слів, що активно функціювали в мовленні росіян, про що йтиметься далі, визначити їхню стилістичну й прагматичну наповненість, поміркувати про причини запозичень, що дасть можливість розбудувати теорію запозичувального потенціалу української мови. В. Даль, що найбільш важливо, стверджував життєздатність і самобутність української мови.

2.4. Дослідницька методика виокремлення українізмів зі словника В. Даля. Способи фіксації українізмів, їхні типи та розвиток семантики

На першому етапі виокремлення складу українізмів зі словника В. Даля спираємося на відповідні позначки лексикографа. За його концепцією, українізми в словнику мають спеціальну систему позначок («зап.», «малорос.» та ін.), оскільки до свого словника В. Даль подав систему скорочень, що сама по собі вже показує, із яких губерній Малоросії, із яких її

регіонів він використовував лексичний матеріал, які слова можна розглядати як українізми, хоч слід пам'ятати, що в регіонах, які розміщені на межі з Малоросією, також функціювали українізми, порівн. відповідну систему позначок: «волынск. – слово из Волынской губернии, галицк. – слово из Галиции, днепр. – слово с берегов Днепра, ектрнсл. – слово из Екатеринославской губернии, зап. – слово из западных губерний, киев. – слово из Киевской губернии, корсунск. – слово из города Корсунь Киевской губернии, малорос. – слово украинского происхождения, одесск. – слово из Одесского уезда Херсонской губернии, подольск. – слово из Подольской губернии, таврич. – слово из Таврической губернии, херс. – слово из Херсонской губернии, червонорус. – слово из Червоной Руси (Галиции), черниг. – слово из Черниговской губернии, черномор. – слово с побережья Черного моря, южн. – слово из южных русских городов, южн.-зап. – слово из юго-западных говоров» [44, т. 1]. До речі, у статі на слово БЕЛЫЙ В. Даль пояснює, що слід розуміти під Червонною Русью – це Волинь і Поділля (СД, т. 1, с. 152). Наведемо ілюстрації, що репрезентують слова, поширені на деяких із зазначених регіонів: МАКИТРА, ж. **южн. зап**. макотерть, большой, широкий горшок, в коем трут кием мак, табак (СД, т. 2, с. 291); МАБУДЬ нареч. **южн. зап.** может быть, станется (СД, т. 2, с. 287); СКАВУЧАТЬ **южн. зап**. кричать: скаву, скуги, сковытать или скуглить, визжать собакой, шенком, скучить, скугор(л)ить (СД, т. 4, с.189); СКОКИ м. мн. **южн. зап**. пазанки, заячьи задния лапы (СД, т. 4, с. 190); СКАРАТЬ кого, **зап**. ис(по)карать, наказать. Не греши, Бог скарает! Скарал Бог татарина, скарает и ляха (СД, т. 2, с. 193); ВАВА, **малорос.** детское название всякой боли; ой больно; у жидов: ай вай; немецк. o weh (СД, т. 1, с. 2); ФРАНЦУЗИТЬ, делать все на французский лад, обычай, подражая. Французская болезнь, сифилис. – водка, плодовая, перегнанная из виноградных выжимок. – платье, немецкое, общеевропейское, нерусское. – золото, самое плохое, низкопробное. **Франзоля** (франсоля, францоля) ж. новорос. **одесск.** французский хлеб, крупитчатый, из булочной, немецкий (СД, т. 4, с. 538); ФАТА ж. большой

шелковый плат, обычно два неразрезных платка, коим женщины покрывают голову и часть стана; канаватная фата, золотоцветная, полупарчовая; кисейная, кружевная фата, покрывало, вуаль. Невеста, до венца, под фатой. Четыре сестрицы под одной фатицей? стол. | Фата, **подольск**. молдаван. шерстяная юбка, панева. Фатка ж. сев. вост. плат, платок. Повязать дружкам фатки (СД, т. 4, с. 533); БУРЬЯН **южн**. стебли крупных трав (СД, т. 2, с. 231); ШИПИЦА ж. колючий кустарник, боярышник или терновник и др. Шиповник м. шипичник, шипичняк или шипняк сиб. арх. вологодск. шипшина ж. южн. шипец м. церк. шипица, шипичка перм. сиб. дикая, не махровая роза, Rosa canina, чипорась (шипороз? или от чипать?) новг. толокняник пск. шуплина **киев**. петушьи ягоды олон. своробoрина, сербаринник калужск. сербалина, чербалинник вор. куст, цвет и собираемые с него лепестки; также собират. или шиповничьи заросли. Шипичный, -чниковый цвет. | Шипичник (чапыжник?). растен. Zisyphus vulgr. красная крушина. | Шипец, ниж.-сем. шапка? Шипник м. подшипник или гнездо, куда вкладывается шип оси. Шиповина, мясо рыбы шипа. Шипонос м. червь Echinorynchus (СД, т. 4, с. 633); РУМОВОЙ покос, **черниг**. луга на возвышенных местах (Наумов) (СД, т. 4, с. 113); РАТАН (а не ратон, но может быть ротан, от рот?) м. **черномор**. рыбка из рода бычков, каменный бычок, Gobius ratan. Ученым не понравилась кличка бычок, и они, для большей сбивчивости, придумали свое: колбен (СД, т. 4, с. 85) та ін. [Див. карту Російської імперії XIX ст. у Додатку А].

Оскільки В. Даль фіксував живе усне мовлення, сьогодні неможливо перевірити ступінь функціювання цих лексичних одиниць у тогочасних (др. пол. XIX ст.) російськомовному й українськомовному просторі.

Труднощі опису підвищує й той факт, що як російська, так і українська лексикографія знаходилися на початковому етапі становлення й не було видано на той час іншої актуальної лексикографчної продукції, яку можна було б використати для певних уточнень.

Аналізуючи функціювання одиниць, які кваліфікуємо як українізми російської мови XIX ст., актуалізуємо діахронічний дослідницький підхід, утім, ураховуємо й факти синхронного зрізу, що знову-таки вимагає розв'язку низки складних питань.

Отже, спираючись на вироблену методику інтерпретації поняття «українізм російської мови XIX ст.» можемо виокремити, по-перше, лексичні одиниці не українського походження, що репрезентують **українські історичні поняття та реалії**, які **символізують власне українську історію та культуру,** що ввійшли в російську мову через українську, – це переважно безеквівалентна лексика, екзотизми та етнографізми (тут, як і раніше та далі, приклади подаємо на основі врахування норм сучасної російської графіки й орфографії), наприклад: *атаман, булава, войт, войсковой товарищ, гетьман, дума, казак, паланка, универсал, чумак* та ін. [27], по-друге, лексичні одиниці, що належать до складу **загальновживаної лексики російської мови**, у складі якої й екзотизми, безеквівалентна лексика (*гарный* у значенні 'весільний' (рос. 'свадебный'), *свита* та ін.), і одиниці, що мають російські еквіваленти, однак вони функціювали в «українському одязі», тобто мали формальне вираження відповідно до норм української тогочасного мовлення (*горобина* – рос. *рябина, ведмидь* – рос. *медведь*), а також **лексики, що не входить у систему літературної російської мови.**

Отже, пропонуємо опис шляхів, характеру та типів запозичень з української мови в мову російську, що зафіксовані в тлумачному словнику живої російської мови В. Даля.

Зрозуміло, що в процесі запозичення в структурі перейнятих з української мови в мову російську лексем відбулися відповідні зміни, запозичуватися могли лише окремі лексико-семантичні варіанти, і характер цих запозичень має різну природу й різні шляхи засвоєння. Щоб їх виявити, проведемо порівняльно-зіставний аналіз семантичної структури окремих лексем-українізмів, зафіксованих у словнику живої російської мови В. Даля (СД [44, тт. 1– 4]) із сучасним тлумаченням цих лексем у словниках

російської (БАС [50]. Далі приймаємо скорочення БАС і в дужках подаватимемо вказівку на том і сторінку) і української (СУМ [52]. Далі приймаємо скорочення СУМ, в дужках буде вказівка на том і сторінку) мов.

Проведений аналіз дає змогу констатувати наявність чотирьох груп лексем. Це українізми, зафіксовані в словнику В. Даля, однак: 1) вони не ввійшли ані в БАС, ані в СУМ; 2) наявні в СУМі, однак не зафіксовані в БАСі, 3) увійшли в БАС, але не зафіксовані в СУМі; 4) зафіксовані і в БАСі, і в СУМі [Див.: 26; 31].

До **першої групи** (не ввійшли ані в БАС, ані в СУМ) відносимо такі лексеми, як: *агрест* (СД, т. 1, с. 5), *аруд* (СД, т. 1, с. 25), *барить* (СД, т. 1, с. 48), *безласка* (СД, т. 1, с. 65), *берва* (СД, т. 1, с. 81), *блекотать* (СД, т. 1, с. 96), *борщить* (СД,т. 1, с. 118), *валбука* (СД, т. 1, с. 161), *вживать* (СД, т. 1, с. 192), *вибжа* (СД, т. 1, с. 202), *вильчура* (СД, т. 1, с. 204), *выбажать* (СД, т. 1, с. 277), *гидить* (СД, т. 1, с. 350), *гицель* (СД, т. 1, с. 351), *гамзать* (СД, т. 1, с. 343), *горше* (СД, т. 1, с. 382), *громадчик* (СД, т. 1, с. 397), *дробушки* (СД, т. 1, с. 492), *дяга* (СД, т. 1, с. 512), *жевжик* (СД, т. 1, с. 529), *казора* (СД, т. 2, с. 75), *киндяк* (СД, т. 2, с. 108), *клыпать* (СД, т. 2, с. 121), *крагли* (СД, т. 2, с. 183), *кринджолы* (СД, т. 2, с. 194), *кубровать* (СД, т. 2, с. 210), *лебедятка* (СД, т. 2, с. 242), *сикава* (СД, т. 4, с. 184), *скулочник* (СД, т. 4, с. 213), *огирить* (СД, т. 2, с. 643), *огойный* (СД, т. 2, с. 646), *оскепать* (СД, т. 2, с. 697), *ослин* (СД, т. 2, с. 699), *ошкварить* (СД, т. 2, с. 779), *руля* (СД, т. 4, с. 112), *хляба* (СД, т. 4, с. 554), *черга* (СД, т. 4, с. 590), *чикилдать* (СД, т. 4, с. 604), *чурак* (СД, т. 4, с. 615), *шайнуть* (СД, т. 4, с. 618) та ін.

В. Даль, як зауважувалося, окрім одиниць літературної мови, виокремлював ще й пласти діалектизмів, сленгізмів й арготизмів, що самі по собі відпали й не потрапили в словники літературних російської та української мов, за окремими винятками, однак функціювали в тогочасному живому мовленні, були фактами російської й української національних мов.

До **другої групи** (містяться в СУМі, але не зафіксовані в БАСі) відносимо, наприклад, такі слова: *аркуш* (СУМ, т. 1, с. 60), (СД, т. 1, с. 23),

бодня (СУМ, т. 1, с. 210), (СД, т. 1, с. 106), *брыдкий* (СУМ, т. 1, с. 234), (СД, т.1,с.132), *варенуха* (СУМ, т. 1, с. 292), (СД, т. 1, с. 166), *волошка* (СУМ, т. 1, с. 734), (СД, т. 1, с. 237), *веселка* (СУМ, т. 1, с .339), (СД, т. 1, с. 186), *выкресать* (СУМ, т. 1, с. 414), (СД, т. 1, с. 277), *вылатать* (СУМ, т. 1, с. 420), (СД, т. 1, с. 297), *горобець* (СУМ, т. 2, с. 135), (СД, т. 1, с. 380), *гоить* (СУМ, т. 2, с. 105), (СД, т. 1, с. 366), *горище* (СУМ, т. 2, с. 130), (СД, т. 1, с. 379), *гульк* (СУМ, т. 2, с. 192), (СД, т. 1, с. 406), *драбина* (СУМ, т. 2, с. 403), (СД, т. 1, с. 489), *друзяка* (СУМ, т. 2, с. 425), (СД, т. 1, с. 496), *друкарня* (СУМ, т. 2, с. 426), (СД, т. 1, с. 496), *дряпать* (СУМ, т. 2, с. 427), (СД, т. 1, с. 497), *дыбать* (СУМ, т. 2, с. 269), (СД, т. 1, с. 506), *жабуринье* (СУМ, т. 2, с. 500), (СД, т. 1, с. 524), *жадоба* (СУМ, т. 2, с. 502), (СД, т. 1, с. 524), *жалóба* (СУМ, т. 2, с. 505–506), (СД, т. 1, с. 525), *жах* (СУМ, т. 2, с. 513), (СД, т. 1, с. 528), *жвавый* (СУМ, т. 2, с. 515), (СД, т. 1, с. 28), *жлук* (СУМ, т. 2, с. 537), (СД, т. 1, с. 545), *журиться* (СУМ, т. 2, с. 548), (СД, т. 1, с. 548), *кайданы* (СУМ, т. 4, с. 72), (СД, т. 2, с. 84), *капелюх* (СУМ, т. 4, с. 92), (СД, т. 2, с. 87), *карбовать* (СУМ, т. 4, с. 103), (СД, т. 2, с. 91), *катрага* (СУМ, т. 4, с. 120), (СД, т. 2, с. 98), *квасец* (СУМ, т. 4, с. 131), (СД, т. 2, с. 102), *квитка* (СУМ, т. 4, с. 135), (СД, т. 2, с. 104), *келеп* (СУМ, т. 4, с. 139), (СД, т. 2, с. 105), *кирпатый* (СУМ, т. 4, с. 153), (СД, т. 2, с. 109), *ковзаться* (СУМ, т. 4, с. 204), (СД, т. 2, с. 128), *колиска* (СУМ, т. 4, с. 222), (СД, т. 2, с. 137), *копа* (СУМ, т. 4, с. 278), (СД, т. 2, с. 157), *коштовать* (СУМ, т. 4, с. 318), (СД, т. 2, с. 183), крук (СУМ, т. 4, с. 372), (СД, т. 2, с. 202), *куля* (СУМ, т. 4, с. 391–392), (СД, т. 2, с. 217), *ладки* (СУМ, т. 4, с. 434), (СД, т. 2, с. 233), *ледве* (СУМ, т. 4, с. 468), (СД, т. 2, с. 244), *небога* (СУМ, т. 5, с. 249), (СД, т. 2, с. 503), *ожередь* (СУМ, т. 5, с. 646), (СД, т. 2, с. 657), *окроп* (СУМ, т. 5, с. 680), (СД, т. 2, с. 668), *оскубать* (СУМ, т. 5, с. 769), (СД, т. 2, с. 698), *отоса* (СУМ, т. 5, с. 808), (СД, т. 2, с. 743), *покрытка* (СУМ, т. 5, с. 49), (СД, т. 3, с.247), *роля* (рос. *пахота*) (СУМ, т. 7, с. 876), (СД, т. 4, с. 103), *тямить* (СУМ, т. 10, с. 346), (СД, т. 4, с. 398), хист (СУМ, т. 11, с. 60), (СД, т. 4, с. 548), *шквыра* (СУМ, т. 11, с. 473), (СД, т. 4, с. 637) та ін. Ці лексеми не стали фактами

російської літературної мови, оскільки залишилися поза її межами, очевидно, увійшовши лише до складу національної російської мови.

До **третьої групи** (увійшли в БАС, але не зафіксовані в СУМі) належать лексеми *обцарапать* (БАС, т. 8, с. 504), (СД, т. 2, с. 656), *отчинять* (БАС, т. 8, с. 1696), (СД, т. 2, с. 731), *подтуплять* (БАС, т. 10, с .658), (СД, т. 2, с. 211), *стрекаться* (БАС, т. 14, с. 1021), (СД, т. 4, с. 338), *стрекотать* (БАС, т. 14, с. 1023), (СД, т. 4, с. 263) та ін. Такі слова, вочевидь, вийшли з ужитку літературної української мови, однак залишилися в складі мови російської. Наприклад, лексема *стрекаться* репрезентує в СД два ЛСВ, але лише один із цих варіантів – українізм: «стыкаться, встречаться» (СД, т. 4, с. 338), що відтворено й у БАСі, однак при цьому подано примітку «простореч.», і загалом семантична структура цієї лексеми розширилася до трьох ЛСВ, однак не внаслідок запозичень з української мови. Вочевидь, стилістичний параметр «простореч.» характерний і для значення цієї лексеми, що зафіксоване в СД. Наголосимо, що літературне просторіччя характеризується як факт «межі» між літературною мовою й народно-розмовною; це особливий стилістичний пласт мовних одиниць, що об’єднані експресивним забарвленням грубості чи фамільярності [47, с. 120]. У цьому разі не відбулася зміна семантичної структури українізму.

Зазначений процес можна подати у вигляді формули: **СД = два ЛСВ, один із яких українізм. – БАС = три ЛСВ, але лише один з них українізм, як і в СД.**

До цієї підгрупи відносимо й лексеми типу *казать, втекать, сыпать, гарный, розгукать, пика, сироты, неделя, шкварить, фуга, купа, русалка, папушный* та ін.

У СД лише окремі значення цих слів розглядаються як українізми. Однак, зважаючи на відображення значень цих слів у сучасній російській і українській мовах, їх можна розглядати як міжмовні омоніми. Наприклад, у словнику В. Даля подано такі значення лексеми *втекать*: «Втека́ть, втечь во что, вливать, течь, литься во что потоком, изливаться, вбегать струей,

впадать || млрс. бежать, даться бегу» (СД, т. 1, с. 273). У БАСі, звісно, ця лексема не підтримує значення ‘бежать, даться бегу’, а лише ‘вливаться во что-нибудь’ (БАС, т. 1, стлб. 903). Отже, маємо міжмовні омоніми: рос. *втекать* і укр. *втікати* (утікати) в значеннях ‘1) швидко відходити, відбігати, намагаючись уникнути небезпеки; 2) поспішати, відступати; 3) самовільно, потай іти, від’їжджати; 4) перен. швидко переміщатися, віддалятися; 5) позбавлятися кого-чого-небудь неприємного, небажаного; 6) десь подітися, пропасти; 7) припинити своє спільне життя з ким-небудь, покинути подружжя; 8) спливати (про воду)’ (СУМ, т. 10, с. 512–513). Утім, восьмий ЛСВ української мови частково співвідноситься з відповідним значенням лексеми *втекать* російської мови.

Наголосимо, що лексема *утекать* у значенні ‘убегать’, ‘бежать’, ‘уходить бегом’, ‘спасаться бегством’, ‘скрываться’ ввійшла в російське мовлення на основі актуалізації прислів’їв, до складу яких вона входить, порівн.: ***Утек*** *– не хвались, а Богу молись; Был, у тещи – да рад* ***утекши*** (СД, т. 4, с. 519).

У словнику В. Даля лексема *подволок* репрезентована так: «Подволок, а, м. и подволока (млрс. и сев.) потолок» (СД, т. 3, с. 357). У БАСі маємо: «Подволок, а, м. и подволока, и., ж. 1. Накат, свод; потолок. 2. В речи моряков – обшивка палубного настила со стороны внутренних помещений судна; полок» (БАС, т. 10, стлб. 291). У сучасній російській мові простежуємо збільшення кількості ЛСВ унаслідок актуалізації професіоналізму (мовлення моряків), тобто репрезентуємо формулу зміни структури цього слова в російській мові: **СД = один ЛСВ-українізм. – БАС = два ЛСВ, один із яких українізм, як і в СД**.

На думку В. Даля, лексема *отчинять* функціювала на півдні Росії, порівн.: ОТЧИНЯ́ТЬ, ОТЧИНИ́ТЬ дверь, ворота, млрс. юж. кур. кал. тмб. твр.-ржв. отворить, отпереть» (СД, т. 2, с. 767). У БАСі: ОТЧИНЯ́ТЬ, яю, яешь; несов.; отчинить, чиню, чигишь, сов. перех. Обл. Отворять, открывать (БАС, т. 8, стлб. 1695). Отже, репрезентація лексеми *отчинять* в СД і БАСі

збігається. Однак у БАСі міститься чітка вказівка на належність лексеми до нелітературного пласту російської мови, хоч помітки, що це українізм, немає.

В. Даль уважає українізмами й лексеми *огудина, робить, спевать, недужать, обрыднуть, тата, дрюк, паляница, долонь, рудой, замордовать,* та ін. Подібні слова мають відповідники в російській літературній мові, порівн.: *огудина – ботва, долонь – ладонь, спевать – петь* и т. д. Усі ці одиниці диференціюються за системою прагматичних параметрів, оскільки в СУМі всі вони з помітками «обл.» чи «простор.».

До **четвертої групи** (зафіксовані і в БАСі, і в СУМі) належать, наприклад, такі лексеми, як: *айва* (СД, т. 1, с. 106), (СУМ, т. 1, с. 25), (БАС, т. 1, с. 67), *бублик* (СД, т. 1, с. 135), (СУМ, т. 1, с. 244), (БАС, т. 1, с. 663), *булава* (СД, т. 1, с. 139), (СУМ, т. 1, с. 253), (БАС, т. 1, с. 680), *гетьман* (СД, т. 1, с. 349), (СУМ, т. 2; с. 58), (БАС, т. 3, с. 86), *дума* (СД, т. 1, с. 500), (СУМ, т. 2, с. 434), (БАС, т. 3, с. 1155), *клекнуть* (СД, т. 2, с. 116), (СУМ, т. 4, с. 194), (БАС, т. 5, с. 1013), *козак* (СД, т. 2, с. 72), (СУМ, т. 2, с. 209), (БАС, т. 5, с. 653), *коровай* (СД, т. 2, с. 168), (СУМ, т. 4, с. 295), (БАС, т. 5, с. 797), *сват* (СД, т. 4, с. 153), (СУМ, т. 9, с. 66), (БАС, т. 13, с. 269), *свита* (СД, т. 4, с. 148), (СУМ, т. 9, с. 76), (БАС, т. 13, с. 388), *узвар* (СД, т. 4, с. 478), (СУМ, т. 10, с. 405), (БАС, т. 16, с. 392) та ін.

Серед цих одиниць лише деякі в БАСі однозначно визнаються як запозичені з української мови, це, зокрема, такі: *бублик, кабáка, нехай, треба, чумак, чутно.*

Лексема *нехай* зафіксована в СД у значенні ‘пусть, нехай’ (СД, т. 4, с. 678). Простежуємо факт запозичення-українізму, що зафіксовано і в БАСі, однак БАС дає вказівку на те, що лексема-українізм належить до російського діалектного мовлення («обл.»). У БАСі наявний поклик на СД, порівн.: НЕХАЙ, частица. Обл. Пусть – Даль. Слов.: нехай. – укр. нехай (БАС, т. 7, стлб. 1261).

Лексема *нехай* не стала фактом літературної російської мови.

У СУМі маємо репрезентацію системи ЛСВ значення цього слова. Лексема належить до стилістичного пласту розмовної лексики, порівн.: НЕХАЙ, розм. 1. част. у спол. з дієсловом 3 особи одн. або мн. теп. або майб. часів. Уживається для утворення аналітичної форми наказового способу 3 особи дієслова, що виражає: а) наказ, спонукання; б) дозвіл, згоду, припущення; в) побажання. 2. част. Уживається при вираженні згоди з чим-небудь. 3. част., у сполуч. з дієсловом 1 ос. майб. ч. Уживається при вираженні якого-небудь побажання, готовності, прагнення до чогось (СУМ, т. 5, с. 348).

Отже, поданий вище аналіз можна репрезентувати у вигляді формули: **СД = один ЛСВ-українізм. – БАС = один ЛСВ-українізм. – СУМ = три ЛСВ.**

Українізм російської мови *нехай* має російський відповідник *пусть*. Очевидно, запозичена лексема-українізм не пройшла повної адаптації в російській мові. *Пусть* функціює в російській літературній мові, а *нехай* – у діалектному мовленні (помітка «обл.»).

Можливо, у БАСі лексема *нехай* не набула повного опису, що пов’язано з панівною в російському мовознавстві дорадянського й радянського періодів тенденцією (це простежуємо до сьогодні) [Див.: 18] приниження статусу української мови, заперечення фактів запозичення з української мови.

Утім, спостерігаємо й факти запозичень-українізмів, зафіксованих і в СД, і в БАСі, із засвідченням належності слова до складу російської літературної мови, тобто в цьому разі відбувається повна адаптація лексеми в російську літературну мову, хоч і за певної диференціації структури значення. Такі випадки стосуються переважно екзотизмів чи етнографізмів.

Прикладом слугує «доля» лексеми *бублик*, порівн.: «хлебное кольцо, крендель, большой баранок, пшеничное тесто кольцом, сваренное в воде, а потом запеченное» (СД, т. 1, с. 135); «круглый крендель, баранка (южное и украинское)» (БАС, т. 1, стлб. 663).

У тлумачному словнику російської мови, що укладений С. Ожеговим (далі – СО), подано більш широку інформацію; надаються фразеологізми із зазначеною лексемою, порівн.: «большая толстая баранка из некрутого теста. *Бублик с маком*. *Дырка от бублика* (о чем-нибудь пустом, лишенном всякого содержания); разг. шутл. // прил. бубликовый, -ая, -ое и бубличный, -ая, -ое» (СО, с. 66).

Порівн. семантичну структуру російської лексеми *баранка*, що є в російській мові синонімом до українізму *бублик*: БАРАНКА, -и, ж. 1. Пшеничный хлебец в виде кольца из заварного крутого теста. 2. перен. Рулевое колесо автомобиля (прост.). Сесть за баранку; крутить баранку (СО, с. 42). Семантична структура цього слова містить два ЛСВ – пряме й переносне.

Те саме простежуємо в СУМі стосовно української лексеми *бублик*, порівн.: БУБЛИК, -а, ч. 1. Круглий крендель із заварного тіста, що має форму кільця. Держати хвіст бубликом – бути бадьорим, життєрадісним. 2. Розм. Рульове колесо автомашини (СУМ, т. 1, с. 224).

Подамо формулу репрезентації структури слова *бублик* в актуалізованих тлумачних словниках: **СД = один ЛСВ-українізм. – БАС = один ЛСВ-українізм. – СО = один ЛСВ-українізм. – СУМ = 2 ЛСВ.**

У процесі порівняння семантичної структури російського слова *баранка* й російського запозичення-українізму *бублик* доходимо висновку, що простежується певна диференціація структури запозиченого й споконвічного значень слів: *бублик* – це не просто *баранка*, а „баранка большая, толстая, из некрутого теста”. Лексема *бублик*, крім того, увійшла до складу фразеологізмів російської мови, запозичених з мови української. Лексема набула самостійного значення, повністю адаптувалася в російській мові.

Трапляються випадки, коли українізм російської мови належить до когнат – спільного слов’янського лексичного пласту. Такого типу запозичення – це повторне входження в російську мову лексеми, що колись була їй притаманна. Українські лексеми *треба, потрібно* в СД тлумачаться

як: ТРЕБА нар. црк. или запад. млрс. потребно, надобно, нужно, необходимо, должно, следует, надлежит, надо (СД, т. 4, с. 427). У СД подано також іменник *треба* як омонім до прислівника *треба*, порівн.: ТРЕБА, ж, жертва, приношенье, жертвоприношение (СД, т. 4, с. 427). Цей іменник за походженням має спільний корінь із прислівником.

БАС фіксує ті самі омонімічні значення, хоч указує на діалектне використання прислівника *треба*. Подаються також довідки зі словників І. Срезневського, П. Беринди, В. Даля та Д. Ушакова, порівн.: «Треба, и, ж. В православии: служебный обряд, совершаемый по просьбе верующих (напр. крестины, венчанье, панихида, исповедь» и «Треба, безл. сказ. Обл. требуется, нужно, необходимо. – Срезневский: трѣбѣ, Берында, Лекс., 1672: требѣ есть, Даль, Слов.: треба, требе; Ушак. Толк. слов. 1940 – треба. – Укр. треба» (БАС, т. 15, стлб. 849–850). А в СУМі маємо: «Треба, присуд. сл., також з інфініт. Потрібно, необхідно, слід» (СУМ, т. 10, с. 241).

Отже, опишемо результат порівняльного аналізу подання лексеми *треба* (прислівникова форма) в актуалізованих словниках у вигляді формули: **СД = один ЛСВ-українізм. – БАС = один ЛСВ-українізм. – СУМ = один ЛСВ.**

Порівняння значень лексеми *треба* в російській та українській мовах, що зафіксовані в системі тлумачних словників, наявність омонімії, а також спільнокореневих слів у російській мові, як-от: *требовать, требование* та ін., що, вочевидь, не утворені від української лексеми *треба* (рос. ‘нужно, необходимо’), дає право висловити думку, що це слово належить до спільного слов’янського лексичного фонду. Отже, з української мови в російську запозичено лексему *треба* в значенні ‘требуется, нужно, необходимо’.

В. Даль пропонує таке визначення лексеми *кабака*: «Тыква. Cucurbita melopepos maxima; ошибочно кабак» (СД, т. 2, с. 69).

У БАСі маємо: «Кабак, а, м. Обл. Тыква. … – Опыт обл. слов. Акад. 1852; кабак – укр. кабак (из турецк.)» (БАС, т. 5, стлб. 614–615). У СУМі –

«Кабак, а. ч. діал. Гарбуз. … Давати кабака – те саме, що давати гарбуза…» (СУМ, т. 4, с. 63).

Як бачимо, у БАСі зафіксовано, що зазначене слово запозичене з української мови, хоч є вказівка на діалектне його використання. Крім того, це слово фактично запозичене українською мовою з турецької, тому українська мова в цьому разі є посередником запозичення, хоч фактом власне літературної російської мови це слово не стало, як належить воно до діалектного мовлення і в системі української мови.

Синоніми *кабáка* й *тыква* розрізняються сферою вживання. Отже, у цьому разі фактично не виокремлюємо змін стосовно слова *кабака* як у словнику В. Даля, так і в БАСі та СУМі.

Об’єктом запозичення, безперечно, є лексеми-екзотизми сучасної української мови. У цьому разі запозичується окремий ЛСВ.

Як ілюстрацію до сказаного розглянемо «долю» лексеми *чумак*.

У В. Даля маємо: «Чумак, м. каз. прм. целовальник, кабачник, сидельщик в кабаке или помощник его || юж. нврс. сар. млрс. протяжной, извозчик на волах; в былое время отвозили в Крым и на Дон хлеб, а брали рыбу и соль; этот промысел ныне сильно упал; || чумак и чумилка пск. замарашка, чумазый» (СД, т. 4, с. 614).

Порівняймо цю інформацію з наданою в БАСі: «Чумак, а, м. В старину на Украине – крестьянин, возивший на волах в Крым хлеб и др. сельскохозяйственные продукты, а оттуда соль, рыбу и прочие товары для продажи. Слов. Акад. 1794: чуммак и чумамк (прислужник целовальника в питейном доме); Слов. Акад. 1847: чумак. – Укр. чумак» (БАС, т. 17, стлб. 1198). СУМ фіксує таке значення: «Чумак, а, ч. 1. На Україні в 15–19 ст. – візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу. 2. Український народний танець» (СУМ, т. 11, с. 382–383).

Отже, як бачимо, у цьому разі можемо подати таку формулу: **СД = три ЛСВ, з яких лише другий ЛСВ-українізм. – БАС= один ЛСВ-українізм,**

що = другому ЛСВ СД. – СУМ = один ЛСВ, що збігається із другим ЛСВ-українізмом СД і першим ЛСВ-українізмом БАСу.

У БАСі збереглося запозичення з української мови, однак порівняно зі словником В. Даля простежуємо звуження значення, натомість у СУМі маємо розширення семантики: обидва значення окреслюють екзотизми української лінгвокультури. Порівн. також назву сузір'я *Чумацький Шлях*.

У цьому разі маємо факт запозичення з української мови: із трьох ЛСВ значення лексеми в російській мові зберігся власне українізм, однак сьогодні це слово має звужену сферу вживання, оскільки належить до етнографізмів. Цю лексему вважаємо належною до безеквівалентної лексики української мови, вона номінує факт української культури й не має в російській мові синонімів.

Лексичне значення слова *чутно* визначено в словнику В. Даля як 'слышно' (СД, т. 4, с. 616), у БАСі маємо: «Чутно, безл, сказ. Обл. и в речи украинца *слышно*… – Даль, слов.: чутно. – Укр. чутно» (БАС, т. 17, стлб. 1209).

Зазначена лексема репрезентує дієслівну форму на **-но**, яка не характерна для російської мови, що й підтверджує факт впливу української мови.

Порівн. у СУМі: «Чути, чую, чуєш, недок. 1. перех. Сприймати за допомогою органів слуху які-небудь звуки. 2. непер. Мати слух. 3. перех. Мати які-небудь дані, відомості про кого-, що-небудь, знати про кого-небудь з розмов, чуток і т. ін. Те саме, що відчувати. 5. Виявляти, розпізнавати, знаходити кого-, що-небудь за допомогою органів нюху. 6. у знач. Присл. Чутно, видно. 7. У формі 2 особ. тепр. ч. чуєш, чуєте і рідко мин. ч. чув. Уживається для підкреслення сказаного, звернення уваги на кого-, що-небудь» (СУМ, т. 11, с. 386).

У цьому разі формула-аналіз має такий вигляд: **СД = один ЛСВ-українізм. – БАС = один ЛСВ-українізм. – СУМ = сім ЛСВ, із яких шостий ЛСВ = ЛСВ-українізму СД і БАСу.**

У сучасній російській мові простежуємо наявність синонімії *чутно–слышно.* Як видається, наявність у російській мові спільнокореневих слів *чутье, чуткий, чуять* (рос. ‘ощущать’) дає право стверджувати, що укр. *чутно* належить до когнат, що розійшлися значеннями в українській і російській мовах, а згодом російська мова запозичила розглядувану давню дієслівну форму й відповідне значення. Українська мова розвинула для цього слова низку ЛСВ, значно розширивши його семантичну структуру.

Окрему групу становлять лексеми, що безпосередньо називають предмети українського побуту, поняття культури, відповідні реалії України, однак запозичені в українську мову з інших мов. Українська мова освоїла подібні слова й саме через неї лексеми перейшли в російську літературну мову. До цієї групи лексики належать, напр.: *войт, гетман, дума, казак, оселедец, плахта, сват, свита, староста, универсал* та ін.

У тлумачному словнику В. Даля слово *универсал* репрезентовано в значенні ‘грамота малороссийского гетмана’ (СД, т. 4, с. 498).

У БАСі – це «польский королевский или украинский гетманский указ, имевший характер манифеста. – Яновский, Нов. словотолк. 1806: универсалы; Даль, слов.: универсал – польск. Universal от лат. Universalis – всеобщий» (БАС, т. 16, стлб. 562).

У СУМі репрезентовано таку семантичну структуру цього слова із поміткою *істор.*: «1. Розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру польських королів та українських гетманів (іноді представників центральної старшини) у 17–18 ст. 2. Звернення декларативно-програмного характеру, опубліковані в 1917–1918 роках Центральною радою» (СУМ, т. 10, с. 449–450).

Отже, зіставний аналіз репрезентації структури лексичного значення в актуалізованих словниках дає змогу подати формулу: **СД = один ЛСВ-українізм. – БАС = один ЛСВ, що збігається з ЛСВ у СД. – СУМ = два ЛСВ, із яких перший ЛСВ збігається з поданими ЛСВ у СД і в БАСі.**

Ця лексема латинського походження увійшла в українську мову через польську і, відповідно, з неї в мову російську. Значення лексеми відображає історію України, що підтверджено параметральною позначкою *істор.* Саме в такому значенні це слово й функціює в сучасній російській мові.

У словнику В. Даля лексема *оселедец* репрезентована так: «Оселедец, м., млрс. чуприна, чуб, коса или косма на темени головы || Волжская сельдь» (СД, т. 2, с. 695).

У СУМі аналогічно маємо два лексико-семантичні варіанти, однак простежуємо перерозподіл ЛСВ, порівн.: «1. Невелика промислова риба, яку вживають у засоленому або копченому вигляді. 2. Старовинна чоловіча зачіска у вигляді довгого пасма волосся на оголеній голові (перев. у козаків); чуприна» (СУМ, т. 5, с. 758).

У сучасну літературну російську мову з української мови запозичено відповідний ЛСВ, порівн.: «Оселедец, дца, м. Длинный чуб на темени бритой головы у украинцев (в старину)» (БАС, т. 8, стлб. 1086).

Подамо формулу, що відображає характер співвідношення значень цього слова у відповідних словниках: **СД = два ЛСВ, перший з яких українізм. – БАС =два ЛСВ, перший з яких українізм, що збігається з тлумаченням у СД. – СУМ = два ЛСВ, другий з яких збігається з першим ЛСВ СД і БАСу, а перший ЛСВ, відповідно, збігається з другим ЛСВ СД.**

Як бачимо, зазначена лексема пройшла відповідну адаптацію в російській мові й сьогодні зафіксована виключно як українізм, хоч і належить до застарілого лексичного пласту мови.

Лексема *войт* подана в словнику В. Даля з репрезентацією одного ЛСВ значення слова, порівн.: «Войт, м. юж. и зап. Начально градской глава (был напр. в Киеве), ныне старшина, местами городской старшина; род полицейского тысяцкого или пятисотского в посадах или местечках или над несколькими сотскими, местами деревенский староста или даже наряженный с рабочими в поле десятский…» (СД, т. 1, с. 231).

БАС фіксує таку модель: «Войт, а, м. Истор. Выборное или назначавшееся должностное лицо в средневековых городах Польши, Украины и Белоруссии. Устар. Деревенский староста. – др.-русск. войтъ, Слов. Акад. 1847: войт, войтов, войтовский, войтовство; Даль, Слов. войтовский, войтовать. польск. wyjt, из нем. Vogt, от лат. Vocatus – ризванный» (БАС, т. 1, стлб. 603).

У СУМі – «Війт, а, ч. Керівник місцевого (міського чи сільського) управлння або самоврядування в середньовічній Німеччині, Литовському князівстві, Польщі та Україні 15–18 ст. // У Західній Україні та Польщі (до 1950 р.) – голова військової управи» (СУМ, т. 1, с. 670).

Відтворимо аналіз зіставлення у вигляді формули: **СД = один ЛСВ (широке значення). – БАС = один ЛСВ, що частково збігається зі значенням, поданим у СД. – БАС = один ЛСВ з двома відтінками значення, що частково відповідають значенням, репрезентованим у СД і БАСі.**

Зазначена лексема походить з латинської мови, розвинула своє значення в німецькій мові, звідки була запозичена польською, а з неї адаптувалася в українській мові й згодом з української перейшла в російську, де сьогодні слугує для позначення українських реалій із поміткою *істор.*

Слово *гетман* у В. Даля трактується як ‘звание бывшего начальника малороссийского казачьего войска, войсковой атаман’ (СД, т. 1, с. 349).

У БАСі маємо: «Гетман, а, м. Истор. 1. Выборный начальник Запорожской Сечи в 16–17 вв.; также верховный правитель присоединившейся в 1654 г. к России Украины (до 1764). 2. Командующий войсками в польско-литовском государстве 16–17 в.в.» (БАС, т. 3, стлб. 86).

У СУМі – це «1. В 16 ст. – виборний ватажок козацького війська Запорізької Січі з 17 ст. до 1764 р. – начальник козацького війська та правитель України. 2. Головнокомандуючий збройними силами Польсько-Литовської держави в 16–18 ст.» (СУМ, т. 2, с. 58).

На основі зіставлення подаємо формулу-аналіз: **СД = один ЛСВ. – БАС = два ЛСВ, перший з яких відповідає першому ЛСВ, репрезентованому в СД, і першому ЛСВ СУМа; другий ЛСВ дорівнює другому ЛСВ, репрезентованому в СУМі. – СУМ = два ЛСВ.**

У сучасних словниках української й російської літературних мов відображено розширення семантики цього слова. Сучасна російська мова звузила сферу використання лексеми – міститься помітка *істор*. Зауважимо також, що в російську мову слово ввійшло з української, хоч *гетман* первинно походить з німецької мови – Hauptman (‘начальник’); слово було поширене й у польській мові, порівн. Hetman, звідки у формі *гетьман* перейшло в мову українську й репрезентує поняття, характерне для української історії.

Слово *казак* у словнику В. Даля зафіксовано зі значеннями ‘1. Войсковой обыватель, поселенный воин, принадлежащий к особому сословию казаков, легкого конного войска, в своей одежде и вооружении. Есть и пешие казаки, в числе которых более известны черноморские пластуны. 2. Малорусские казаки те же крестьяне и ставят рекрут на своих правах’ (СД, т. 2, с. 72).

Зауважимо, що в XIX ст. М. Сухомлинова виокремила думку І. Болтіна, репрезентовану в одному з академічних збірників, порівн.: «Слово *козак* происходит от татарского языка, и значило вначале *бродягу, бездомного, служащего другим из палаты.* В сем смысле осталось оно доныне между крестьянами в некоторых областях. После привязали к нему смысл *конного воина, легко вооруженного,* по образу первобытных козаков, коих татарские баскаки набирали себе из бродяг. Производить сие слово от имени целого народа невместно потому, что козаки, жившие близ Черного и Азовского моря, также по Дону и Донцу, гораздо были прежде, нежели татары известны быть тали, и гораздо прежде, нежели название козаков к воину легковооруженному стало быть привязано. Многие сие произошли от сходства имен *косоги* и *козаки*, подобно тому, как *свевов* и *шведов, готов* и

гетов за один народ почитают, но и те, и другие были народы разные, яко *косоги* не суть прародители козаков. Что касается до произношения сего слова, то донские и уральские козаки и русские мужики выговаривают его *казак*, а малороссияне *козак*... Разделить же сие слово на два смысла, и название *козаки* оставить военным, а *казаки – батраку* или *наемнику*, весьма, по моему мнению, неприлично. Впрочем, в словаре сказать будет довольно, что сие слово двояким образом произносится, и двоякий имеет смысл: общий и употребительный есть относящийся к *войску,* а частный, в некоторых токмо областях известный, означает *батрака*, заимствуя оный из первобытного смысла сего слова, от татар вошедшего» [38, с. 292–294]. Академія погодилася з думкою І. Болтіна. Найбільш авторитетний етимологічний словник нашого часу М. Фасмера наводить відомості, що тотожні до висловлення І. Болтіна, порівн.: «Казак, а, укр. *козак,* др.-русск. *козак* «работник, батрак», впервые грамм. 1935 г.; см. Срезн. 1, 1173 и сл. из укр. заимств. польск. kozak «казак». Ударение в форме мн. ч. *каза́ки* – результат влияния польско-укр. формы; оренб. казаки говорят: *казаки.* См. Зелини, РФВ, 56, 239. Заимств. из тур., крым.-тат., казах., кирг., тат, чагат. kazak «свободный, независимый человек, искатель приключений, бродяга» (Радлов, 2, 364 и сл.). См. Бернекер 1, 496; Mi TEL 1, 330. Сюда же *казаки* мн., соврем. *казахи* – тюрк., народ. Этноним *касоч* не родствен *казак,* вопреки Эльи (505)» [55, т. 2, с. 158].

Отже, хоча лексема ***козак*** запозичена з татарської мови, однак у російську, як і в деякі інші мови, про що йшлося в першому розділі, запозичено лексико-семантичні варіанти цього слова саме з української мови.

У БАСі маємо: «Казак, а. мн. казаким, омв и казамки, ов, м. 1. В русском государстве 15–17 вв. – вольный человек из бежавших на окраины русского государства (Дон., Яик., Запорожье) крепостных крестьян, холопов и городской бедноты. 2. В дореволюционной России с 18 в. – представитель военного сословия – уроженец войсковых областей (войска Донского, Кубанского, Тверского, Оренбургского), обязанных нести службу за льготное

пользование землей. 3. Крестьянин, уроженец бывших войсковых областей» (БАС, т. 5, стлб. 654).

У СУМі ж така семантична модель: «Козак, а, ч. 1. На Україні в 15-18 ст. – вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; нащадок такої людини. // У Росії 16–18 ст. – вільна людина, що втекла на окраїни держави (Дон, Яїк). 2. У дореволюційній Росії з 18 ст. – представник військового стану, уродженець військових областей (Кубанської, Оренбурзької, Донського війська), який був зобов'язаний служити в армії за пільгове користування землею. 3. Уродженець колишніх військових областей. 4. Парубок, юнак взагалі. 5. Розм. Відважний, завзятий, хоробрий чоловік, молодець. 6. Те саме, що козачок» (СУМ, т. 4, с. 209).

Як бачимо, зазначена лексема розширила семантичну структуру власне в українській мові, де маємо шість ЛСВ, хоч первинно й запозичена з тюркської групи мов.

Зіставний аналіз показує, що в БАСі подано не зовсім точний опис, оскільки в російській мові це слово функціонувало й у лексико-семантичних варіантах, запозичених з української лінгвокультури завдяки художнім текстам українських письменників, які писали російською мовою, та у творах російських письменників, які писали про українську бувальщину.

Однак якщо словник В. Даля ще дає вказівку на специфіку вживання цієї лексеми щодо українських реалій, то БАС цього не відображає. Тому вважаємо, що три останні ЛСВ значення лексеми *козак* в російській мові використовувалися як українізми, однак це не зафіксовано в словнику.

Для підтвердження сказаного наведемо запозичену з української мови й таку, що й нині активно функціює, ідіому російської мови – *Терпи, казак, атаманом будешь*. Адже в цьому разі лексема *казак* ужита в значеннях, власне, 'парубок, юнак взагалі' чи 'відважний, завзятий, хоробрий чоловік, молодець', а не в тих значеннях, що зафіксовані в БАСі. Крім того, ця

паремія активно трансформується в сучасному мовленні росіян, оскільки Х. Вальтер і В. Мокієнко зафіксували в антиприслів'ях російського народу такі одиниці: *Терпи, казак, с автоматом будешь; Терпи, коза, а то мамой будешь* [41, с. 481].

Порівн. також російські контексти відомих художніх творів: – *Неразумная голова, – говорил ему Тарас. –* ***Терпи, козак, – атаман будешь****! Не тот ещё добрый воин, кто не потерял духа в важном деле, а тот добрый воин, кто и на безделье не соскучит, кто всё вытерпит, и хоть ему что хочь, а он всё-таки поставит на своём* (Н. Гоголь, Тарас Бульба); [Андрей Титыч:] *Прихожу я домой-с..., а тятенька вдруг ко мне: «Что, говорит, ты шляешься, как саврас без узды! Собирайся, говорит, ехать невесту смотреть!» Как тут жить! [Досужев:] Что делать-то!* ***Терпи, казак, атаманом будешь****!* (А. Островский. Тяжелые дни)*; Григорий Мелехов стоял рядом с Коршуновым Митькой, – Сапог ногу жмет, терпения нету, – жаловался Митька. –* ***Терпи, атаманом будешь*** (М. Шолохов. Тихий Дон).

У цьому разі не будемо репрезентувати формулу на основі аналізу, оскільки вона не відбиватиме реальної картини, тобто лексико-семантичні варіанти значення лексеми *казак,* насправді запозичені з української мови, у словниках не відображені.

Слово *плахта* в словнику В. Даля подано так: «Твр. Головной золотканный платок || Кал. Кур. юбка, понева; || млр. нврс. шерстяной клетчатый платок, обертываемый женщинами вокруг пояса, заместо юбки» (СД, т. 3, с. 122).

БАС дещо уточнює значення, проектуючи його виключно на українську культуру, порівн.: «Плахтам, а, ж. Кустарная украинская шерстяная или бумажная ткань с узорами из квадратов, полос, звездочек и т. п. 2. Украинская национальная одежда из четырехугольного отреза такой ткани, обертываемого вокруг талии, заменяющая юбку» (БАС, т. 9, стлб. 1347).

У СУМі маємо: «Плахта, и, ж. 1. Жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ переважно вовняної картатої тканини.

2. Картата декоративна тканина. 3. Покривало або килим з такої тканини» (СУМ, т. 6, с. 571).

Зіставлення словникових статей показує, що в СД зафіксовано ЛСВ, що вийшли з ужитку, однак актуалізувався власне українізм. В українській мові слово розширило семантику до трьох ЛСВ.

Якщо порівняти структуру значення цього слова в БАСі і СУМі, то бачимо, що порядок слідування ЛСВ не збігається: перший ЛСВ СУМу відповідає другому ЛСВ БАСу і, навпаки, другий ЛСВ СУМу відповідає першому ЛСВ БАСу.

Якщо лексему *плахта* вважати українізмом російської мови, то й порядок слідування ЛСВ повинен у словнику російської мови, як видається, відповідати порядку, репрезентованому в СУМі.

У словнику В. Даля зафіксована лексема *староста* з указівкою на залежність значення від наголосу, тобто *ста́роста* ‘вообще старшина, большак, начальник по выбору или поставленный, из того же сословия’ і *старо́ста* ‘зап. польск. владелец… || млрс. сват, засылаемый к родителям невесты’ (СД, т. 4, с. 318).

Полонізм і українізм, як бачимо, відмінні за значенням.

У БАСі також зафіксовано подвійний наголос, однак лексеми подані як омоніми, порівн.: «Ста́роста, ы, м. 1. В дорев. России – выборное или назначаемое должностное лицо, выполняющее административно-полицейские обязанности в сельском обществе. 2. Выборное или назначаемое лицо для ведения какого-либо небольшого общества, коллектива. – Срезневский: ста́роста; Поликарпов, Лекс. 1704: ста́роста» (БАС, т. 14, стлб. 762) і «Старуста, ы, *м.* В феодальной Польше – представитель короля в воеводстве или повете. *В первой пол. XVII в. движение в Новотаргском старостве возобновилось. В 1630 г. крестьяне с оружием в руках выступили против старосты Комаровского.* Косминск. Ист. средн. веков, II, 40. – Даль, Слов.: старуста. – Польск. starosta (БАС, т. 14, стлб. 762–763).

У СУМі всі наведені вище значення репрезентовані як окремі ЛСВ з наголосом на першому складі, порівн.: «Ста́роста, и, ч. 1. На Україні, в Польщі та Литовському князівстві (15–18 ст.) – керівник місцевого, міського чи сільського управління або самоврядування, війт. 2. У Західній Україні (до 1939 р.) – начальник, голова повіту. 3. У Царській Росії – голова сільської громади. 4. Виборна або призначена особа для ведення справ якого-небудь громадського колективу, товариства і т. ін. // У середніх та вищих учбових закладах – призначена чи обрана особа, що очолює клас, курс, групу і т. ін. 5. Особа, що сватає жениха нареченій або наречену женихові. Засилати (заслати, присилати, прислати, слати і т. ін.) старостів – посилати старостів до дівчини, жінки або її батьків, просячи згоди на шлюб; свататися» (СУМ, т. 9, с. 662).

Отже, виразно простежуємо, що п’ятий ЛСВ слова ста́роста ‘особа, що сватає жениха нареченій або наречену женихові’ – українізм російської мови, що відображено в текстах художньої літератури на українську тематику, які були написані в XIX ст., насамперед у текстах М. Гоголя.

Слово *булава* в словнику В. Даля подано як «набалдашник, головка; || палица как оружие, дубинка или кистень; || такое же оружие как знак начальственной власти, жезл, бунчук, сохранившийся при Донском войске; быть при булаве, при атамане, при штабе. У малороссийских атаманов была булава шестопер» (СД, т. 1, с. 139).

У БАСі: «Булава́, ы, ж. 1. Спорт. Гладкий деревянный ручной снаряд с утолщением и набалдашником, употребляемый в гимнастических упражнениях. 2. Устар. Длинная палка с шаровидным набалдашником, служившая принадлежностью парадной одежды швейцара у входа в крупные учреждения и частные аристократические дома Царской России. – Истор. Жезл с шаровидным набалдашником, служивший знаком гетманской власти у казацких атаманов. 3. Истор. Короткая палица с утолщением на верхнем конце или с шаровидным набалдашником, служившая боевым оружием в

древней Руси и у других древних народов. – Др.-русс. боулава; Вейсманнов Лекс. 1731 с. 189: булава; Слов Акад. 1789: булава» (БАС, т. 1, стлб. 534).

Як бачимо, у БАСі вже немає вказівки на факт запозичення з української мови, хоч відповідний ЛСВ зберігся. Лексема розширила значення внаслідок з'яви терміна зі сфери спорту.

У СУМі також зберігається історизм, порівн.: «Булава́, и, ж. 1. Кулясте потовщення на кінці палиці і т. ін. 2. іст. Палиця з кулястим потовщенням на кінці, яка була колись військовою зброєю // Така ж палиця як символ влади. 3. заст. Довга палиця з кулею зверху – річ, належна до парадної форми швейцара в установах і аристократичних домах дореволюційної Росії» (СУМ, т. 1, с. 253).

Отже, як бачимо, ЛСВ-українізм зберігся в російській мові ('жезл с шаровидным набалдашником, служивший знаком гетманской власти у казацких атаманов') і належить до пасивного пласту лексики – історизмів.

Слово *свита* також зафіксовано у В. Даля як українізм, порівн.: 'млрс. широкая запашная долгая одежда без перехвата, обычно с видлогою, кобеняком, кобкою, куколем' (СД, т. 4, с. 148).

У БАСі втрачається вказівка на приналежність одягу виключно українцям, порівн.: 'род верхней народной мужской и женской одежды у русских, украинцев и белоруссов', крім того, значення слова розширилося, оскільки воно набуло ще один ЛСВ порівняно із семантичною структурою, що наявна в СД, з поміткою розм.: 'вообще какая-либо одежда' (БАС, т. 13, стлб. 389–380).

В українській мові лексема має дещо інше значення. Крім основного ('старовинний довгополий верхній одяг, звичайно з домотканого грубого сукна, одяг убогих людей'), додано відтінок значення 'бідний селянин у дореволюційній Росії' (СУМ, т. 9, с. 76).

У цьому разі маємо механізм творення значення за моделлю метонімії. Як видається, В. Даль мав рацію, коли виокремив семантичний українізм.

Сьогодні ця лексема у всіх значеннях належить до пасивного пласту лексики як в українській, так і в російській мовах.

Стосовно лексеми *сват* В. Даль також подає вказівку на українське походження одного зі значень, порівн.: «Сват м. Тот, кто идет сватать невесту по поручению жениха или родителей его, более в Малороссии, а у нас делает это сваха. || сват м. сватья ж. Родители молодых или родственники друг друга взаимно зовут сватами, сватьями» (СД, т. 4, с. 145).

У БАСі ця вказівка на семантичний українізм зникає, закцентована функція свата і свахи в російській та українській культурах зникає, порівн.: «1. Человек, сватающий жениха невесте или невесту жениху. 2. Отец или родственник одного из супругов по отношению к родителям или родственникам другого супруга» (БАС, т. 13, стлб. 269–270).

У зв'язку зі значущістю концепту *сват* для української лінгвокультури в українській мові розвинулася семантика цього слова, відбулося розширення внаслідок виникнення переносного значення, порівн.: «1. Людина, яка за дорученням того, хто хоче одружитися, або його рідних, сватає обрану особу; староста у весільному обряді. 2. Батько або родич одного з подружжя щодо батьків або родичів другого. 3. перен. розм. Людина, що посилено пропонує когось на якусь посаду, умовляє взятися за якусь справу» (СУМ, т. 9, с. 66).

Значення лексеми *атаман* у словнику В. Даля подано як запозичення з української мови, порівн.: «Атама́н м. (малорус. ота́ман и ге́тман, нем. Hauptmann) начально значило: предводитель шайки вольницы; затем выбранный старшина, голова козачьей общины… На Украине гетман означало войскового, а отаман куренного начальника; у запорожцев были куренные (сельские) отаманы и один над ними кошевой отаман, подчиненный гетману, в малоросском и новоросском крае отаманом зовут сельского старшину, выборного, старосту, также старшего пастуха или чабана, большака рыболовной ватаги» (СД, т. 1, с. 28). Зауважимо, що В. Даль звернув увагу й на особливості вимови цього слова в українській мові.

У БАСі інакше відображено семантичну структуру цієї лексеми: «АТАМАН, а, м. 1. Дорев. Назначаемый или выборный начальник (в казачьих войсках и селениях), обычно происходивший из зажиточной казачьей верхушки. Истор. В эпоху феодализма у казаков – выборный начальник вольных военных дружин. 2. В эпоху гражданской войны – главарь белогвардейской банды. 3. Устар. Главарь разбойничьей или воровской шайки» (БАС, т. 1, стлб. 253).

Як бачимо, у БАСі не подана інформація про характер запозичення лексеми. Наведені значення належать до пасивного лексичного пласту російської мови – історизмів чи архаїзмів, хоч, як зауважувалося раніше, прислів'я *Терпи, казак, – атаманом будешь* досить поширене в сучасному мовленні росіян. Крім нього, у В. Даля зафіксована ще низка із лексемами *атаман, козак, булава,* що ситуативно пов'язані між собою, порівн.: *Из рядовичей в* ***атаманы*** *выходят* (СД, т. 1, с. 27), *Не всем* ***казакам в атаманах*** *быть* (СД, т. 1, с. 27), ***Не атаман при булаве****, а* ***булава*** *при атамане, его власть, воля* (СД, т. 1, с. 27), *Без* ***атамана казак*** *сирота* (СД, т. 1. с. 27), ***Атаманом*** *артель крепка* (СД, т. 1, с. 27), ***Без атамана*** *дуван не дуванят, добычи не делят* (СД, т. 1, с. 27), ***Атаманом*** *быть – уряд держать* (СД, т. 1, с. 27), *И у* ***атамана*** *не две головы на плечах* (СД, т. 1, с. 27). Ці прислів'я не такі поширені, однак вони засвідчуються відповідну адаптацію актуалізованиху них українізмів у російському мовленні.

У СУМі *отаман* – це «1. іст. Виборний або призначений ватажок козацького війська // Представник козацької адміністрації у населених пунктах на Україні в 17–18 ст. 2. У дореволюційній Росії — начальник козачих військ і поселень, що виконував військові, поліцейські та адміністративні функції. 3. У роки громадянської війни — верховода контрреволюційних банд. 4. Заст. Ватажок, керівник. // Той, хто очолює яку-небудь виборну і т. ін. групу людей» (СУМ, т. 5, с. 801).

Якщо порівняємо семантичну структуру цього слова в наведених словниках, то бачимо, що в російській мові в БАСі відбувся перерозподіл

значень порівняно з СД. БАС відтворює специфіку значення, що є запозиченням з української мови, тобто перший ЛСВ і є семантичним українізмом.

Найбільш широка структура значень цього слова репрезентована в СУМі, що засвідчує важливість лексеми для української лінгвокультури, хоч і в СУМі маємо значення, яке належать до пасивного пласту лексики, однак концептуальне навантаження цієї лексеми важливе для ментальності українців.

Не менш важливий для концептуальної картини світу українців і концепт *дума*. У В. Даля відтворено семантичну структуру слова *дума* так: «Ду́ма, ду́мка, ду́мочка, ду́мушка ж. действие по знач. глагола. || Дума и самый предмет, что задумано, мысль, мечта, забота, что или о чем кто думает, мыслит, что кого на уме… || Лирическое стихотворение в роде баллады || Собранье чинов, для каких-либо дел» (СД, т. 1, с. 500).

У БАСі семантичний українізм репрезентовано в другому ЛСВ, порівн.: «1. Мысль, размышление. 2. Род украинской народной исторической песни. 3. В старое время и в Царской России: название некоторых государственных учреждений» (БАС, т. 3, стлб. 185).

Те саме значення відбито і в СУМі, однак те значення (другий ЛСВ), що стало семантичним українізмом російської мови, репрезентовано точніше, ніж у словнику російської мови, порівн.: «2. Літ. народна ліро-епічна пісня, що виконується сольним співом-декламацією у супроводі кобзи, бандури або ліри і має нерівномірну будову вірша» (СУМ, т. 2, с. 434).

Наголосимо, що лексема *дума* настільки важлива для української концептуальної картини світу, що містить особливу конотацію.

В. Даль наводить російський еквівалент до слова дума – *мысль*, однак від *мысль* можа утворити зневажливе *мыслишка*, чого не дає зробити прагматика слова *дума* (лише *думка, думочка*), оскільки «основа слова думка за своєю природою не може поєднуватися із суфіксами негативної оцінки, вираження зневаги» [131, с. 108].

В українській поезії ця лексема має високий прагматичний ореол, що підкріплюють тексти українських письменників, насамперед Т. Шевченка [Див. докл. про це: 20, с. 101–109]. Очевидно, *дума, думка* належать до констант української культури, ключових концептів української ментальності, як і деякі інші українізми російської мови, наведені вище.

Отже, як було показано, у словнику В. Даля зафіксовано чимало запозичень з української мови, що ввійшли в російську мову а) безпосередньо з української мови чи б) опосередковано, тобто українська мова запозичила лексеми з інших мов, а згодом виконала функцію донора стосовно мови російської: подібні одиниці відображають передусім українські реалії – українську культуру чи її історію, належать до групи екзотичної лексики, позначають етнографізми.

Крім того, в окремих випадках простежуємо актуалізацію когнат, тобто лексем, що належали до спільного (давньослов'янського) пласту лексики, значення яких у російській і українській мові «розійшлися»: хоч форма, лексична оболонка частково збереглася в обох мовах, проте згодом у російську мову з української було запозичено значення, що при спільній зовнішній формі лексеми належить лише українській мові, тобто відбулося розширення семантики лексеми російської мови.

Запозичувалася українська лексема загалом у її повній семантичній структурі чи частково, тобто лише окремі ЛСВ слова української мови.

Українізми поповнили як активний, так і пасивний запас російської мови (історизми та архаїзми), крім того, вони ввійшли не лише до складу літературної мови, але й поповнили її національний фонд як діалектні одиниці.

Запозичені прямі й переносні значення з урахуванням особливостей семантики й прагматики, стильових і стилістичних параметрів.

2.5. Тематична класифікація українізмів, поданих у словнику В. Даля

В останні роки в українському мовознавстві методикою опису тематичних груп запозичень користувалися такі дослідники, як, наприклад, А. Дочу [14], В. Сімонок [36, с. 283–286].

В основу цієї класифікації покладено теоретичні положення Ю. Караулова, І. Ковалика, В. Кононенка, Т. Космеди, Т. Черторизької та ін.

Система українізмів, виокремлених зі словника В. Даля, репрезентує такі назви: 1) **рослин**, наприклад: *блаватка, волошка, гарбуз, горобина, кабака, сафлор, свирипа, скулочник, явир* та ін.; 2) **тварин та їхньої сукупності,** наприклад: *горобець, ведмидь, воши, пивень, слипняк, худоба, череда* та ін.; 3) **понять української культури** (міфоніми, фольклоризми, етнографізми, обрядові найменування та ін.), наприклад: *булава, бунчук*, *вертеп, гарный* (у значенні ‘весільний’, рос. ‘свадебный’), *жниво, коляда, копа*, *крашанка, мара, марена, підтовкачка, писанка, староста* (‘роль у весільному обряді’), *увивач* та ін. Тут можна виокремити й підгрупу назв музичних народних інструментів: *бандура, гук, кобза, ліра*, *сопелка* та ін.; 4) **предметів українського побуту** (номінації меблів, посуду, транспортних засобів, будівель та їхніх частин, одягу, зачісок та ін.), наприклад: *аркуш, вибжа, гаман, глек, горшок, дижа, драбина, дрібушки, дрюк, каганец, квач, клямка, колыска, люлька, макитра, малахай, оселедець, отара, папир, плахта, помазок, рогач, свита, ставины, торба, човен, юбка* та ін. Це найбільш поширена група, як показує зібраний матеріал; 5) **продуктів харчування** (страв, напоїв, відходів продуктів харчування і под.), наприклад: *бикус, бублик, варенуха, голубцы, книш, ковтуны, коржавина, кулеш, лушпиння, паляница, узвар, цацирки* та ін.; 6) **явищ природи**, наприклад: *веселка, фуга, шквыра* та ін.; 7) **часових проміжків,** наприклад: *доба, доси, навечер, недиля, поки, селито* та ін.; 8) **частин тіла людини чи тварини**, наприклад: *баньки, долонь, кандюк, карк, паха, пика, потылица, стопа, ятреба* та ін.; 9) **осіб, що характеризуються за:** а) **родинними стосунками,** наприклад: *внук, внука, небога, примак, сват, тата, татуся, ятрова* та ін.; б) **родом діяльності,**

фахом, наприклад: *бандурист, кобзарь, лирник, плугатар, рымарь, швачка, швец* та ін.; в) **етичною поведінкою, мораллю**, наприклад: *бузовир, сикава, скавалда, покрытка* та ін.; 10) **ознаками зовнішнього вигляду істоти чи неістоти, внутрішньої характеристики людини,** наприклад: *брыдкий, безглуздый, дужий, кирпатый, кулявый, ледащий, моторный, вытришковатый, рудой, перистый, щирый* та ін.; 11) **процесів, дій та станів**: а) **розумової діяльності**, наприклад: *доличити, лика* (‘рахунок’, рос. ‘счет’), *тямить;* б) **фізичного стану чи діяльності,** наприклад: *балакать, благать, вжахнуться, вродиться,* вспочинуть, *дыхать, журиться, завродавать, загоить, замордовать, заневздужать, згоить, здужать, мордовать, невздужать, отпочинуть, ошкварить, пополотнеть, сироты* (‘дрижаки’ рос. ‘дрожь по телу’), *умерти* та ін.; в) **пересування**, **руху**, **приналежності**, наприклад: *втекать, гасать, мать, поутекать, стрекать, ходити, чкуриты* та ін.; г) **фізичного сприйняття довкілля**, наприклад: *бачить, вид, дмить, чути,* та ін.; ґ) **оцінки дії чи ознаки,** наприклад: *обрыдать, подобаться, похвалка*, *сподобати* та ін.; д) **позивної чи негативної дії в інтересах особи та под.:** наприклад: *дбать, ладить, настрашить*, *отчинять, робить, схаменуться* і т. ін.; е) **мовотворення, манери мовлення, звукотворення**, наприклад: *грать (на инструментах), загырчать, казати*, *реготать, скиголить, спивать, треготать* та ін.; є) **етикетної поведінки, увічливості,** наприклад: *выбачать, дякувать* та ін.; 12) **ознак процесів, дій, станів чи інших ознак, кількості**, **міри і ступеня дії чи ознаки**, наприклад: *богато, купа, швидко* та ін.; 13) **указівки на особу, предмет, ознаку чи стан**, **процес, дію** (указівні слова), наприклад: *ось, осе, соб, той,* та ін.; 14) **вираження модальності, емоцій чи почуттів**, наприклад: *треба, нехай, чи, эва!, эге!* та ін.

Низка українізмів російської мови XIX ст. функціювала в художніх текстах того періоду, що було зумовлене, як зауважувалося, актуалізацією «української школи» в російській літературі XIX ст. й виробленням малоросійського стилю російського художнього мовлення. Це мотивовано,

про що вже йшлося, ситуацією, коли українські письменники писали або виключно російською мовою (М. Гоголь) [29], або були двомовними письменниками (Т. Шевченко, Г. Квітка-Основ'яненко) [28], та зацікавленням російських письменників XIX ст. українською тематикою, що спонукало їх також активно використовувати лексичні українізми різних тематичних груп (К. Рилєєв, О. Пушкін, М. Лермонтов та ін.), які репрезентують і відповідну прагматику.

Зазначене сприяло тому, що лексичні українізми розширили стильову й стилістичну диференціацію лексичного складу російської мови того періоду.

Лексико-семантичні українізми використовували для моделювання оригінальної орнаменталіки, вони наповнювали текст конотативним навантаження щодо репрезентації української реальності XIX ст., передачі відповідного колориту української культури [Див.: 23].

Звісно, що мовна політика Російської імперії, скерована на заборону української мови, діяла на вилучення українізмів з мовлення росіян. Відбувалася насильна мовна асиміляція українськомовного населення Малоросії, питомих українців спонукали до набуття ними статусу «російськомовне населення України». Уся ідеологічна діяльність як царської, так і радянської Росії була скерована на знищення української мови, що згодом вилилося у виникнення феномену російсько-українського суржика. Однак те, що зафіксував В. Даль, може свідчити, що певний час суржик як факт змішування елементів російської й української мови був не лише проблемою мовного простору тодішньої Малоросії, але й Російської імперії загалом – поширювався на всю територію функціювання російської мови. Це було явище, що торкалося пограниччя нинішньої Росії й сьогоденної України. Як можна судити зі словника В. Даля, наприкінці XIX ст. простежувався вияв суржика з російсько-українським вектором чинності.

Функціювання українізмів у російській мові підтримується тим, що деякі з них, як наголошувалося раніше, закріпили свій статус у прислів'ях і приказках, що ввійшли в російський паремійний фонд, наприклад: *За царицу*

ела ***паляницу****. Муж молоти пшеницу, а жена пеки* ***паляницу****. Кто мало* ***мает****, тот мало* ***дбает****. Усяк* ***дбает****, себя знает* та ін.

Використання українізмів у художньому російської мовленні не лише XIX, але й XX ст. простежуємо й у класиків російської літератури, що надає цим художнім текстам українського національного колориту, дає змогу вербалізувати специфіку українського побуту, звичаї, культури загалом і, звичайно, закріплює українізми в російській мові, порівн.: *На нем была … черная малороссийская шапка, из-под которой сзади спускалась тщательно заплетенная коса, обошедшая по щеке левое ухо, через которое перекидывалось спереди. Не было сомнения, что это знаменитый* ***оселедец*** (А. Фет, «Ранние годы моей жизни»); *В Гадячском уезде у нее есть хутор, … и там такие груши, такие дыни, такие* ***каббки****!»* (А. Чехов, «Человек в футляре»); *– Какое дело? – спрашивает Миша, не приглашая поселенца садиться. –* ***Недужаю*** *очень* (Ю. Тынянов, «Кюхля»); *Аль* ***не обрыдло*** *в окопах?* (М. Шолохов, «Тихий Дон») та ін. [Див.: 32].

Очевидно, можна погодитися з твердженням, що запозичення сприяє вдосконаленню мови, її розвитку, а запозичена лексика зазвичай вносить у мову точність виразу, емоційно-експресивне й стилістичне розмаїття.

Отже, лексичні українізми російської мови XIX ст., як і українізми пізніших періодів, склали різноманітну за тематичною приналежністю систему, однак більшість з них не ввійшла до активного складу сучасної російської літературної мови; низка належить до її пасивного складу, зокрема застарілих слів (історизмів й архаїзмів) та екзотизмів, деякі залишилися за межами літературної мови (чи на її межі) у складі просторіччя. Утім, частина почала належати до одиниць загальновживаної лексики сучасної російської мови й зафіксована сучасними тлумачними словниками, що підкріплено їхнім функціюванням у складі паремій, художньому мовленні, про що йтиметься докладно в третому розділі цієї праці.

2.6. Паремії-українізми російської мови як чинник фіксації лексичних і лексико-семантичних українізмів

У цьому розділі вже наводилися окремі приклади функціювання українізмів у складі паремій-українізмів, що, безперечно, сприяло більш активній адаптації лексичних чи лексико-семантичних українізмів у російській мові.

Ці одиниці слугували яскравою ілюстрацією не лише відповідної семантики включених у їхній склад лексичних і лексико-семантичних українізмів, але й відповідної їхньої прагматичної наповненості. Сам факт запозичення українських паремій, їхньої поширеності в повсякденному мовленні, як видається, сприяв кращому входженню до складу російської мови їхніх складників.

Паремії трактуємо традиційно в широкому розумінні, як їх сприймали лексикографи наприкінці XIX – на поч. XX ст., що відображено й у словнику, укладеному Іваном Франком, – «Галицько-руські народні приповідки» [Див.: 43]. Це ідіоми, фразеологізми, прислів'я, приказки, побажання, вітання, фрагменти, «осколки» відповідних текстів, що стали прецедентними, – пісенних виразів, фольклорних виразів, зокрема й із щедрівок, висловів з художніх текстів, анекдотів і под.

У В. Даля також маємо широку репрезентацію системи паремій (***Вкупе*** *богат и убог, и скупой; Коли работаешь* ***вкупе****, так не болит в пупе* – СД, т. 1, с. 212, *Не бывать бабе* ***войтом*** – СД, т. 1, с. 231).

Це (1) приказки (*Была бы голова, будет и* ***булава****. Была бы* ***булава****, будет и голова* – СД, т. 1, с. 139), (2) ідіоми-порівняння (*Гол, как* ***бубен****. Проигрался* ***как бубен*** – СД, т. 1, с. 134), (3) побажання (*В поле копами, на гумне стогами, на току умолотом,* ***в аруде*** *спором (спориною), в пруде* ***(млине,*** *мельнице) намолом, в* ***деже*** *подходом, у печи ростом, на столе кроем (ломтями), людям на здоровье!* – СД, т. 1, с. 25), (4) фрагменти фольклорних жанрів, зокрема пісень – (а) щедрівок (***Щедрик, ведрик****! дайте*

***вареник**, грудочку кашки, **шматок** колбаски* – СД, т. 4, с. 652), (б) колядок (*Дарите, **не барите**, коротки **свитки**, померзли **лытки**!* – СД, т. 1, с. 48), (в) весільних (*Помози, Божья Мати, наш коровай **бгати**!* – СД, т. 1, с. 57), (5) загадок (*Полна печь **поляниц**, а посередке **кныш**?* (зірки, місяць) – СД, т. 2; с.125) та ін.

В окремих випадках В. Даль розмірковує, як видозмінилося українське прислів'я в російському обігу, порівн.: «НЕБОГА м. об. южн. зап. 'бедняк', 'убогий', 'нищий', 'калека', 'увечный'; 'несчастный', 'бедующий'. Небога, в этих знач. и еще в знач. 'племянника', 'дальнего родного', осталось доселе в малорос. и белорус. наречья, но уптребл. в вор. кур. и др.; встарь говорили небогий вм. убогий. Пословица: *Вот тебе, Боже, что нам негоже (что нам не мило, то попу в кадило)* искажена из малорусской: *от тоби, **небоже, що нам негоже**.* От небогий, небожак или неборак, то же, небога» (СД, т. 2, с. 503).

У термінологічному словнику А. Загнітка паремії трактуються з урахуванням теорії сучасної дискурсцентричної парадигми, порівн.: «Паремімї (грецьк. *paremiya* – вислів) – у дискурсології – одиниці дискурсивного рівня, яким притаманні (як і лексичним одиницям (*слова, фразеологізми*)) цілісна, усталена форма й регулярність відтворення, але, на відміну від них, такі, що складаються з одного або більше висловлень: *прислів'я і приказки, афоризми, анекдоти, небилиці, притчі* та ін.; входять у базову аксіоматику мовної свідомості» [45, т. 3, с. 25]. Як бачимо, у словнику акцентується увага на функції паремій, їхню властивість входити у базову аксіоматику свідомості мовної особистості. Якщо ж у складі паремій українізми, то, відповідно, вони також починають фіксуватися в базовій аксіоматиці свідомості кожної конкретної мовної особистості й мовної спільноти загалом. «Аксіома́тика (грецьк. *ахіфта* – вихідне твердження) – у дискурсології – сукупність аксіом як вихідних правил, якими суб'єкт керується у своїй мовленнєвій і немовленнєвій діяльності» [45, т. 1, с. 22].

Паремія-українізм російської мови – це, на нашу думку, запозичений усталений мовний вираз, мовний штамп, прецедентна мовна одиниця (ідіома, фразеологічна одиниця, прислів'я, приказки, крилатий вираз, побажання, вітання й под.), що входить у паремійний фонд української національної мови, характеризує українську лінгвокультуру, однак при цьому вона ввійшла в паремійний фонд російської національної мови через необхідність номінувати відповідні предмети, поняття і явища української дійсності, української ментальності, української когнітивної картини світу і засвоєна мовною свідомістю російської мовної особистості. В окремих випадках запозичена паремія експліцитно зберігає ознаки національої української мови, оскільки до її складу входять українські лексичні одиниці, що зберегли національну форму. Хоч може відбуватися й формальна адаптація.

Наведемо приклади українізмів російської мови, що функціюють у складі паремій-українізмів. В окремих випадках в одній паремії функціює кілька українізмів (***Зажадалося*** *як* ***кобыли оцту*** – СД, т. 2, с. 775; ***Обое рябое*** – СД, т. 2, с. 565; *Дай Бог богато и в* ***коморе****, и в* ***оборе*****!** – СД, т. 2, с. 584 та ін.).

Українізми різняться за способом адаптації в російській мові, про що йшлося вище, тематичною приналежністю, типом запозичення. Зберігаємо вказівку на регіон поширення лексеми-українізму за системою, що була прийнята в словнику В. Даля та окремі зауваги щодо характеру синтагматики, сполучуваності, граматичних параметрів.

За словником указуємо на значення, що характерні для тієї чи тієї лексеми, та в окремих випадках подаємо джерело, із якого паремія, на думку В. Даля, ввійшла в живе мовлення, широкий обіг, тобто ймовірний дискурс використання, що мотивує феномен прецедентності (пісня, анекдот тощо). Зберігаємо також міркування, подані В. Далем, стосовно етимології лексеми чи її похідних, варіанти уживання, дієслівне управління, синоніми. В окремих випадках актуалізується семантична структура, репрезентована системою смислів. Порівн. окремі зразки опису: БАРИТЬ кого, южн., зап.

‘задерживать’ – *Дарите,* ***не барите****, коротки* ***свитки****, померзли* ***лытки****!* (колядка: *Не держите нас на морозе*) (СД, т. 1, с. 48); БГАТЬ южн., зап. ‘гнуть’, ‘сгибать’; ‘мять’, ‘комкать’ – *Помози, Божья Мати, наш коровай* ***бгати****!* (свадебная песня) (СД, т. 1, с. 57); БЛУЖДАТЬ и БЛУДИТЬ, южн. и зап. ‘шкодить’ – *Гад гада* ***блудит****, гад и будет* (СД, т. 1, с. 99); БУБЕН м. или мн. бубны, ‘музыкальное орудие, в роде барабана, литавров’; ‘обечайка, обтянутая сухой выделки кожей, с колокольцами, бубенчиками’; употреб. более при пляске. | южн. зап. ‘звонки’. | ‘Голыш’, ‘человек все промотавший’. *Гол, как* ***бубен****. Проигрался* ***как бубен*** *(как грек)* (СД, т.1, с.134); БУЛАВА ж. ‘набалдашник’, ‘головка’; | ‘палица, как оружие’, ‘закомлястая дубинка или кистень’. | ‘Такое же оружие, как знак начальственной власти’, ‘буздыхан’, ‘жезл’, ‘бунчук, сохранившийся при Донском войске’; быть при булаве, при атамане, при штабе. У малорос. гетманов была булава шестопер. *Была бы голова, будет и* ***булава***, и наоборот (СД, т. 1, с.139); ВИР м. зап. ‘омут’ и ‘водоворот’, ‘ямина под водой с родниками или с коловоротом быстрого теченья’; ‘водокруть’, ‘водоверть’, ‘вырь’, ‘пучина’, ‘заверть’, ‘вихор’, ‘суводь’, ‘сувой’, ‘сулой’, ‘вороть’, ‘куновороть’, ‘крутень’, ‘закрутень’. | ‘Вихор’, ‘завой’, ‘завойка в шерсти’. *У него на темени два* ***вира****. По морю плыл, да и попал в* ***вир****. Пошел в мир, да попал в* ***вир****,* в соблазн (СД, т. 1, с. 206); ВКУПЕ нареч. ‘вместе’, ‘совместно’, ‘вообще’, ‘сообща’, ‘заодно’, ‘разом’, ‘соединенно’; ‘в куче’, ‘кучею’. зап. ‘дружно’, ‘негрузно’ ***Вкупе*** *богат и убог, и скупой. Коли работаешь* ***вкупе****, так не болит в пупе* (СД, т. 1, с. 212); ВЫРОБИТЬ млрс. робить, арх. робить, работать. ***Робите*** *до поту,* ***выробите*** *кабалу. Рядой не вырядишь, работой* ***не выробишь*** (СД, т. 1; с. 311); ГЛУЗД м. или глузды мн. южн. зап. ‘ум’, ‘память’, ‘рассудок’, ‘толк’; | ‘мозг’. Сбился с глузду, с толку; спился с глузду, с ума. Отбить глузды, бить по голове. *На всю Польшу один комар* ***глузду*** *принес* (СД, т. 1, с. 357); ГАЙТАН м. южн. ‘шелковый снурок’. ***Гайтан*** *с шеи отдам тебе, только удавись на нем! Хоть* ***гайтан*** *порви, да жену корми* (СД, т. 1; с. 341); ДБАТЬ что, кур. вор. зап. млрс. ‘заботиться’, ‘стараться’, ‘радеть о хозяйстве’;

‘копить’, ‘собирать’, ‘готовить’, ‘гонодобить’, ‘припасать’, ‘запасать’. *Хто* ***дбаеть****, той маеть. Хто мало маеть, мало* ***дбаеть*** (СД, т. 1, с. 416); ЗАМОГА ж. южн. ‘состоянье’, ‘имущество’; ‘зажиточность’. *По* ***замоге*** *стройся* (СД, т. 1, с. 603); КНИШ, кныш м. южн. ‘лепешка с маслом’, ‘скоромная булочка с салом’ *Полна печь* ***поляниц****, а посередке* ***кныш****?* (звёзды, месяц). *Пока у бабы посеют* ***кныши****, а у деда не будет души* (СД, т. 2, с. 125); КУТЬ южн. зап. ‘красный’, ‘почетный угол избы’, ‘покуть’, почему там кутяне почетные гости. сидит. *Поди* ***в куть (в кут)****, где мухи ткут. Рано, девка-то молода еще: не из кути,* ***в кут*** *глядит. Сидит,* ***как поп на покути*** (СД, т. 2, с. 227); КУНТУШ, кунтыш м. зап. южн. ‘род верхней мужской одежды, иногда на меху, со шнурами, с откидными рукавами’. *Танцуй (пляши), душа, без* ***кунтуша****, ищи (люби) пана* ***без жупана****!* (СД, т. 2, с. 218); МАТЬ, мати глаг. южн. зап. имать, иметь. *Коли внучек* ***маю****, так и сказку знаю* (СД, т. 2, с. 307); НЕДАЛЕКО южн.-зап. недалечко ‘близко’. ***Недалечко*** *до печки, а оттоле в могилку – рукой подать* (СД, т. 2, с. 510); НЕДОЛЯ ж. южн. зап. ‘несчастье’, ‘злополучие’, ‘беда’; ‘бесталанность’, ‘неудача’. ***Недоля сталась*** *– напасть досталась!* (СД, т. 2, с. 513); ПОБОР зап. ‘набор, рекрутство’ – *Я* ***побора*** *не боюся, я сейчас остановлюся!* (фрагмент з пісні) (СД, т. 3, с. 135); ПОГОДИТЬСЯ южн., зап. ‘поладить с кем, помириться’ – *Не каждому (велю) с турком воеватися, а каждому с турком* ***погодитися*** (СД, т. 3, с. 155); ПОДИВИТЬСЯ на что, южн. ‘посмотреть, поглядеть’ – *Так женился, что и сам себе (на себя)* ***подивился***; *Нельзя не* ***подивиться****, как все на свете творится!* (СД, т. 3, с. 175); ПОКУТ | ПОКУТЬЕ зап., юж ‘красный угол’, ‘кут в избе’; ‘почетное, первое место за столом и на пиру’ – *Как поп* ***на покутьи*** (СД, т. 3, с. 249); ПОСАГ м. или ПОСАГА ж. зап. (от посягать), ‘посажное’, ср. олон. ‘приданое’ – *Я* ***посагу*** *прогуляла. Я свой* ***посаг*** *потеряла* (з пісні) (СД, т. 3, с. 328); ПОМЫЛИТЬСЯ южн., кур., вор., малорос. ‘ошибиться, особенно в счете’, ‘помылка’, ‘ошибка’ – ***Помылка*** *не утайка*» (СД, т. 3, с. 272); РАДИТЬ кому что, стар., южн., зап., пск. ‘советовать’, ‘давать совет’, ‘помогать советом,

наставленьем’, ‘дать ума’, ‘наумить’, ‘надоумить’ – *Умному* ***порадишь****, а глупому* ***не порадишь****.* ***Радила*** *коза козлу в огород не лазить, а сама там* (СД, т. 4, с. 8); РОЗА ж. ‘розан’ м. ‘куст’ и ‘цветок’ ‘Rosa’, южн. ‘рожа’, зап. ‘ружа’ – *Будь* ***пригожа****, як* ***рожа*** (СД, т. 4, с. 101); РУШАТЬ и зап. ‘рухать’ вообще ‘трогать’, южн. – *Бабиных груш* ***не рушь****: свои тряси, да бабе носи! Понюхай, да* ***не рухай*** (СД, т. 4, с. 115); РОБИТЬ млрс. ‘работать’, ‘делать’; ‘робить’, ‘робливать’ что, ‘о черной, крестьянской работе’ – ***Робить,*** *ребята, а есть, жеребята!* (СД, т. 4, с. 97); СВАРИТЬСЯ южн., зап. ‘свариться’, костр., яросл., вологодск. ‘ссориться’, ‘браниться’; ‘спорить’, ‘вздорить’, ‘кориться’, ‘брюзжать’, ‘ворчать’, ‘сердиться’ – *Соседям свариться* ***не годится*** (СД, т. 4, с. 144); СИВЫЙ, южн., зап. ‘седой’, ‘сивизна’ или ‘сивота’ и ‘сивость’ ж. ‘свойство’, ‘качество’, ‘цвет сивого’ – ***Сивизна*** *в бороду, черт в ноги*» (СД, т. 4, с.180); СКОЛЬЗКИЙ (хлеско нареч.) вост. ‘склезкий’, сев., новг. ‘склизкий’, ‘слизкий’, южн. ‘слезкий’, зап. ‘глёздкий’ и ‘хлёский’, ‘гладкий’, ‘не дающий упору ногам и рукам’, ‘на чем скользишь’, ‘что скользит из рук’; ‘гладкий и притом мокрый’, ‘жирный или покрытый слизью’ – *Хоть церковь и близко, да ходить* ***слизко****; а кабак и далеконько, да хожу потихоньку* (СД, т. 4, с. 202); СПОЖИВАТЬ, ‘спожить’ что, южн., зап. ‘съесть’, ‘употребить в пищу’ – ***Не спожив*** *(т. е. не споживши), друга не узнаешь*; *Судил Бог пожать, суди же, Боже,* ***спожить у корысти****, у радости!* (побажання) (СД, т. 4, с. 294); СПЫТАТЬ кого, о чем; что, у кого; южн., зап. ‘спросить’, ‘узнать расспросом’ | -что, ‘отведать’, ‘попробовать’, ‘узнать на деле’, ‘испытать’ (-ся), ‘спроситься’; | ‘спытать у кого’, ‘спросить’ – ***Спытки*** *не убытки, спрос не беда* (СД, т. 4, с. 302); СТРЕХА ж. (на двух славянских наречиях ‘стро’, чем и объясняется млрс. ‘стриха’) стар., вят., южн., зап. ‘крыша’, ‘кровля (особ. соломенная)’ – *Не голодна коровка, коли в* ***стрехе*** *соломка* (СД, т. 4, с. 339); ТОРБА ж. южн., зап. ‘мешок’, ‘сума’ – *Каб* ***торба*** *да бич – был бы* ***паныч****! Носится, как* ***дурень с писаною торбой****; Дай ему хоть* ***торбу*** *с пирогами, хоть черта с рогами – все одно!* (СД, т. 4, с. 418); ТРОХА, ТРОХА, ТРОШКИ южн., зап. ‘немного’, ‘мало’, ‘несколько’,

‘маленько’ – *Это было при дедушке Мирошке, когда денег было* ***трошки*** (СД, т. 4, с. 435); ТЫН м. южн., зап., новг. ‘всякий сплошной (непрясельный) забор’, и даже ‘плетень’ – *Сорока* ***с тыну****, а десять* ***на тын****; За глазами, что* ***за тыном****; Ерша на алтын, а уху* ***под тын****; Шутил Мартын, да спрятался (свалился)* ***под тын****; Али мое пиво не удалось, что* ***под тын*** *пролилось?; С соседом дружись, а* ***тын*** *городи* (СД, т. 4, с. 447); ХАТА ж. южн., зап. хатка, хаточка; хатина, -нка, хатишка; хатища; ‘изба’, ‘домишко’, ‘халупа’; хата бывает: турлучная или плетневая, камышовая, мазанка, битая, земляная и лимпачная, бревенчатая, из дикого камня – *Своя* ***хатка*** *родная матка; Чем* ***хата*** *богата, тем рада; Улица-то прямая, да* ***хата*** *кривая; Моя* ***хата*** *с краю, я ничего не знаю!* (СД, т. 4, с. 543); ХИЖИЙ зап. ‘ловкий’, ‘проворный’ – ***Чия*** *жена* ***хижа****, языком дежу* ***лиже*** (СД, т. 4, с. 547); ЧУХАТЬ южн., зап. ‘чесать’, ‘скрести ногтями’ (-ся), ‘чесаться самому ногтями, или обо что, или с кем’, ‘скрестись’ – ***Чухайся*** *конь с конем, а свинья с углом!* (СД, т. 4, с. 616); ЩЕДРОВАТЬ южн., зап., пск. ‘ходить в Васильев вечер (канун нового года) ватагами по домам, с песнями, поздравляя, желая всякого добра, и собирая за это подачку, более съестным’; что в Рождественский сочельник колядовать. Щедруют более дети, ребятишки, а местами (ставроп.) девчонки; мехоноша собирает поживу, которую после делят. Щедрованье, действ по глаг. Щедровка, млрс. **щедривка**, **щедровальная песня** – ***Щедрик, ведрик****! дайте* ***вареник****, грудочку кашки,* ***шматок*** *колбаски* и пр. *Уроди, Боже, и жито, и пшеницу, и всякую пашеницу!* причем посыпают хозяев горстью хлеба (щедрівка) (СД, т. 4, с. 652).

Наведені паремії репрезентують специфіку національного характеру українців: (а) прагнення до миру (*Не каждому (велю) с турком воеватися, а каждому с турком* ***погодитися!,*** *Соседям свариться* ***не годится!***), самостійності (*Моя* ***хата*** *с краю, я ничего не знаю!; С соседом дружись, а* ***тын*** *городи!; Своя* ***хатка*** *родная матка*); (б) веселу вдачу, гумор, оптимізм (*Я* ***побора*** *не боюся, я сейчас остановлюся! Я* ***посагу*** *прогуляла. Я свой* ***посаг*** *потеряла!* ***Радила*** *коза козлу в огород не лазить, а сама там! Бабиных груш*

не рушь**: свои тряси, да бабе носи! Каб **торба** да бич – был бы **паныч**!*); (в) гостинність, щедрість (*Чем **хата** богата, тем рада!*); (г) самоіронію (*Так женился, что и сам себе (на себя) **подивился!); (ґ) самозаспокоєння (***Помылка** не утайка!*); (д) прагнення й любов до доброботу, гарного ведення господарства, розуміння того, що слід розраховувати лише на власні сили, щоб чогось досягти (*Не голодна коровка, коли в **стрехе** соломка; Хто **дбаеть**, той маеть. Хто мало маеть, мало **дбаеть***) і под.

Актуалізоані вище паремії активно функціюють як у мовленні українців, так і росіян, що засвідчує аналіз сучасного дискурсу, насамперед мас-медійного, про це пишуть і сучасні дослідники паремійного фонду російської мови та вчені, які вивчають сучасний публіцистичний стиль (І. Кошман, Х. Вальтер, В. Мокієнко та ін.). Зокрема, І. Кошман наголошує, що запозичення з української мови, що мають місце в російському мовленні показують, як російська мова пристосовується до українських реалій, української картини світу [Див. про це: 22, с. 293–301].

Відзначимо, що деякі із запозичень-українізмів, які зафіксовані і в пареміях, отримали словотвірний розвиток в мовленні XX ст. Для прикладу наведемо лексему, *брехать*, зафіксовану В. Далем як семантичний українізм, що закріпилася і в паремії, порівн.: БРЕХАТЬ, брехивать, брехнуть южн. и зап. ‘лаять’, ‘гавкать, как собака’; | ‘лгать’, ‘врать’, ‘говорить с ветру, на ветер’; ‘хвастать’; ‘клеветать’; ‘ругаться’, ‘браниться’. ***Брехать**, не цепом мотать. Собаке вольно и на свой хвост **брехать**. Вольно собаке и на владыку **брехати*** (СД, т. 1, с. 127).

І. Кошман з’ясувала, що, хоч у словниках синонімів російської мови до лексеми *радио* (‘прилад для прийому звуків’) відсутні синоніми, насправді синонім існує, до того ж, він є запозиченням з української мови. Це слово укр. *брехунець* – рос. *брехунец*. Цікаво, що наведене слово зафіксоване в авторитетному тлумачному словнику російської мови за редакцією Д. Ушакова в значенні рос. ‘лгун, пустомеля’, що має низку стилістичних поміток («зневажл.», «простор.»), а також переносне значення ‘адвокат’

[Див.: 54, т. 1, с. 187]. У тлумачних словниках російської мови, що вийшли друком пізніше, ця лексема відсутня, хоч має місце стилістично марковане рос. слова *брехать*, яке зафіксував ще В. Даль. Однак цікаво, що й тлумані словники української мови містять щодо слова *брехунець* лише два значення: 1) зменш. до '*брехун*' і 2) заст., ірон. 'адвокат' [42, с. 62]. Лише в «Короткому словнику жаргонної лексики української мови» є значення 'пристрій для прийому звуків' [53, с. 58]. І. Кошман наводить приклади функціювання цієї лексеми в російськомовному публіцистичному тексті українських ЗМІ [22].

Паремії-українізми російської мови слугують розширенню її стилістичного ресурсу, дають змогу точніше вербалізувати емоційно-експресивні, оцінні смисли; їхня приналежність до української лінгвокультури, утім, не нейтралізується, носії російської мови її відчувають, як відчувають і специфіку омовлення української ментальності.

2.7. Лексико-граматична класифікація українізмів, поданих у словнику В. Даля

На сьогодні практично відсутні наукові студії, у яких було б проаналізовано виключно запозичувальний потенціал українізмів з огляду на належність слів до частиномовних класів, відповідних лексико-граматичних розрядів, хоч певні аспекти граматичної адаптації були предметом окремих наукових праць [Див.: 9].

Як показує аналіз зібраної картотеки, серед українізмів російської мови XIX ст. найбільший за кількістю частиномовний клас слів складають іменники, серед них найбільше іменників жіночого роду: *айва* (СД, т. 1, с. 106), *балка* (СД, т. 1, с. 43), *бендюга* (СД, т. 1, с. 81), *блаватка* (СД, т. 1, с. 89), *бодня* (СД, т. 1, с. 106), *боярка* (СД, т. 1, с. 121), *булава* (СД, т. 1, с. 139), *варенуха* (СД, т. 1, с. 166), *вибжа* (СД, т. 1, с. 202), *веселка* (СД, т. 1, с. 186), *волошка* (СД, т. 1, с. 237), *ганчирка* (СД, т. 1, с. 344), *гладуха* (СД, т. 1, с. 353), *гребля* (СД, т. 1, с. 393), *доба* (СД, т. 1, с. 441), *добычь* (СД, т. 1,

с. 446), *дижка* (СД, т. 1, с. 436), *дучка* (СД, т. 1, с. 504), *драбина* (СД, т. 1, с. 489), *друкарня* (СД, т. 1, с. 496), *дума* (СД, т. 1, с. 500), *дыля* (СД, т. 1, с. 506), *жалоба* (СД, т. 1, с. 525), *жадоба* (СД, т. 1, с. 524), *кабака* (СД, т. 2, с. 69), *келеп* (СД, т. 2, с. 105), *клямка* (СД, т. 2, с. 123), *магерка* (СД, т. 2, с. 288), *макитра* (СД, т. 2, с. 291), *манта* (СД, т. 2, с. 298), *марена* (СД, т. 2, с. 298), *материнка* (СД, т. 2, с. 308), *недоля* (СД, т. 2, с. 513), *нырка* (СД, т. 2, с. 561), *нисенитница* (СД, т. 2, с. 547), *огудина* (СД, т. 2, с. 648), *обора* (СД, т. 2, с. 584), *обуза* (СД, т. 2, с. 628), *отара* (СД, т. 2, с. 314), *паланка* (СД, т. 3, с. 10), *паляница* (СД, т. 3, с. 11), *папера* (СД, т. 3, с. 16), *пика* (СД, т. 3, с. 110), *плахта* (СД, т. 3, с. 289), *подгейстра* (СД, т. 3, с. 168), *покрытка* (СД, т. 3, с. 247), *похвалка* (СД, т. 3, с. 365), *роля* (СД, т. 4, с. 103), *рубанка* (СД, т. 4, с. 106), *руля* (СД, т. 4, с. 112), *свирепа* (СД, т. 4, с. 150), *свита* (СД, т. 4, с. 148), *седуха* (СД, т. 4, с. 183), *скеля* (СД, т. 4, с. 191), *скрыня* (СД, т. 4, с. 209), *слота* (СД, т. 4, с. 223), *сонячница* (СД, т. 4, с. 270), *справа* (СД, т. 4, с. 298), *сукня* (СД, т. 4, с. 358), *сукманка* (СД, т. 4, с. 358), *стайня* (СД, т. 4, с. 317), *стодола* (СД, т. 4, с. 326), *торба* (СД, т. 4, с. 418), *торока* (СД, т. 4, с. 421), *туга* (СД, т. 4, с. 440), *увага* (СД, т. 4, с. 460), *фуга* (СД, т. 4, с. 539), *хороба* (СД, т. 4, с. 561), *худоба* (СД, т. 4, с. 568), *хустка* (СД, т. 4, с. 569), *хутра* (СД, т. 4, с. 540), *череда* (СД, т. 4, с. 590), *чумарка* (СД, т. 4, с. 614), *швачка* (СД, т. 4, с. 635), *шварка* (СД, т. 4, с. 635), *шквыра* (СД, т. 4, с. 637), *юпка* (СД, т. 4, с. 666) та ін.

Дещо менша група – іменники чоловічого роду: *аркуш* (СД, т. 1, с. 23), *атаман* (СД, т. 1, с. 27), *бабинец* (СД, т. 1, с. 34), *бикус* (СД, т. 1, с. 86), *бовкун* (СД, т. 1, с. 101), *бондарь* (СД, т. 1, с. 114), *бузок* (СД, т. 1, с. 188), *бурлак* (СД, т. 1, с. 143), *вайник* (СД, т. 1, с. 160), *вовкулака* (СД, т. 1, с. 233), *войт* (СД, т. 1, с. 231), *гайдук* (СД, т. 1, с. 341), *гайтан* (СД, т. 1, с. 341), *гарбуз* (СД, т. 1, с. 344), *гвалт* (СД, т. 1, с. 346), *гетман* (СД, т. 1, с. 349), *горнец* (СД, т. 1, с. 380), *горобець* (СД, т. 1, с. 380), *далак* (СД, т. 1, с. 418), *дик* (СД, т. 1, с. 436), *дрюк* (СД, т. 1, с. 497), *друзяка* (СД, т. 1, с. 496), *дзык* (СД, т. 1, с. 435), *жевжик* (СД, т. 1, с. 529), *звичай* (СД, т. 1, с. 155), *козак* (СД, т. 2,

с. 72), *малай* (СД, т. 2, с. 292), *малахай* (СД, т. 2, с. 292), *недопха* (СД, т. 2, с. 514), *обертас* (СД, т. 2, с. 568), *одинак* (СД, т. 2, с. 652), *окрип* (СД, т. 2, с. 668), *ожередь* (СД, т. 2, с. 660), *оселедец* (СД, т. 2, с. 695), *павук* (СД, т. 3, с. 6), *пан* (СД, т. 3, с. 18), *паробок* (СД, т. 3, с. 18), *пасюк* (СД, т. 3, с. 24), *пацюк* (СД, т. 3, с. 26), *пивень* (СД, т. 3, с. 109), *плец* (СД, т. 3, с. 126), *римарь* (СД, т. 4, с. 96), *рубель* (СД, т. 4, с. 106), *сафлор* (СД, т. 4, с. 139), *сват* (СД, т. 4, с. 316), *скликанчик* (СД, т. 4, с. 198), *скулочник* (СД, т. 4, с. 213), *слимак* (СД, т. 4, с. 221), *староста* (СД, т. 4, с. 316), *статок* (СД, т. 4, с. 309), *стрик* (СД, т. 4, с. 339), *стрый* (СД, т. 4, с. 344), *тата* (СД, т. 4, с. 392), *тесля* (СД, т. 4, с. 402), *увивач* (СД, т. 4, с. 465), *узвар* (СД, т. 4, с. 478), *укроп* (СД, т. 4, с. 485), *универсал* (СД, т. 4, с. 498), *фольверок* (СД, т. 4, с. 537), *хист* (СД, т. 4, с. 548), *чабан* (СД, т. 4, с. 579), *чумак* (СД, т. 4, с. 614), *чутка* (СД, т. 4, с. 615), *шпак* (СД, т. 4, с. 195), *шаплик* (СД, т. 4, с. 621), *швец* (СД, т. 4, с. 635), *шлюб* (СД, т. 4, с. 640), *шлях* (СД, т. 4, с. 640), *шулика* (СД, т. 4, с. 648), *ясляк* (СД, т. 4, с. 681) та ін.

Невелика група – іменники середнього роду, як-от: *багаття* (СД, т. 1, с. 399), *горище* (СД, т. 1, с. 379), *лушпиння* (СД, т. 2, с. 274).

Нечисленними є й іменники спільного роду: *небога* (СД, т. 2, с. 503), *свирепа* (СД, т. 4, с. 150), *сикава* (рос. ‘сплетник(-ца)’) (СД, т. 4, с. 184), *скавалдва* (рос. ‘плакса’) (СД, т. 4, с. 189), *утулка* (СД, т. 4, с. 522) та ін.

До іменників pluralia tantum належить також незначна група: *вышкварки* (СД, т. 4, с. 194), *дробушки* (СД, т. 1, с. 492), *окуляры* (СД, т. 2, с. 670), *сироты* (рос. ‘дрожь по телу’) (СД, т. 4, с. 188), *скрагли* (СД, т. 4, с. 207) та ін.

Якщо порівняти наведений матеріал з матеріалами, виокремленими зі словників сучасної російської (БАС) чи української мов (СУМ), то можна простежити, що деякі граматичні ознаки зазнали певних змін, наприклад, лексему *блаватка* (СД, т. 1, с. 89) В. Даль кваліфікував як приналежну до жіночого роду, а в СУМі це слово подається у варіанті *блават* (СУМ, т. 5, с. 191) і належить до чоловічого роду. *Кабака* (СД, т. 2, с. 69) у словнику В. Даля жіночого роду, а в БАСі (БАС, т. 5, с. 614) й СУМі (СУМ, т. 4, с. 64)

– чоловічого. *Бендюга* (В. Даль) (СД, т. 1, с. 81) у СУМі зафіксоване як *бендюг* (СУМ, т. 1, с. 166) і належить, зрозуміло, не до жіночого роду, а до чоловічого. У В. Даля *папера* – жіночого роду (СД, т. 3, с. 16), у СУМі дається варіант *папір* (чол. р.) (СУМ, т. 1, с. 56). *Келеп* у В. Даля окреслений як іменник жіночого роду (СД, т. 2, с. 105), а в СУМі – це слово чоловічого роду (СУМ, т. 4, с. 139). Лексему *отоса* у СУМі подано як приналежну до жіночого роду (СУМ, т. 5, с. 808), В. Даль подав її як таку, що характеризується дублетними граматичними формами – належить до жіночого роду *отоса* та чоловічого – *отос* (СД, т. 2, с. 743). У В. Даля *жлук* чоловічого роду (СД, т. 1, с. 545), у СУМі – середнього (СУМ, т. 2, с. 537).

Причини невідповідності категорії роду іменників-українізмів у словнику В. Даля і в сучасних словниках української чи російської мов можна пояснити кількома чинниками: 1) *характером тлумачного словника.* Досліджуване лексикографічне джерело не кодифіковане: у ньому відображено факти усного «живого» мовлення, зокрема й діалектного, тому можливі неточності у фіксації граматичних категорій. Це пов’язане ще й з тим, що лексема могла бути записана зі слів людини, яка не володіла нормою; 2) *характером мови* загалом, що є змінною категорією.

Прикметників-українізмів виокремлено в словнику В. Даля значно менше, ніж іменників: *безглуздый* (СД, т. 1, с. 60), *безмаетный* (СД, т. 1, с. 65), *брыдкий* (СД, т. 1, с. 131), *вытришковатый* (СД, т. 1, с. 321), *гарный* (СД, т. 1, с. 345), *голомозый* (СД, т. 1, с. 373), *голосный* (СД, т. 1, с. 370), *дужий* (СД, т. 1, с. 500), *кирпатый* (СД, т. 2, с. 109), *кулявый* (СД, т. 2, с. 217), *ледащий* (СД, т. 2, с. 244), *моторный* (СД, т. 2, с. 474), *надзвычайный* (СД, т. 2, с. 401), *неповинный* (СД, т. 2, с. 527), *певный* (СД, т. 3, с. 27), *перистый* (СД, т. 3, с. 87), *похнюпый* (СД, т. 3, с. 367), *рогатый* (йдеться про скотину) (СД, т. 4, с. 96), *рудой* (СД, т. 4, с. 108), *солодкий* (СД, т. 4, с. 216), *смачный* (СД, т. 4, с. 230), *строкатый* (СД, т. 4, с. 337), *танный* (СД, т. 4, с. 390), *украйный* (СД, т. 4, с. 483), *хижий* (СД, т. 4, с. 547), *хуткий* (СД, т. 4, с. 569), *шурпатый* (СД, т. 4, с. 649), *щирый* (СД, т. 4, с. 51), *юнотский* (СД, т. 4,

с. 667). Вони репрезентують лексико-граматичні розряди якісних і відносних ад’єктивів, присвійні прикметники практично не зафіксовані.

У словнику В. Даля чималу групу складають дієслова-українізми: *бачить* (СД, т. 1, с. 56), *браться* (СД, т. 1, с. 125), *вжахнуться* (СД, т. 1, с. 190), *вживать* (СД, т. 1, с. 190), *вскрыть* (молодых) (СД, т. 1, с. 267), *вспочинуть* (СД, т. 1, с. 250), *всхаменуться* (СД, т. 1, с. 271), *втекать* (СД, т. 1, с. 273), *выбачать* (СД, т. 1, с. 278), *выскубти* (СД, т. 1, с. 313), *гасать* (СД, т. 1, с. 345), *гойдать* (СД, т. 1, с. 366), *грать* (СД, т. 1, с. 391), *грымать* (СД, т. 1, с. 402), *гукать* (СД, т. 1, с. 406), *дбать* (СД, т. 1, с. 416), *дочуть* (СД, т. 1, с. 487), *дяковать* (СД, т. 1, с. 512), *дюбать* (СД, т. 1, с. 512), *загырчать* (СД, т. 1, с. 572), *загоить* (СД, т. 1, с. 569), *загукать* (СД, т. 1, с. 571), *зароблять* (СД, т. 1, с. 626), *залоскотать* (СД, т. 1, с. 598), *замордовать* (СД, т. 1, с. 604), *заневздужать* (СД, т. 1, с. 609), *занедужить* (СД, т. 1, с. 609), *казать* (СД, т. 2, с. 73), *мати* (СД, т. 2, с. 307), *обличить* (СД, т. 2, с. 597), *обмацать* (СД, т. 2, с. 600), *обмелиться* (СД, т. 2, с. 601), *обмоторить* (СД, т. 2, с. 603), *обраховать* (СД, т. 2, с. 615), *обрыдать* (СД, т. 2, с. 617), *отпочинуть* (СД, т. 2, с. 747), *отчинять* (СД, т. 2, с. 767), *шмаровать* (СД, т. 4, с. 640), *перегортать* (СД, т. 3, с. 45), *побачить* (СД, т. 3, с. 135), *подобаться* (СД, т. 3, с. 191), *помилиться* (СД, т. 3, с. 272), *пополотнеть* (СД, т. 3, с. 302), *поретовать* (СД, т. 3, с. 318), *поткнуть* (СД, т. 3, с. 356), *поутекать* (СД, т. 3, с. 364), *почепить* (СД, т. 3, с. 368), *помылиться* (СД, т. 3, с. 272), *радить* (СД, т. 4, с. 8), *расчинить* (хлеб) (СД, т. 4, с. 83), *реготать* (СД, т. 4, с. 89), *репаться* (СД, т. 4, с. 92), *робить* (СД, т. 4, с. 97), *рушать* (СД, т. 4, с. 115), *рятувать* (СД, т. 4, с. 126), *святковать* (СД, т. 4, с. 161), *сглуздить* (СД, т. 4, с. 164), *скиглить* (СД, т. 4, с. 196), *скрежетать* (СД, т. 4, с. 208), *слухать* (СД, т. 4, с. 225), *спивать* (СД, т. 4, с. 106), *споглядать* (СД, т. 4, с. 293), *сподобать* (СД, т. 4, с. 293), *стрекаться* (СД, т. 4, с. 338), *схаменуться* (СД, т. 4, с. 375), *схопить* (СД, т. 4, с. 370), *трымать* (СД, т. 4, с. 428), *тямить* (СД, т. 4, с. 398), *уклоняться* (СД, т. 4, с. 482), *умерти* (СД, т. 4, с. 493), *упораться* (СД, т. 4, с. 503), *ухопытыся* (СД,

т. 4, с. 271), *хибать* (СД, т. 4, с. 547), *цыровать* (СД, т. 4, с. 576), *ховать* (СД, т. 4, с. 555), *чвалать* (СД, т. 4, с. 585), *чикилдать* (СД, т. 4, с. 604), *чуть* (СД, т. 4, с. 615), *шкварить* (*ошкварить*) (СД, т. 4, с. 637) та ін.

Деякі дієслова, однак не всі, подані з урахуванням видових пар: *нахилять – нахилить* (СД, т. 2, с. 490), *обирать – обрать* (СД, т. 2, с. 584), *обрыдать – обрыднуть* (СД, т. 2, с. 617), *обхапливать – обхаплять* (СД, т. 2, с. 630), *оскубать – оскубти* (СД, т. 2, с. 698), *отказывать – отказать* (СД, т. 2, с. 726), *оточать – оточить* (СД, т. 2, с. 743), *отпочинуть – оточить* (СД, т. 2, с. 747), *отрушивать – отрусить* (СД, т. 2, с. 753), *отчинять – отчинить* (СД, т. 2, с. 767), *отхилять – отхилить* (СД, т. 2, с. 756), *перегортать – перегорнуть* (СД, т. 3, с. 45), *прочинаться – прочнуться* (СД, т. 3, с. 526), *расхапывать – расхапать* (СД, т. 4, с. 81), *расчухивать – расчухать* (СД, т. 4, с. 84), *сгадывать – сгадать* (СД, т. 4, с. 162), *угоивать – угоить* (СД, т. 4, с. 467), *улаживать – улагодить* (СД, т. 4, с. 487), *хляскать – хляснуть* (СД, т. 4, с. 554) та ін.

Окремі дієслова репрезентовані лише у формі одного виду, зокрема недоконаного: *бачить* (СД, т. 1, с. 56), *втекать* (СД, т. 1, с. 273), *выбажать* (СД, т. 1, с. 277), *выбачать* (СД, т. 1, с. 278), *гасать* (СД, т. 1, с. 345), *грать* (СД, т. 1, с. 391), *дбать* (СД, т. 1, с. 416), *дмить* (СД, т. 1, с. 440), *казать* (СД, т. 2, с. 73), *недужать* (СД, т. 2, с. 517), *подобаться* (СД, т. 3, с. 191), *поутекать* (СД, т. 3, с. 364), *реготать* (СД, т. 4, с. 89), *скиглить* (СД, т. 4, с. 196), *стрекаться* (СД, т. 4, с. 337), *трымать* (СД, т. 4, с. 428), *тямить* (СД, т. 4, с. 398), *хитать* (СД, т. 4, с. 548), *чуть* (СД, т. 4, с. 615), *шкварить* (СД, т. 4, с. 637), *шмаровать* (СД, т. 4, с. 640) та ін., а також доконаного: *вжахнуться* (СД, т. 1, с. 190), *замордовать* (СД, т. 1, с. 604), *загоить* (СД, т. 1, с. 569), *зачувать* (СД, т. 1, с. 664), *набрехать* (СД, т. 2, с. 381), *обмелиться* (СД, т. 2, с. 601), *обраховать* (СД, т. 2, с. 615) *отпочить* (СД, т. 2, с. 747), *помылиться* (СД, т. 3, с. 272), *пополотнеть* (СД, т. 3, с. 302), *почекать* (СД, т. 3, с. 369), *почепить* (СД, т. 3, с. 368), *сподобать* (СД, т. 4, с. 293), *схопить* (СД, т. 4, с. 370), *умерти* (СД, т. 4, с. 493) та ін.

Як бачимо, дієслова репрезентують діалектний пласт чи значно змінили графічну форму.

Серед прислівників, займенників, а також службових частин мови й вигуків трапляються поодинокі українізми – *абы* (СД, т. 1, с. 2), *ага* (СД, т. 1, с. 4), *богато* (рос. ‘много’) (СД, т. 1, с. 102); *бо* (СД, т. 1, с. 100), *доси* (СД, т. 1, с. 476), *нехай* (СД, т. 2, с. 542), *осе* (СД, т. 2, с. 695), *ось* (СД, т. 2, с. 695), *той* (СД, т. 4, с. 410), *чи* (СД, т. 4, с. 603), *эва!* (СД, т. 4, с. 662). Зафіксовано факт чергування прийменників *у – в*; прийменник *від* замість російського *от*.

Отже, можна зробити висновок, що найбільшим запозичувальним потенціалом щодо переходу елементів української мови в російську в XIX ст. володіли іменники й дієслова. Це пояснюємо важливістю зазначених частиномовних класів слів у мовленні. Саме ці частини мови мають найбільші когнітивно-прагматичні можливості.

Дискурсивні слова, або так звані слова-зв’язки, менш активні в аспекті запозичення, хоч, можливо, зазначене поснюється й меншою увагою лексикографа до фіксації таких слів, оскільки їхня вагомість у мовленні на той час не була доведена теоретично.

Вигуки, як зауважують лінгвісти, також меншою мірою підлягають запозиченню, оскільки означення почуттів й емоцій зберігають національну специфіку послідовніше, ніж означення всіх інших частин мови.

Висновки до розділу 2

Незважаючи на певну суперечливість лексикографічої концепції В. Даля, на що вказували мовознавці, названий лексикограф уперше в історії російського словникарства здійснив спробу всебічно описати запозичення з української мови в мову російську, охопивши об’ємний пласт лексики і фразеології, що характеризується широким тематичним розмаїттям, різноманітною граматичною й прагматичною палітрою, репрезентує факти живого мовлення, поширюється відповідно до концепції словника не лише на

елементи літературної мови, але й національної загалом (розмовне мовлення, простомова, діалекти), які закріпилися й у паремійному фонді російської мови.

Саме паремійні одиниці, запозичені з української мови, сприяли кращій адаптації лексичних чи лексико-семантичних українізмів у російському мовенні. Крім того, власне, й виокремлюємо паремії-українізми російської мови, тобто паремії-запозичення з мови української. Вони покривають своєю семантикою українську паремійну картину світу, репрезентують українську ментальність, утім, увійшли й у склад паремійної картини російської мови, мають здатність трансформуватися в сучасному російському мовленні, що фіксується у відповідних словниках

В. Даль володів українською мовою, що, вочевидь, допомагало йому в науковій роботі. Він належав до невеликої кількості вчених Російської імперії, які стверджували статус української мови як мови самостійної, наголошували на природному характері запозичень з української мови, що пов’язано з безпосередніми контактами, мотивованими територіальною суміжністю, історією України, що змушена була тривалий час входити у склад Російської імперії. Усупереч своїм пуристичним поглядам, В. Даль уважав запозичення з української мови природними.

В. Даль зафіксував наслідки впливу української мови на російську, що зреалізувалися в міждіалектному просторі взаємодії, у просторі взаємодії літературної мови з діалектами, розмовного мовлення й простомови, а також у просторі літературного мовлення української та російської мов.

Явище запозичення з української мови в російську відображено всебічно. Ураховано комплекс чинників з актуалізацією діахронного й синхронного підходів. Залучено тлумачні словники російської та української мов радянського періоду для порівняльного аналізу й з’ясування змін, що відбулися із запозиченими одиницями в більш пізній період їхнього «життя» в російській мові.

Українськомовна дійсність Російської імперії, незважаючи на специфічну ситуацію системної заборони функціювання української мови на її території, заперечення її статусу як самостійної мови, стала чинником мовного впливу, актуалізації запозичення передусім на лексичному та лексико-семантичному рівні та фразеологічному підрівні російської мови, вплинувши й на формування її стилістичої системи.

В. Даль спирався не лише на факти живого мовлення, поширеного в просторі Російської імперії загалом, але й актуалізував факти художнього російського мовлення, у якому також активно функціювали українізми, стверджуючи свій статус й розширюючи прагматичні можливості, про що йтиметься в наступному розділі.

Список наукової літератури, використаної в розділі 2

1. Бабкин А. М. Толковый словарь В. И. Даля. *В. И. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка* : в 4 т. Москва, 1978. Т. 1. С. III–X.
2. Бацевич Ф. С. Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси : моногр. Київ, 2009. 192 с.
3. Білоус В. В. Мова чи «наречіє» Київ, 2016. 72 с.
4. Боброва Т. А. Об изучении заимствований из языков народов СССР в русский язык. *Русский язык в школе*. 1981. № 5. С. 79–82.
5. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка : моногр. Київ, 1952. 115 с.
6. Булаховський Л. А. Проблеми мовного розвитку. *Избр. труды* : в 5 т. Киев, 1975. Т. 1 : *Общее языкознание*. 495 с.
7. Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX веков : моногр. Москва, 1982. 528 с.
8. Голетиани Г. Г. Влияние национальных языков СССР на лексический состав русского языка. *Русский язык в школе*. 1980. № 2. С. 58–61.

9. Грамматическая интерференция в условиях национально-русского двуязычия : научное издание. Москва, 1990. 208 с.

10. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества. *Избр. труды по языкознанию* Москва, 1984. 400 с.

11. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. Москва, 1985. 481 с.

12. Гумецкая Л. Л. К вопросу об определении значения слова в словаре староукраинского языка XIV–XV вв. *Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнословянских языков*. Москва, 1974. С. 56–61.

13. Гуревич Н. Словник В. І. Даля як феноменальне явище слов'янської культури. URL: http: // journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=353 (дата звернення: 10.08.2018).

14. Дочу А. Р. Мовні контакти і запозичення як чинник формування тематичних груп лексики (на матеріалі англійського орнітонімікону) : моногр. Київ, 2017. 206 с.

15. Канкава М. В. В. И. Даль как лексикограф : моногр. Тбилиси, 1958. 356 с.

16. Комаровский А. Владимир Даль – великий украинец! URL: http://www.proza.ru/ (дата звернення: 05.11.2017).

17. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка : міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри : моногр. Львів, 2006. 328 с.

18. Космеда Т. Лингвокалейдоскоп : живые речевые процессы : моногр. Саарбрюккен, 2017. 308 с.

19. Космеда Т. Наукова розвідка І. Франка «Bel parlar gentil (“Вишукане красномовство”)» крізь поліпарадигмальну призму сучасної лінгвістики. *Франкознавчі студії.* Дрогобич, 2012. Т. 5. С. 119–125.

20. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : моногр. Дрогобич , 2012. 372 с.

21. Космеда Т. А. Статус поняття «живе мовлення» в парадигмі сучасного мовознавства і традиційної лінгвістики. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2014. Вип. 32. С. 179–184.

22. Кошман И. Н. О расширении номинативных рядов (на материале русских газет и журналов Украины. *Наукові записки Луган. нац. ун-ту* : зб. наук. праць. Вип. 8. Т. 1. Сер. «Філологічні науки». Луганськ, 2009. С. 293–301.

23. Кошман И. Н. Русский язык в диалоге культур (на материале русских публицистических текстов Украины) : моногр. Луганск, 2011. 264 с.

24. Крымский А. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназии и семинарии Приднепровья. Т. 1. Вып. 1. Москва, 1907. С. 18–545.

25. Лихачев Д. С. Заметки о русском. Москва, 1984. 64 с.

26. Намачинська Г. Я. Українська мова як мова-донор для збагачення лексичного складу російської мови (аналіз лексикографічної практики). *Лінгвістичні дослідження*: збірник наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 35. С. 38−43.

27. Намачинська Г. Я. Українізми-історизми в сучасній російській літературній мові. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Zeszyt I. Poznań, 2013. S. 145–151.

28. Намачинська Г. Я. Українізми в російськомовних художніх текстах Т. Шевченка «Наймичка», «Княгиня», «Музикант» та «Капітанша». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер.: Мовознавство.* Тернопіль, 2014. Вип. 1 (23). С. 128–131.

29. Намачинська Г. Я. Функціонування запозичень у художніх текстах Т. Г. Шевченка «Наймичка» та М. В. Гоголя «Сорочинська ярмарка». *Одеський лінгвістичний вісник.* Вип. 3. Спец. вип., присв. 200-річчю від дня народж. Т. Г. Шевченка. Одеса, 2014. С. 174–178.

30. Намачинська Г. Я. Підґрунтя лексикографічної концепції В. Даля: етнокультурний аспект. *Наукові праці*: наук.-метод. журнал ЧДУ

ім. Петра Могили. Вип. 266. Т. 278. Філологія. Мовознавство. Миколаїв, 2016. С. 88–91.

31. Намачинська Г. Я. Класифікація українізмів російської мови XIX ст. на основі врахування граматичних критеріїв. *Лінгвістичні дослідження*: збірник наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2017. Вип. 46. С. 17–22.

32. Намачинська Г. Я. Рассказ А. Чехова «Человек в футляре» в аспекте интерлингвокультурологии: концептуализация украинской ментальности. *Язык и культура в эпоху глобализации*: сборник научных трудов по материалам Первой международной научной конференции «Язык и культура в эпоху глобализации». Вып. 1: в 2 тт. Т. 2. СПб., 2013. С. 81–88 (у співавторстві з В. Д. Сліпецькою).

33. Намачинська Г. Я. Тлумачний словник «живої» великоросійської мови В. І. Даля: місце в ньому українізмів. *Modern philology: relevant issues and prospects of research:* International research and practice conference. Maria Curie-Sklodowska University, Lublin Science and Technology Park S. A. (Lublin, October 20–21.2017). Lublin, Republic of Poland, 2017. S. 22–26.

34. Нечуй-Левицький І. С. Сьогочасне літературне прямування. *Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови* : у 2 ч. Київ,1959. Ч. 1. С. 336.

35. Селігей П. Мовна свідомість : структура, типологія, виховання. Київ, 2012. 118 с.

36. Сімонок В. П. Запозичені назви у складі української фінансово-економічної термінології. *На терені юридичної і філологічної науки* : зб. наук. праць, присв. 50-річчю від дня народж. і 25-річчю наук.-пед. діяльності проф. Ю. Ф. Прадіда. Симферополь, 2006. С. 283–286.

37. Стоян Л. М. Елементи української мови в системі фразеологічних засобів російськомовних творів Т. Г. Шевченка. *Т. Шевченко та розвиток мов та літератур народів СРСР і країн соціалістичної співдружності* : тези доповідей і повідомлень республ. наук. конф. Київ,1989. С. 123–131.

38. Сухомлинов М. И. История Российской Академии : И. Н. Болтин. *Сборник отделения русскаго языка и словесности Императорской академии наук.* СПб., 1881. Т. 22. С. 292–294.

39. Франко І. Bel parlar gentil. *Зібр. творів* : у 50 т. Київ, 1982. Т. 37. 678 с.

40. Шишков А. С. Собрание сочинений и переводов адмирала Шишкова. Чч. 1–17. СПб., 1818–1839. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki87 (дата звернення: 19.12.2017).

Список використаних лексикографічних джерел

41. Вальтер Х., Мокиенко В. М. Антипословицы русского народа. СПб, 2005. 576 с.

42. Великий тлумачний словник сучасної української мови Київ; Ірпінь, 2005 (з дод. і допов.). 1728 с.

43. Галицько-руські народні приповідки: у 3 т / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. Львів, 2006. 2-е вид. Т. 1. 818 с.; Т. 2. 813 с.; Т. 3. 699 с.

44. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва, 1978–1980. Т. 1. 669 с.; Т. 2. 779 с.; Т. 3. 555 с.; Т. 4. 683 с. 36, т. 1,

45. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. Донецьк, 2012. Т. 1. 402 с.; Т. 2. 350 с.; Т. 3. 426 с.; Т. 2. 388 с.

46. Кубрякова Е С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва, 1996. 280 с.

47. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. Москва, 1990. 682 с.

48. Ожегов С. И. Словарь русского языка. Москва, 1990 (22-е изд., стер.). 921 с.

49. Русский словарь языкового расширения / сост. А. И. Солженицын. Москва, 2000 (3-е изд.). 270 с.

50. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / под ред. В. И. Чернышёва. Москва ; Ленинград, 1950–1965. Т. 4. 450 с.; Т. 5. 676 с.; Т. 7. 89 с.; Т. 8. 430 с.; Т. 10. 478 с.; Т. 14. 430 с.; Т. 17. 389 с.

51. Словник В. І. Даля. *Словник Філолога.* URL : **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**// slovarfilologa.ru/199/ (дата звернення: 22.03.2017).

52. Словник сучасної української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1970–1980 : Т. 1. 1970. 799 с.; Т. 3. 1972. 744 с.; Т. 5. 1974. 850 с.; Т. 10. 1979. 658 с.; Т. 11. 1980. 699 с.

53. Ставицька Л. О. Короткий словник жаргонної лексики української мови. Київ, 2003. 336 с.

54. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. – Москва, 1996. Т. 1. 1563 с.

55. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Москва, 1986–1987 (пер. с нем. 2-е изд., стереотип.). Т. 1. 576 с.; Т. 2. 672 с.; Т. 3. 832 с.; Т. 4. 864 с.

56. Юшманов Н. В. Элементы международной терминологии : Словарь-справочник. Москва, 1968. 77 с.

РОЗДІЛ 3
ЕҐОЦЕНТРИЗМ УКРАЇНІЗМІВ У РОСІЙСЬКОМУ ХУДОЖНЬО-ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ XIX СТ. ТА ЇХНІЙ ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Тлумачний словник російської мови В. Даля відобразив феномен еґоцентризму українізмів у дискурсивному просторі Російської імперії, що знаходить підтвердження й у російському художньому мовленні XIX ст. Зазначене пов'язане, зрозуміло, з тим, що авторами цих художніх текстів були значною мірою українці, що писали: а) або виключно російською мовою, як Микола Гоголь, який послідовно репрезентував у цих текстах українську ментальність, любов до України, її культури, зокрема й фольклору, побуту, історії, онтології загалом, а це не могло не змусити його актуалізувати широку й різноманітну палітру українізмів; б) або ті письменники, які змушені були стати білінгвами не тільки з огляду на повсякденну комунікативну практику, оскільки вони проживали в Російській імперії, де панувала російська мова, але й у творчості: вони змушені були писати, крім української, ще й російською мовою, як, наприклад, Тарас Шевченко. Зрозуміло, що його художня креативність не могла уникнути українізмів, які актуалізувалися й свідомо, і несвідомо.

Саме тому в цьому розділі насамперед розглянемо специфіку вживання українізмів у творчості зазначених письменників. Крім того, простежимо, як українізми функціюють у художньому мовленні В. Даля, який мав до них особливу увагу у своїй лексикографічній практиці, що показано в попередньому розділі.

3.1. Причини еґоцентризму запозичень-українізмів у художньо-публіцистичному дискурсі XIX ст.

Термін *еґоцентризм запозичень у художньому дискурсі* використала Т. Космеда [37], аналізуючи український поетичний дискурс С. Руданського, у якому вживається велика кількість запозичень, насамперед з російської й польської мов, що, як зауважує Т. Космеда, своєрідно репрезентує не лише «мовну біографію» С. Руданського, але й «мовну біографію» України.

Як видається, активне вживання українізмів у «живому російському мовленні», як і в російському художньо-публіцистичному дискурсі, свідчить про своєрідність «мовної біографії» Росії, роль українського чинника, насамперед української культури в її розвитку.

За концепцією Т. Космеди, яку розвиваємо в цьому дослідженні, атракційність комунікативно значущих елементів у сучасній лінгвістиці базується на двох поширених теоріях у зв'язку з тим, що «концентрація уваги мовця», того, хто творить і сприймає текст, може залежати від актуалізації двох теорій: 1) «теорії напруги»: «ідеться про концентрацію уваги на тому, що виражене незвичним способом, виокремлюється на тлі звичного, особливо приваблює» [37, с. 103] і 2) «теорії відхилення від норми», що базується на порушенні «звичної норми, звичного використання словесного матеріалу» [37, с. 103].

Т. Космеда наголошує, що обидві ці теорії можуть актуалізуватися за умови значної концентрації у відповідному тексті (дискурсі) запозичень. Зазначена дослідниця актуалізує категорії лінгвофілософії, до яких належить і категорія особливого, унікального. Крім того, нагадаємо, що в «лінгвоаксіології наслідок запозичень має бінарну оцінну окресленість», про що вже йшлося вище. Актуалізуючи постулати сучасної гендерної лінгвістики, Т. Космеда нагадує, що до використання запозичень більш схильні маскулінні типи мовних особистостей, тобто чоловіки [Див. про це також: 35, с. 43–44]. У цьому можна переконатися, досліджуючи маскулінні російськомовні тексти XIX ст., у яких простежуємо активне використання українізмів, що актуалізує в цьому разі обидва аспекти теорії актуалізації.

Як тексти М. Гоголя, так і російськомовні тексти Т. Шевченка були неодноразово досліджені стосовно специфіки функціювання в них українізмів упродовж XX–XXI ст., хоч названа теорія й не актуалізувалася при цьому. Зокрема українізми Миколи Гоголя вивчали Н. Арват, Ю. Барабаш, Л. Безобразова, І. Бойко, А. Костіна, В. Мацапура, П. Міхед, О. Приймачок та ін., а українізми російськомовних повістей Т. Шевченка також досліджували як маститі вчені, класики лінгвістики, наприклад, Л. Булаховський, Г. Їжакевич, В. Русанівський, Т. Черторизька та ін., так і Г. Біловус, С. Богацька, А. Бровко, А. Бронський, Т. Космеда, Н. Момот, Ю. Тихоновський.

Зазначені лінгвістичні питання частково розглядаються і в новоствореній «Історії української літератури» (2014, 2016 рр., т.т. 3–4) [25 ; 26], зокрема в цих виданнях пояснено, чому саме Т. Шевченко та інші письменники Російської імперії писали російською мовою, порівн. зокрема: «Вже майже півтора століття (…) факт переходу “українського Кобзаря” на російську мову не дає спокою “патріотам” особливого штибу, що хотіли б хоч якось “виправдати” великого речника України, так і поколінням русифікаторів, які у своїх русифікаторських каверзах неодмінно вдаються і до такого “аргументу”: „сам Шевченко большинство своих произведений написал по-русски!”. **Насправді ж тут ніякої проблеми з національної орієнтації нема, і політичні спекуляції навколо російськомовності Шевченкової прози – плід недобросовісності або необізнаності з історичними і культурними обставинами доби**. По-перше, ні Шевченко, ні будь-хто з українських письменників XIX ст. (як і XX) не заперечував російської мови як такої. Вони добре нею володіли і в разі потреби вільно нею користувалися. **Писання творів поряд з українською також і російською мовами було звичайною практикою** … Російська мова була частиною їхнього життя, і позбуватися її не було ані наміру, ані сенсу. Ішлося про інше: про утвердження української мови як повноцінної, про її суверенітет в українському суспільстві… **На цьому культурно-психологічному тлі національної історії і слід розглядати факти**

ситуативної двомовності українських літераторів і в XIX ст., і пізніше» (жирн. шрифт. автор. – Г. Н.) [25, с. 498].

Утім, укладачі «Історії української літератури» не акцентують увагу на тій функції, яку відіграв еґоцентризм українізмів – їхня густота, стилістична маркованість, прагматика – у російськомовних творах і М. Гоголя, і Т. Шевченка, і, зрештою, інших письменників-білінгвів.

Не будемо у цій праці торкатися й питання про те, чи був М. Гоголь зрадником, бо писав виключно російською мовою. Думаємо, що Микола Гоголь – феномен своєї епохи, культурне явище, зумовлене низькою чинників, насамперед ідеолого-політичних й історичних. Сприймаємо російськомовну творчість письменника з еґоцентризмом українізмів як чинний факт, вияв любові М. Гоголя до України, адже ментально він на все життя залишався українцем, і, мешкаючи тривалий час у Петербурзі, усе ж мріяв про Україну. «Українськість», якщо можна так сказати, живила Гоголя, давала йому творчу наснагу.

Не викликає подиву й те, що В. Даль, який народився на Луганщині, володів українською мовою, приділяв запозиченням-українізмам значну увагу, використовував їх у створеному ним художньому тексті, що на сьогодні, до речі, явище малодосліджене.

Отже, еґоцентризм українізмів у російському художньо-публіцистичному дискурсі – явище цілком природне, закономірне, логічне.

3.1.1. Еґоцентризм українізмів у російському художньому мовленні М. Гоголя. Джерела й мотиви їхнього використання, їхні типи й прагматика

Загальновідомо, що М. Гоголь, утім, як й інші письменники XIX ст., активно звертався до українського фольклору як скарбниці народної творчості, що була надзвичайно оригінальною, своєрідною й привертала особливу увагу.

Саме тому М. Гоголь прискіпливо вивчав її й актуалізував у своїх текстах, безумовно, використовуючи ті лексичні одиниці, які кваліфікують як фольклоризми. М. Гоголь передбачав, що українські фолькоризми, як й інші типи українізмів, зокрема екзотизми чи етнографізми, можуть бути не зрозумілі російському читачеві, тому й задумав створити невеличкий вокабулярій, що повинен був пояснити лексико-словотвірні лакуни російському читачеві його текстів.

3.1.1.1. *Фольклоризм* як різновид українізму. Вплив українського фольклору на формування художнього мовлення Миколи Гоголя

Фольклор, або усну народну творчість, традиційно номінують ще «народним знанням», «народною мудрістю», учені пропонують і такі окреслення, як «старожитність» (М. Цертелєв), «народна словесність» (О. Потебня), «народна поезія» (І. Франко), «усна словесність» (Ф. Колесса), «усна форма літератури» (М. Грушевський) [Див. про це: 11, с. 9]. Ці назви образно вказують на феномен розглядуваного поняття.

Серед характерних ознак фольклору виокремлюють усність творення, поширеність зразків, колективний характер творчості, поєднання індивідуального й групового «первнів творчості», анонімність (нефіксованість авторства), багатоваріантність (змінність тексту), традиційність (дотримання певних усталених форм і норм творення) [Див.: 64, с. 396].

Як відомо, фольклор репрезентований такими характерними жанрами, як пісня, дума (цей унікальний жанр характерний лише для українського фольклору), казка, легенда, переказ, анекдот, паремії (прислів'я, приказка, загадка, замовляння, побажання) і т. ін. [Див. про це: 64, с. 397]. Наголосимо, що всі перераховані українські фольклорні жанри обробляли у своїй творчій лабораторії і М. Гоголь, і Т. Шевченко, і В. Даль, оскільки вони були базовим матеріалом для моделювання стилів названих письменників, їхньої орнаменталіки.

На сьогодні фольклор є не тільки предметом дослідження фольклористів, літературознавців, але й мовознавців, зокрема В. Галайчук наголосив, що фольклор репрезентує «форманти мовних рівнів, які завдяки специфічним значенню чи оформленню можна ідентифікувати як належні до фольклору вже в системі мови» [Див. про це: 12, с. 6]: ідеться про мовну репрезентацію фольклоризмів, тобто *фольклоризм* – це звукообраз, морфема, значення, слово, граматична форма, вираз, конструкція, що мають свої витоки з фольклорних джерел, тому, що очевидно, можна виокремити й фольклорне звукосполучення, і фольклорне значення, і фольклорне слово, і фольклорний вираз, і фольклорну граматичну форму, і фольклорний образ, фольклорну тропіку: метафорику, порівняння, уособлення, контраст та ін.

Зазначений термін увів до наукового обігу П. Сабійов наприкінці XIX століття для позначення різноманітних «занять фольклором (у житті, мистецтві і т. д.)» [Див. про це: 60, с. 80], тобто у вузькому розумінні.

Якщо йдеться про характерні ознаки фольклоризму як лінгвістичної категорії, то, услід за Ж. Янковською, можна виділити такі: гіперінформативність, реальність денотата, «міфологічність» чи «магічність» значення, територіальна заангажованість, важлива не лише для ідентифікації етноміфологем, а й для правильного розуміння смислу фольклоризмів, їхнього значення та прагматики [Див. про це: 12, с. 7].

Якщо ж підійти до трактування фольклоризму крізь призму теорії функціоналізму, то його навантаження пояснюється можливістю актуалізації таких основних функцій, як *стильотворча* (використання мовнолінгвістичних засобів, що впливають на формування стилю письменника), *жанротворча* (використання жанрової структури чи сюжетної схеми, що є готовою формою для втілення мистецького задуму), *системотворча* (звернення до образної системи та символіки усної поетичної творчості) [Див. про це: 64, с. 401] та, додамо, прагматична – створення прагматичних ефектів, моделювання відповідних смислів, що доводять і тексти М. Гоголя, оскільки письменник приділяв велику увагу саме відбору й опрацюванню українського фольклорного

матеріалу, зокрема звертався насамперед до явищ «живого фольклору», неодноразово просив свою матір записувати фольклор з уст односельців, а не до посередництва книг, за допомогою яких також можна актуалізувати фольклор, однак він може втратити первинну самобутність.

У художньому мовленні М. Гоголя фольклор залучався як: 1) украплення оригінальних текстів, мотивів, образів з орнаментальною метою; 2) стилізація, що базувалася на (а) запозиченні відповідних сюжетів і символів, (б) актуалізації міфологем, образів національної картини світу, багатозначних і містких символів, які можна дешифровувати безкінечно, (в) залученні відповідних комунікативних формул, стратегій і тактик.

Утім, що важливо, М. Гоголь фокусував увагу виключно на українському фольклорі й уводив у російськомовний текст своїх творів саме українські фольклоризми, які можемо розглядати також як вид запозичення-українізму.

Тексти Гоголя, як відомо, створені у формі переказів з народного життя. Можна припустити, що таку форму оповіді він успадкував саме від батьків. Гоголь згадував про батьківську манеру вести бесіди: «Приправляв свої розповіді вродженим малоросійським комізмом». Такою ж манерою володів і дід письменника, порівн.: «Дід мій мав дивовижне мистецтво розповідати. Бувало, годину, дві стоїш перед ним, очей не зводиш, ніби приріс до одного місця: настільки цікавими були його розповіді…» [Див. про це: 40, с. 3–5].

З. Мироненко згадує, що «у васильківському помісті було особливе місце, куди постійно тягнуло Миколку, – флігель, у якому жила бабуся Тетяна. У будиночку пахло травами, віяло таємничістю від старих скринь. Тетяна Семенівна розповідала внукові про запорізьку старовину, знала багато легенд і переказів про козаків. А ще вона співала козацькі пісні, розповідала захоплюючі історії про русалок, відьом та інші чудеса. Вона вчила хлопчика розбиратися в лікарських травах, вишивати гарусом, в'язати, а головне – малювати» [42, с. 59].

М. Гоголь постійно прагнув пізнавати усну народну творчість, сам записував українські народні пісні, легенди, перекази. Усну народну творчість письменник називав «своїм хлібом».

Як відомо, у 1830 році, у період роботи над повістями, що увійшли в книгу «Вечори на хуторі біля Диканьки», Гоголь з Петербурга пише своїй матері: «Не гнівайтесь, моя великодушна матінко, коли я часто турбую вас просьбою доставляти мені відомості про Малоросію або щось подібне. Це – мій хліб. І тепер я прошу зібрати кілька таких відомостей, коли десь почуєте який-небудь забавний анекдот між селянами в нашому селі або в якомусь іншому…» [7, с. 20]. Цінність записів, які зробила родина письменника для нього, надзвичайно велика.

Про любов до народної поезії М. Гоголь пише й у статті «Про малоросійські пісні». Він жалкує, що «найкращі пісні й голоси чули тільки самі українські степи». Письменник пише, що народні пісні – «це народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розкриває все життя народу… Вони надгробний пам’ятник минулого, більший ніж надгробний пам’ятник: камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом – ніщо проти цього живого літопису, який говорить, співає про минуле. У цьому відношенні пісні для Малоросії все: і поезія, і історія. І батьківська могила… Пісні малоросійські можуть цілком називатися історичними, тому що вони не відриваються ні на мить від життя і завжди відповідають тодішньому моментові й тодішньому стану почуттів» [7, с. 22–23]. Гоголь уважає народні українські пісні надзвичайно милозвучними, відзначає їхню барвистість, різноманітність. Нагадаємо, що більше 150-ти текстів у виданні «Малороссийские песни» М. Максимовича належать саме Гоголю.

«Земля України, це вона вигодувала, виховала Гоголя, і то не лише фізично, а що важливіше – духовно – з дитинства наділивши його красою своєї поезії, буянням пісенної творчості, епічною величавістю дум, фантастикою казок, переказами й легендами, барвистою образністю – всіма багатющими плодами народного духу», – виголосив О. Гончар у Венеції 1976 року на

симпозіумі «Гоголь і європейська культура», присвяченому творчості М. Гоголя [7, с. 22–23].

Актуалізуємо висловлювання Є. Сверстюка, який у праці «Блудні сини України», наголосив, що «довгий список відомих у російській культурі імен українського походження захоплює увагу. Вперше замовчування в російській пресі того факту, що вони українці або напівукраїнці, зачіпає самолюбство: якщо ви замовчуєте, то ми будемо наголошувати. Тим більше, коли йдеться про визначальні імена, які внесли в російську літературу і філософію традиційно український струмінь релігійного пошуку і проповідництва [48, с. 16].

У своїй основі вся творчість М. Гоголя спирається на фольклорні джерела, йде корінням углиб народної творчості. Звідси бере початок найяскравіша риса креативості письменника – постійне переплетення фантастики й реальності, його стильова манера.

Отже, для М. Гоголя характерне активне використання фольклору, проникнення в надра народної свідомості з уключенням етнографічних відомостей. Порівнюючи ранні та пізні тексти М. Гоголя, зауважимо, що фольклор у його творчості своєрідно трансформується. Із цього приводу А. Гольденберг писав, що «загальний вектор еволюції фольклоризму письменника від ранньої до зрілої творчості позначається як рух від фольклоризму відкритого типу, із указівкою на конкретні фольклорні джерела повістей «Вечорів» чи «Миргорода», до фольклоризму неявного, «прихованого»…» [13, с. 185]. Отже, використання фольклоризму стало внутрішньою потребою креативності письменника, його творчої манери, ідіостилю та ідіолекту.

У статті «Рабле і Гоголь» М. Бахтін зауважив, що «гоголівський сміх у цих оповіданнях – чистісінький народно-святковий сміх», підкресливши зв’язок письменника з українською народно-святковою культурою й спорідненою з нею фольклорною стихією, акцентуючи, що це «видимий сміх крізь невидимі сльози» [3, с. 485].

Використовуючи фольклорну стилізацію, М. Гоголь глибше переосмислює фольклорні сюжети. О. Гончар зауважив, що «сюжети «Вія» чи «Страшної помсти» не мають прямих аналогів у нашому фольклорі, і все ж вони сприймаються як витвори справді народної фантазії, настільки сам автор був народним за своїм світоглядом, характером, індивідуальною естетикою» [14, с. 246].

У російських повістях Гоголь залишив звучати українською мовою колоритні імена, елементи одягу, обряди, традиції та інші реалії українського побуту, даючи у покликах пояснення того, що вони означають. «На всякий случай, чтобы не помянули меня недобрым словом, выписываю сюда, по азбучному порядку, те слова, которые в книжке той не всякому понятны» [67, с. 11].

Письменник високо оцінив функцію прислів’я – перлини народної мудрості, порівн.: «У прислів’ях наших, – писав він, – видно незвичайну повноту народного розуму, який умів зробити все своїм знаряддям: іронію, насмішку, наочність, влучність мальовничого зображення, щоб скласти животрепетне слово, яке проймає наскрізь людину…» [67, с. 34].

У повісті «Сорочинський ярмарок», наприклад, використовується прислів'я як епіграф до XI розділу: *За моє ж жито та мене й побито* [67, с. 34]. Забобони ж додають цій повісті комізму, порівн.: «Да чуть ли еще, как вспомнил я теперь, *не в понедельник мы выехали. Ну, вот и зло все!...*» [67, с. 33].

У його текстах, як відомо, поширені назви національного одягу, страв, господарського знаряддя, будівель, музичних інструментів. Використавши їх, письменник досяг точності в передачі національної своєрідності українського народу.

П. Загребельний, як видається, дуже точно написав про творчість М. Гоголя, порівн.: «Гоголь не прийшов у російську літературу бідним родичем. Він приніс у неї слово свого народу, **влив у російську мову свіжий струмінь молодої**, розкутої сили, слідом за Пушкіним оновив, збагатив

літературну мову новими життєвими зворотами та інтонаціями, надав їй небаченої образності, розширив її межі. Мовна характеристика гоголівських персонажів була така вражаюча, що заставляла сучасників вигукувати: «Автор-етнограф!» (жирний шрифт автор. – Г. Н.) [23, с. 23].

У своїх текстах письменник активно вживає українізми-фольклоризми, що належать до групи екзотизмів чи етнографізмів. М. Максимович із цього приводу зазначає: «…Ніби Гоголь хотів писати етнографію в особах, аби…. передавати факти, цікаві для дослідників народного побуту. … Гоголь, як він сам зазначав, ніколи не писав портрета в смислі чіткої копії. Він створював портрет. Народний побут слугував йому лише матеріалом для художніх типів, тільки фарбою для його живопису» [2, с. 34].

Важливим джерелом фольклоризмів гоголівських творів стали, як частково про це вже йшлося, також і власні записи письменника. «Книга всякой всячины, или Подручная энциклопедия» містить записи обрядів, приказок та прислів'їв. Українські народні пісні, із яких він черпав натхнення для творчості, – потужне джерело фольклоризму.

Отже, виховання, проживання в Україні, захоплення українською народною творчістю – джерела фольклоризмів Гоголя, що мотивувало актуалізацію відповідних груп українізмів-запозичень, іншомовних украплень у російський художній текст.

Використавши багатства української народної творчості, М. Гоголь приніс у російську літературу чарівність рідної пісні, казки, гостроту народної сатири, український гумор, збагативши її відповідним лексичним матеріалом і стилістикою.

Використавши історичні джерела, а також матеріали українського фольклору та етнографії, зокрема українських ліричних пісень та історичних дум, казок, легенд, прислів’їв і приказок, переказів, описів родинно-побутових свят, письменник відтворив живі традиції побуту, історії, характерів, тобто «духу» українського народу початку XIX століття.

Утім, ідіостиль М. Гоголя полягає в збалансованому співвідношенні авторського та фольклорного матеріалів.

3.1.1.2. Типи українізмів, їхні тематичні групи та особливості функціювання в текстах М. Гоголя

Явище, пов'язане з еґоцентризмом українізмів, що функціюють у художніх текстах М. Гоголя, достатньо досліджене в мовознавстві, зокрема В. Чапленко наголошував, що українська «стихія в мовній свідомості письменника мала особливу вагу» [53, с. 6]. Цей науковець уважає, що «вивчення українізмів у мові М. Гоголя треба ставити в одному пляні з вивченням українських зв'язків» [53].

Як зазначає М. Шкандрій, «Гоголь і не міг, і не хотів відцуратися своєї малоросійської душі, байдуже, жив він у Петербурзі чи в Італії» [59, с. 169]. То, вочевидь, закономірно, що твори письменника насичені українізмами.

В. Чапленко пропонує поділ українізмів М. Гоголя на групи, мотивовані причинами їхньої з'яви: 1) ***прямі «свідомі»,*** які репрезентовані в текстах з української тематики. Їхнє стилістичне призначення – створення українського історичного й локального колориту. Серед них названий автор виокремлює: а) ***лексичні «локалізми»,*** що охоплюють етнографічно-побутове та історичне життя українського народу; б) ***діалогічні звороти***; в) окремі ***неперекладені вислови***, переважно фразеологічного характеру; 2) ***стилізовані,*** або *«непрямі»* чи *«несвідомі»* українізми, *українізми-кальки;* 3) ***«невільні» українізми,*** що виникли «унаслідок схрещення двох мов – української й російської – у свідомості Гоголя…» [Див.: 53, с. 18].

Названий дослідник наголошує, що в російському контексті українізми М. Гоголя функціюють як «іншомовні, неросійські елементи», що безперечно.

Унаслідок аналізу художніх текстів М. Гоголя дослідники виявили системно-структурні типи українізмів, серед яких найбільше лексичних і лексико-семантичних, що за частиномовною приналежністю репрезентують

частіше іменники, наприклад: *баба, бандура, варенуха, гопак, горлиця, гречаник, діжа, дукат, жупан, запаска, каганець, кобеняк, кобза, кунтуш, кухоль, макітра, намітка, очіпок, паляниця, переполох, покуття, плахта, скриня, сопілка, сукня, черевик, чуприна* та ін. Подібні лексеми зазвичай відносять, як зауважувалося, до *екзотизмів,* серед яких *і фольклоризми, і етнографізми*.

У тексті М. Гоголя натрапляємо на значну кількість *українських фразеологізмів*, що інколи мають відповідники в російській мові, однак письменник використав саме українізми для актуалізації, власне, українського національного колориту, про що вже йшлося, порівн. також: *заплювала сатана очі, перевести дух, серце билося як перепелиця в клітці, піт у три струмки котився, душа сховалася в самі п'яти, кров з молоком, не лізе за словом у кишеню, розпускав небилиці, губа не дурка* та інші.

Серед лексичних українізмів й ***оніми***, якими М. Гоголь густо наповнює свій текст. Серед них: а) *особові імена (Кіндрат, Панас, Микита, Оксана, Солоха, Одарка, Андрій, Тарас, Остап, Дмитро, Адам, Хвеська, Вакула* та ін.); б) *імена по батькові* (*Фома Григорович, Осип Никифорович* та ін.); в) *прізвища* (*Шпонька, Бурульбаш, Цупчевська, Товкач* тощо); г) *прізвиська* (*Чуб, Підкова, Касьян, Свербигуз, Горобець, Бородавка, Колопер, Густий*).

Широко подав М. Гоголь й українські топоніми: *Миргород, Ніжин, Диканька, Сорочинці, Гадяч, Полтава, Дніпро, острів Хортиця.* Основне призначення топонімів, як відомо, фіксація й «прив'язка» назви до того чи того місця на поверхні Землі. Крім того, топоніми – це не лише назва певного географічного об'єкта, а історичний слід на карті, у якого є історія, мовне походження, певне етимологічно-смислове значення, прагматика [Див.: 65].

Як зазначив Ю. Карпенко, кожен топонім – це своєрідний документ, семантика якого може чітко вказати на час й історію його виникнення. Адже в ньому криються прикмети тієї епохи, у якій вони зародились [29, с. 46–50].

Отже, Микола Гоголь репрезентував типово українські актуальні антропоніми й топоніми своєї епохи.

Якщо розглядати ***тематичну класифікацію українізмів*** Миколи Гоголя, то серед них виразно репрезентовано такі лексичні групи, як «*Будівлі та їхні частини*», наприклад, *сіни, хата*. Нагадаємо, що В. Даль відносить лексему *хата* до українізмів, наводячи словотвірний ряд, низку слів із зменшено-пестливими суфіксами, порівн.: «ХАТА ж. **южн. зап**. хатка, хаточка; хатина, -нка, (…) мазанка, битая, земляная и лимпачная, бревенчатая, из дикого камня» (СД, т. 4, с. 543).

У повістях «Тарас Бульба» та «Ніч перед Різдвом» функціюють також слова на позначення тематичної групи «*Їжа*», де виокремлюємо назви страв – *галушки, книш, корж,* що їх, до речі, пояснює М. Гоголь у своєму словничку українізмів, а також назви *напоїв*, наприклад, *горелка,* порівн.: «Не жалей, Фома, *горелки* православным христианам! И Фома, с подбитым глазом, мерял без счету каждому пристававшему по огромнейшей кружке» [66, с. 103, 115].

У тексті М. Гоголя чимало *назв народного одягу* та *його елементів*, зокрема *прикрас*, що є, відповідно, складниками тематичної групи «*Одяг*», порівн.: *свитка* («Стойте, стойте! Дайте мне разглядеть вас хорошенько, – продолжал он, поворачивая их, – какие же длинные на вас *свитки*! Экие *свитки*! Таких *свиток* еще и на свете не было. А побеги который-нибудь из вас! Я посмотрю, не шлепнется ли он на землю, запутавшися в полы»). *Сукня* – українізм, ужитий у тексті повісті «Ніч перед Різдвом», порівн. з тлумаченням, поданим у словнику В. Даля (СД, т. 4, с. 358).

Поширені в тексті М. Гоголя й одиниці, що належать до тематичної групи «*Гроші»*, серед них й екзотизми, порівн.: *червонець* («...по благородному обычаю, не могли удержать в кармане своем копейки; что здесь были те, которые дотоле *червонец* считали богатством, у которых, по милости арендаторов-жидов, карманы можно было выворотить без всякого опасения что-нибуть выронить» [66, с. 98, 108]), *гривня* («Канцелярист и волостной писар третього году взяли синей китайки по шести *гривен* аршин» [67, с. 94]), *пивкопы* («Моя жинка купила прошлый год на ярмарке кочергу, дала *пивкопы*, – та ничего... не больно» [67, с. 124]).

У своєму лексиконі, про що йтиметься докладніше далі, М. Гоголь пояснює значення деяких грошових одиниць, розуміючи, що читачу вони можуть бути не зрозумілі, оскільки репрезентують групу екзотизмів, порівн.: «*Пивкопы,* двадцать пять копеек» [67, с. 94]. Порівн. тлумачення деяких із зазначених одиниць на позначення грошей условнику В. Даля: ЧЕРВОННЫЙ сущ. или **червонец** м. золотая монета около трех рублей на серебро, пучковый, голландский золотой. Червонное золото, той доброты, какое идет на червонцы (СД, т. 4, с. 590); ГРИВНА ж. стар. род медальона, ладонки, образка, медного, серебряного, золотого, обычно створчатого, носимого на цепи, на шее; жалованные гривны, что ныне ордена; | крупная серебряная монета, вероятно также носимая на шее; ныне десять копеек. При Петре: гривна серебра 16 лотов; гр. золота 56 червонцев. **При Ярославе, в гривне было 20 ногат или 50 резаней, полагая по две резани на куну или мордку, или 40 гривен на 7 фунтов серебра**. Чаял, гривна: ан десять копеек! Кто гривны не бережет, сам рубля не стоит. Гривна, да гривна, ан и двадцать копеек. Противна, как нищему гривна. Что шаг, то гривна. Рублю гривна не ровня. Сыр коровай примите, а золоту гривну положите, свадебн. С гривенки на гривенку ступает, полтиною ворота запирает, зажиточен и тчив. Гривенка, гривняга, гривняжка умалит. | Гривенка встарь означала вес; фунт (при Шуйском)? | Подвеска у образов, приклад. Я гривенку подвесила своему ангелу, червонец. | У портных, гривенка вм. гривка, вырезка в одежде сзади, для воротника. Гривенник м. или гривенный, пск. гривошник, монета в десять копеек; гривенник серебряная, а гривенный медная, в три копейки серебра, которую народ, по старой памяти, перекладывает на медный счет. | Гривенный прилаг. стоящий гривны; к ней относящийся. Гривенничать, торговать или копить по мелочи; скупо торговаться (СД, т. 1, с. 395). Слово ПІВКОПИ в словнику В. Даля не виокремлено, однак має місце словникова стаття на лексему КОПА, де подано ширше значення й омонімічні форми, зафіксовано й у значенні назви монети, порівн.: КОПА ж. (копить) копий, груда, куча, ворох, гора вещей: | **южн. копна сена, хлеба. Где кора, там жита копа, где лог, там сена стог.** | Скоп народа,

зал. круг, мир, сходка, **южн. громада. Копа переможет и попа.** | **Зап. полтина медью, 50 копеек, а в счете яиц, снопов, 60. Коповик южн. полтинник** (СД, т. 2, с. 157).

Тематична група «*Людські почуття та дії*» представлена такими лексико-семантичними українізмами, як *смутно* («Молодые козаки ехали *смутно* и удерживали слёзы, боясь отца, который, с своей стороны, был несколько смущен, хотя старался этого не показывать» [66, с. 105]), порівн. також у В. Даля: СМУТОК, **южн. зап**. что смущает или тревожит; горе, печаль, грусть. Смутный, к мути, смуткам и смущению относящ. Смутный взор, взгляд, смущенный, недоумевающий, беспокойный. Смутный дух, мысли, мятущиеся, грустные, тревожные. Смутное время, пора, мятежное, во время народных смут. Смутно помнить что, неясно, темно. | **южн. зап**. **грустный, печальный**. Он все такой смутный ходит (СД, т. 4, с. 239); *раскидано* («Кто их знает! У нас их *раскидано* по всему степу: что байрак, то козак» (что маленький пригорок, там уж и козак)» [66, с. 100]), *колядовать* («*Колядовать* у нас называется петь под окнами накануне рождества песни, которые называтся *колядками*. Тому, что *колядует*, всегда кинет хозяйка, или хозяин, или кто остается дома колбасу, или хлеб, или медный грош, чем кто богат...» [67, с. 97] – так пояснював М. Гоголь це слово та спільнокореневі з ним лексеми в тексті повісті «Ніч перед Різдвом»).

Крім того, простежуємо українізми тематичної групи «*Музичні інструменти*», наприклад, *бандура*. Лексема *бандура* і, відповідно, *бандурист* функціюють у повісті «Тарас Бульба» [66, с. 108, 180]. Ці слова ввійшли до складу тлумачного словника В. Даля з відповідними позначками і тлумаченням, порівн.: «БАНДУРА ж. музыкальное орудие, весьма похожее на лютню или на балалайку, с округлым кузовом и металлическими струнами; на ней играют перышком, как на турецкой домре. | **У нас (малорос.) бандурой зовут торбан, который гораздо больше и пузастее, а играют на нем пальцами, по-гитарному**. **Бандурный** или торбанный строй весь в один лад (аккорд), а струн бывает много, но не всегда равно. **Бандурист** м. **бандуристка** ж. игрок на

бандуре. Бандуристы или торбанщики бывали прежде в каждом порядочном барском дворе Малороссии, и казачки плясали и пели с бандурами. **Бандурить**, бренчать, заниматься музыкой для забавы; упуская дело» (жирн. шрифт автор. – Г. Н.) (СД, т. 1, с. 44).

В аналізованому тексті є й українізми тематичної групи «*Господарські інструменти*», як, наприклад, *секира* та тематичної групи «*Назви людей за родом їхньої діяльності*», як, наприклад, *крамар.* Обидві лексеми зафіксовані в словнику В. Даля, порівн.: «СЕКИРА церк. стар. южн. зап. сокера, топор. Секира, оружие в виде топора, топорок, чакан (СД, т . 4, с. 171). «А вот тот, душечка, что, вы видите, держит в руках *секиру* и другие инструменты, – то палач, и он будет казнить» [66]. КРАМАРЬ**,** Крамница, ж., зап. мелочная лавка. Крамарить чем, торговать по мелочи. Крамарство, промысл крамаря, мелочная торговля. Крам м. мелочной, бабий, щепетильный товар [СД, т. 2, с. 184]. Наведемо контекст М. Гоголя: «*Крамари* под ятками сиділи с кучами кремній, огнивами и порохом» [66, с. 112].

У М. Гоголя чимало й *морфемних* та *морфологічних українізмів*. До цієї категорії віднесемо такі слова і їхні структурні компоненти, як, наприклад, субстантивований український прикметник *стара́* (а не *ста́рая* чи *старуха*), порівн.: «– Ну, хлопцы, полно спать! Пора, пора! Напойте коней! А где *стара́*? (Так он обыкновенно называл жену свою.) Живее, *стара́*, готовь нам есть: путь лежит великий!» [66, с. 103] чи рог для *пороху* (рос. – рог для *пороха*), тобто в цьому разі актуалізовано українську флективну форму, порівн.: «На стенах – сабли, нагайки, сетки для птиц, невода и ружья, хитро обделанный *рог для пороху*, золотая уздечка на коня и путы с серебряными бляхами» [66, с. 98]; прислівник *молчаливо* (рос. – *молча*), порівн.: «Все три всадника ехали *молчаливо*. Старый Тарас думал о давнем: перед ним проходила его молодость, его лета, его протекшие лета, о которых всегда плачет козак, желавший бы, чтобы вся жизнь его была молодость» [66, с. 105].

Отже, як бачимо, художні тексти Миколи Гоголя насичені різнотипними за структурою, семантикою, способом і джерелом запозичення українізмами, що

гармонійно вплетені в канву його російськомовного художнього мовлення, збагачуючи стилістичний ресурс російської мови. Більшість серед них – це оказіональні, мовленнєві українізми, однак наявні й мовні, що ввійшли в систему російської мови (напр., *бандура, бандурист*). В. Даль у словнику живої російської мови, як бачимо, зафіксував українізми, введені в російське мовлення Миколою Гоголем.

3.1.1.3. Лексикографічна діяльність Миколи Гоголя щодо тлумачення українізмів. Порівняння тлумачень і складу українізмів М. Гоголя з матеріалами словника В. Даля

Раніше зауважувалося, що для пояснення російському читачеві деяких українізмів М. Гоголь уклав спеціальний вокабулярій [67, с. 94–133], де подав стисле пояснення, переважно через добір синонімів російської мови.

Для з'ясування того, чи зафіксовані українізми, виокремлені М. Гоголем з його текстів, містяться в словнику В. Даля, а також того, як вони репрезентуються, було здійснено порівняльний аналіз, оформлений у вигляді таблиці (Див. Додаток Б).

Унаслідок здійсненого порівняння можемо зробити висновок, що:

1. Більшість слів *зафіксовані як у М. Гоголя, так і у В. Даля*, хоч:

а) вони пояснюються дещо різним способом, зазвичай у В. Даля значення подається описово, ширше, інколи вказується специфіка його використання, подається етнографічна інформація чи слово фіксується в дещо іншому графічному варіанті, демонструється українська вимова, однак *тлумачення загалом збігається*, порівн.:

у М. Гоголя (далі М. Г.), напр., БАНДУРА 'инструмент, род гитары', а у В. Даля (подамо лише те значення, що має помітку *малорс.)* – «(…) У нас (**малорос.) бандурой зовут торбан, который гораздо больше и пузастее, а играют на нем пальцами, по-гитарному**. Бандурный или торбанный строй весь в один лад (аккорд), а струн бывает много, но не всегда равно. Бандурист м. бандуристка ж. игрок на бандуре. Бандуристы или торбанщики бывали

прежде в каждом порядочном барском дворе Малороссии, и казачки плясали и пели с бандурами. Бандурить, бренчать, заниматься музыкой для забавы; упуская дело» (СД, т. 1, с. 44);

М. Г.: БАТОГ ‘кнут’ – В. Д.: «БАТОГ, батожный и пр. (…) **южн. бич, плеть, долгий кнут на длинном кнутовище, для погонки волов** (…)» (СД, т. 1, с. 36);

М. Г.: БОНДАРЬ ‘бочарь’ – В. Д.: «БОНДАРЬ м. **южн. зап.** (…) **бочар**, обручник, работающий обручную или вязанную деревянную посуду. Бондариха, жена бондаря; в песнях поминается и бондаревка, дочь бондаря. Бондарев, бочару принадлежащий. Бондарский, бондарный, относящийся к бондарям, бочарам или к мастерству их. Бондарная, бондырня или бондарня ж. мастерская бондаря, бочарня. Бондарить, бочарить, обручничать» (СД, т. 1, с. 114); У В. Даля вказано на тверду вимову лексеми БОЧАР;

М. Г.: БУБЛИК ‘круглый крендель, баранчик’ – В. Д.: «БУБЛИК м. **малорос. южн.** хлебное кольцо, крендель, большой баранок; пшеничное тесто кольцом, свареное в воде, а потом запеченое. Бубликовый, бубличный; относящ. **до** бубликов. – тесто, заварное. Бублейница ж. пекущая бублики, торгующая ими» (СД, т. 1, с.135);

М. Г.: ВИННИЦА ‘винокурня’ – В. Д.: «ВИННИЦА ж. винокурня, винокурный завод, **малорос. караван, заведение, где сидят, курят или гонят горячее вино: винокуренье ср. искусство и занятие это, извлечение из хлеба и др. растительных частей спиртового начала**» (СД, т. 1, с. 205);

М. Г.: ГАЛУШКИ ‘клецки’ – В. Д.: «(…) **южн. охотник до галушек**; в этом знач. галуха, **галушка род клецки**, б. ч. пшеничной, тесто, сваренное комками в воде, **в борщу**; иногда галушки замешиваются на молоке или **затираются на свином сале**. **Полтавец галушкой подавился. | В подольской губернии галуша, голубцы, пшено с говядиной в капустном листе, вареное в квасу** (…) (СД, т. 1, с. 343);

М. Г.: ДРИБУШКИ ‘мелкие косы’ – В. Д.: слово подано також в дещо іншій графічній формі – ДРОБУШКИ ж. мн. мелкие косы, косички, напр. **у девок в Малоросии** (…) (СД, т. 1, с. 492);

б) *тлумачення загалом збігається, однак В. Даль подає, крім російського еквівалента, синонім української мови*, порівн.:

М. Г.: ДОМОВИНА ‘гроб’ – В. Д.: «ГРОБ м. ящик в меру человека, для с(по)хоронения трупа его; **домовина** или домовище, шуточно деревянный тулуп; (…); **южн. и зап. труна»** (СД, т. 1, с. 396);

в) *тлумачення загалом збігається, однак М. Гоголь подає більш точний еквівалент чи пояснення, звужує значення,* порівн.:

М. Г.: КАГАНЕЦ ‘род светильника’ – В. Д.: «КАГАНЕЦ м. **южн. и зап**. плошка, жирник, лампадка, ночник. Каганцевый или каганечный, к каганцу относящ (…)» (СД, т. 2, с. 71);

М. Г.: КОМОРА ‘амбар’ – В. Д.: «КОМОРА **зап. южн**. клеть, чулан, кладовая; от чего коморник или коморначий, ключник» (СД, т. 2, с. 82);

М. Г.: КОРОВАЙ ‘свадебный хлеб’ – В. Д.: «КОРОВАЙ, коровайный сев. вост. каравай, каравайный **южн. зап.**» (СД, т. 2, с.168);

г) *тлумачення частково не збігається*, порівн.:

М. Г.: БОЛЯЧКА ‘золотуха’. Як бачимо, у М. Гоголя ототожнюється родовидове значення, оскільки *золотуха* – це назва окремого виду шкірного захворювання, тобто різновид «болячки», вочевидь, Гоголь орієнтується виключно на свій контекст, а у В. Д. значення подано точніше: БОЛЬКА ж. **зап**. больное место, БОЛЯЧКА. Чужая болька никому не болит (не больна). Болюга, болячка на дереве, на растении (СД, т. 1, с.112);

М. Г.: ОСЕЛЕДЕЦ ‘длинный клок волос на голове, заматывающийся на ухо’ – В. Д.: «ОСЕЛЕДЕЦ м. **малорос.** чуприна, чуб, коса или косма на темени головы» (СД, т. 2, с. 695);

М. Г.: ОЧИПОК ‘род чепца’ – В. Д.: «ОЧИПОК (…) **южн.** сборник, головной бабий убор» (СД, т. 2, с. 776);

М. Г.: ХУСТКА ‘платок носовой’ – В. Д.: «ХУСТА, **хустка** ж. **южн. зап.** кусок холста, ширинка; платок. Шелком хусту вышивала, песня. Хусты мн. порты, белье. Прать хусты» (СД, т. 4, с. 569);

д) *у В. Даля відсутня вказівка, що слово чи значення запозичене з української мови*, порівн.:

М. Г.: ЖИНКА ‘жена’, у В. Д. подається інший графічний варіант відповідно до російської вимови: «(…) ЖЕНКА ж. умалит. женушка, женочка, вообще женщина, баба, жена и вдова простолюдина: солдатская, крестьянская женка. Иногда противополагается мужчине; женщина или женского пола; | арх. поденщица (Шейн); | сиб. самка животных вообще, особ. птиц. Женочка ж. умалит. **женка** (СД, т. 1, с. 533);

М. Г.: КЛЕПКИ ‘выпуклые дощечки, из коих составлена бочка’ – В. Д.: «КЛЕПКА**,** клепки мн. лады, дощечки для сбора и вязки обручной посуды. Обручи под лавку, а клепки в печь, так и не будет течь! о худой посуде, шуточн. Бочка течет клепками, ладами, либо уторами. У него в голове, одной клепки нет, нет здравого смысла, отчего и все умственные способности рушатся, как посудина без одной клепки. Без обручей нет клепкам державы. Не собрав клёпок, не собьешь и бочки. Перевясло железное, да клепки рассыпались. Всклепал, наклепал ты на меня. Вклепался чужое. Выклепать втулку. Доклепаться до чего, заклепать заклепу. Молоток исклепался. Отклепать звено. Поклепать немного. Подклепывать, бить болт в шляпку, при заклепке его. Подклепать заклепки подправить. Переклепать котел снова. Приклепать ручку. Проклепал всю ночь. Клепань расклепалась. Склепай опять. Все уклёпано. Поклеплешь, и согрешишь. Клепальный, к клепанью относящийся (…)» (СД, т. 2, с.117);

М. Г.: МИСКА ‘деревянная тарелка’ – В. Д.: «Миса, **миска**, мисочка ж. чаша, чашка; посуда, в которой подают на стол щи, похлебку; чаша к самовару, кумка. Только и знает, что из мисы да в рот. Мисный, мисочный, к ней относящ. Мисочник м. гончар или токарь, работающий миски; | поддон под

миску, на стол. Мисник м. новг. поставец, судница, полки или шкаф для посуды» (СД, т. 2, с. 322);

М. Г.: ПАМПУШКИ ‘кушанье из теста’ – В. Д.: «ПАМПУШКИ, пыжки, аладьи; новорос. молд. пресные булочки с чесноком» (СД, т. 3, с.14);

е) *тлумачення не збігається, тобто немає відповідного семантичного еквівалента,* порівн.:

М. Г.: БУРЯК ‘свекла’, у В. Д. це слово входить у словникову статтю під гаслом БУРЫЙ, а далі зазначено: «БУРЯК, бурячок м. тул. серяк, смуряк, бурый или серый мужичок, сермяжник. Бурошерстый, буроперый, животное в шерсти, в перьях бурой масти» (СД, т. 1, с. 144), тобто у цьому разі маємо вияв міжмовної омонімії;

М. Г.: ГОРЛИЦА ‘малороссийский танец’, у В. Д. це слово подано зовсім в іншому значенні, тобто також маємо міжмовний омонім: «(…) **горлица** или горленка ж. самый малый вид водящихся у нас диких голубей, Columba Turtur; горл. персидская, C. risoria, хохотуша. Смиренна, как агнец; делова, что пчела; красна, что райская птица; верна, что горлица. Как горлица заворкует, пора сеять коноплю» (СД, т. 1, с. 379);

М. Г.: ДУЛЯ ‘шиш’ – В. Д.: «ДУЛЯ ж. дерево и плод Pyrus communis, его назыв. также грушей и кукишем: последняя дает плод кругловатый, первая большой и с пережабиной; порода дули; бергамот. Глива (…)» (СД, т. 1, с. 500);

М. Г.: ПАСИЧНИК ‘пчеловод’ – В. Д.: «ПАСЕЧНИК, пасек м. пск. мелкий дровяной лес, покрупнее хворостняку. Пасечина ж. твер. межа, означаемая вырубкой, просеком, или затесями на деревьях. Пасечка пск. твер. серая капуста, обрубленная с качана для скота» (СД, т. 3, с. 24);

М. Г.: СТРИЧКИ ‘ленты’ – В. Д.: «СТРИЧКА ж. лента, ленточка, особенно девичья, на голову» (СД, т. 4, с. 339);

2. *Частина слів міститься у словничку М. Гоголя, однак у словнику В. Даля вони не зафіксовані*, порівн.: ГОЛОДРАБЕЦ ‘бедняк, бобыль’; ГОПАК ‘малороссийский танец’; ДУКАТ ‘род медали, носится на шее’; ЗНАХОР ‘многознающий’, ‘ворожея’; КОРАБЛИК ‘головной убор’;

МАКОГОН ‘пест для растирания мака’; ПЕРЕКУПКА ‘торговка’; ПЕЙСИКИ ‘жидовские локоны’; ПОВЕТКА ‘сарай’; ПОЛУТАБЕНЕК ‘шелковая материя’; СИНДЯЧКИ ‘узкие ленты’; СТУСАН ‘кулак’. М. Гоголь подає українізм ЛЫСЫЙ ДИДЬКО ‘домовой, демон’, у В. Даля ця міфологічна ідіома не зафіксована, однак наявна лексема-міфонім «ДИТКА м. кур. нечистый, некошный бес. А дитка его зная. Вероятно, дед, дедко; а быть можеть от языческ. дид, ладо» (СД, т. 1, с. 437) з указівкою на її язичницьке походження.

Таким чином, художнє мовлення М. Гоголя дає зразки функціювання українізмів, що зафіксовані в словнику В. Даля, хоч, як бачимо, не всі лексеми-українізми, що функціюють у тексті М. Гоголя, містяться в тлумачному ловнику В. Даля.

3.2. Еґоцентризм українізмів у російськомовному художньо-публіцистичному мовленні Тараса Шевченка та їхня прагматика

Т. Шевченко також продемонстрував особливості функціювання українізмів у тканині російського мовлення його художнього й публіцистичного текстів, показуючи їхнє семантичне й прагматичне розмаїття.

3.2.1. Особливості функціювання українізмів у російськомовних художніх текстах Т. Шевченка

У російських повістях Т. Шевченка російська мова несподівано може переходити в українську – у словах тієї самої особи, іноді навіть у тому ж самому реченні – і, навпаки, в українську мову персонажа вкраплюються російські слова й звороти; окремі українізми трапляються і в російській мові самого автора або його героїв.

Мішана мова повістей не виправляється ні в бік російської, ні в бік української, оскільки в багатьох випадках Т. Шевченко свідомо вживав поруч російські й українські слова. Про це свідчать неодноразові пояснення ним українських слів у російському тексті, а також заміна окремих російських слів на українські або, навпаки, у відповідних контекстах. Тому всі лексичні й

значною мірою морфологічні особливості російської мови в українському контексті або української мови в російському контексті залишаються без змін.

Зберігаються, як характерна властивість мови повістей, оригінальні синтаксичні конструкції, своєрідна розстановка слів у реченні, тобто синтаксичні українізми.

Т. Шевченко використовує, зокрема, й ті самі українізми російської мови, що часто трапляються в художньому мовленні Миколи Гоголя, маємо репрезентанти тих самих тематичних груп, наприклад, *возивня, комора, корчма, клуня, светлица, стодола, хата, лех, двери* (замість рос. *дверь*), що позначають назви будівель та їхніх частин. Лексеми *хата, клуня* увійшли до складу тлумачного словника В. Даля з відповідними позначками, порівн.: «КЛУНЯ ж. **южн. зап.** рига, молотильный сарай; мякинница, пелевня» (СД, т. 2, с.12) [61]; ЛЕХ м. горн. глыба руды, спекшейся при пожоге; также купферштейн, роштейн, сырец, сернистая руда. | **южн. зап.** немецк. погреб, подвал, ледник (СД, т. 2, с. 250).

Розглянемо, наприклад, лексичну одиницю *хата*, що активно функціює в повісті «Наймичка»: «Вдоль берега Сулы *растянуло**ся*** большое село, закрытое тёмными зелёными садами; только кой-где из густой зелени прорезывается белое пятнышко, – это *белая хата* с соломенною крышею» [73, с. 73–131]. «Мать же своей прекрасной царицы со слезами благодарила девушек за оказанную честь и *просила всех до свои хаты на вечерю*» [73, с. 76]. «Напротив *комор лёх* с *железными дверя́ми*, а в самом конце двора, под липами *белеет хата, снопками* крытая на польский лад. За *хатою* уже идет сад – с *разными породами яблу**н**ь*, груш, слив, *вишен**ь**, черешен**ь*** и даже три старых дерева грецких орехов, вывезенных из *Крым**у*** еще дедом *Якима* Гирла» [73 с. 79]. «Через несколько минут дверь осторожно отворилася, и в *хату* вошла бедно, но опрятно одетая молодая женщина. Она робко остановилася на пороге и, поклонясь, едва проговорила: – *Боже, помогай*!» [73, с. 83]. «– Постой же, я *тоби* покажу *хату,* – сказала Марта – и вышла в тёмные сени. Потом отворила противуположную дверь *светлицы* и ввела *Лукию* в просторную *чистую хату*»

[73 с. 86]. Курсивом виокремлено й інші види українізмів, що ними насичений текст Шевченка.

Як бачимо, серед лексичних та лексико-семантичних українізмів, що наявні в наведених контекстах, не лише назви будівель та їхніх елементів, але й чимало інших лексико-семантичних і граматичних українізмів, серед них як загальні, так і власні назви, комунікативні етикетні форми, релігійні формули. А ще простежуємо концепти української ментальності, що слугують означеннями українських реалій, порівн.: якщо *хата,* то *чиста, біленька, біліє, своя* (*до свои хаты*).

Ще одним частотним прикладом уживання українізму, що слугує для позначення будівлі, є слово *комора,* наприклад: «К первой пречистой *чумаки*, его *наймиты*, *возвращали**ся*** в город Крюков. *Часть добра* сваливалась в его *коморах*, а с другою половиною *добра* он уже сам отправлялся в город Ромен, *с своею валкою*» [73, с. 73–131]. «Войдя *на двор* хутора, вы увидите с правой стороны большую *клуню,* обставленную *полускирдами* разного хлеба, по левую сторону ворот *загороды* с сараями для разной скотины, а за *клунею* невдалеке, под старыми берестами, две дубовые *коморы* и *возивня*» [73, с. 79]. «– *Перекристися*! Что ты там, как сыч *на комори*, *вищуешь*?» [73, с. 92]. Знову у наведених контекстах чимало українізмів, різних за структурно-системною приналежність (фонетичні, словотвірні, граматичні), а також ті, що покривають ментальну сферу. Порівн. за В. Далем: «КОМОРА **зап. южн**. клеть, чулан, кладовая; от чего коморник или коморначий, ключник» (СД, т. 2, с. 82) [61].

У тексті Т. Шевченка функціює українське слово *возивня* – збірний іменник, що слугує для назви будівлі, де колись зберігалися вози, знаряддя праці для обробки землі та інші речі, тобто похідне *віз*, порівн. за В. Далем: «ВОЗ м. стар. и **южн.** повозка, телега; | ныне кладь, поклажа на телеге или дровнях; обычно разумеется полная кладь: воз сена, соломы 15–30 пудов. Эка возища наклал! Не воз, а возишка, возик, возочек, остромок. | **Воз южн. созвездие б. медведицы**, лось, возница, колымага, прикол. Побьют – не воз навьют. Худого возом, а доброго щепотью не ухватишь. Навоз, возом, сахар,

кусом. **Возом бы тя задавило! бранное**. Никола на море спасает. Никола мужику воз подымает» (жирн. шрифт. автор. – Г. Н.) (СД, т. 1, с. 224). Як бачимо, саме українізм мотивував назву сузір'я, що є синонімом до рос. Большая медведица. Крім того, В. Даль наводить ідіому-прокляття – *Возом бы тя задавило*!, із поміткою «лайл.», що містить великий емоційний заряд, характерний для української лінгвокультури.

У наведених контекстах, як й у всіх інших російськомовних текстах Т. Шевченка, трапляються й інші лексико-семантичні й фонетико-граматичні українізми, що є частотними в російських художніх текстах XIX ст., належать до різних тематичних груп, що зафіксовані й у словнику В. Даля. Це, зокрема, як неодноразово демонструвалося, *бандурист, бандура бублик, вовкулака, гайдук, гетман, каганець, кандалы, копа, ледащо, люлька, молодиця, москаль, небога, нікчемний, олія, сирота, снопки, сопилка, сукно, чабан, чумаки; возвращалися, перекритися, растянулося, вищувать, отворилася, остановилася, поклонясь, тоби, до свои хаты на вечерю, с железными дверями.*

У повістях Т. Шевченка часто трапляються й такі назви будівель, як *корчма, стодола.* Це – етнографізми. Вони виконують насамперед номінативну функцію – називають поняття, до яких немає еквівалентів у російській мові, але разом з тим виконують, безперечно, і функцію прагматичну, атракційну, оскільки репрезентують своєрідність українського буття, побуту, предметів матеріальної культури, наприклад: «*Корчма* была тщательно выбелена, а около окон обведено было желто-крановатой глиной; примыкающий к корчме сарай, или так называемая *стодола*, тоже акуратно вымазама желтой глиной; вообще вид корчмы показывал, что через несколько дней будет у людей великий праздник» [70, с. 350]; «Стены *светлицы*, или кабинета, были украшены луками, стрелами, томагавками и другими орудиями дикарей, что и свидетельствовало о кругосветном странствовании Антона Адамовича» [72, с. 211]. Порівн. у В. Даля: КОРЧМА ж. (от корец, ковш?) **южн. зап.** кабак, питейный дом, но неоткупной, а вольной продажи; заезжий и постоялый двор,

где держать напитки (СД, т. 2, с. 171); СТОДОЛА ж. **зап.** сарай, навесь для повозок и скота (СД, т. 4, с. 326) та ін.

3.2.2. Прагматика та функції українізмів в еґо-тексті Тараса Шевченка – його російськомовному щоденниковому дискурсі

Перебуваючи в засланні, чекаючи щасливої години звільнення, Т. Шевченко почав писати щоденник, що разом з листами та мемуарами належить до жанру еґо-текстів як різновидів найбільш інтимного тексту. Поет узявся за нього тому, що «писать охота страшная» [69, с. 12].

Утім, у письменника не було в планах репрезентувати певний літературно-мовленнєвий жанр, він, вочевидь, не сподівався, що його «щоденник», чи «записки», чи «журнал», як він номінував свій інтимний текст, стануть однією з видатних книг нашої епохи.

«Журнал» – це не тільки автобіографічний документ, із якого можна дізнатись про події життя Т. Шевченка (з 12 червня 1857 р. по 13 липня 1858 р.), це матеріал, важливий для розуміння психології творчості письменника, його думок, світогляду. Він дає змогу споглядати рівень його освіченості й інтелектуальності; це автопортрет, що дає змогу зблизитися з поетом, його думками, почуттями, політичними й філософськими переконаннями. Але ще й текст, у якому поет намагається внести елементи української мови в російськомовний обіг, збагатити чужу мову рідними елементами, показати її своєрідність [Див.: 45].

Еґоцентризм українізмів надає тексту письменника українського національного колориту. Дослідники виокремили в щоденнику низку запозичень з української мови, зокрема лексичних, словотвірних, граматичних і фонетичних. Переважна більшість – це лексичні українізми. Найуживанішими є екзотизми чи етнографізми. Серед них і лексема ***пан*** та її похідні, наприклад: «Это был сын того самого полковника *Свички*, что, шутки ради, закупил во время контрактов в Киеве все шампанское вино без всякой коммерческой цели, а так, чтобы подурачить польских *панов*, приехавших в Киев с единственной

целью покутить» [69, с. 72]; «Поусумнившись достаточно в достоинстве многолетнего труда Иванова, я закрыл тетрадь и пошел в укрепление разрешать задачу, заданную мне *паном* Фиялковским. Собравшися, уселись мы снова под *вербою,* пробило 4 часа, *нема* нашего *пана* Фиялковского. Пробило и пять часов, а *пана* Фиялковского не видать» [69, с. 81]; «Прочитал всех цветов большие и малые вывески, говорившие большею частию о продаже чихиря и *панских* товаров, но ни одна из них не сказала о продаже копченых колбас» [69, с. 91].

У сучасному мовленні цю лексему використовують переважно у функції звертання, номінуючи особу чоловічої статі. Таке вживання мотивовано впливом польської мови на українську. У контексті простежуємо й українізм *верба* як символ України, українські оніми (*Свічка*), предикативні форми (*нема*).

Лексему *пан* в українській мові в XIX ст. використовували для номінації поміщика, господаря, хазяїна маєтку, а словом *пані* називали дружину пана або поміщицю, хазяйку маєтку, *панна* ж – дочка пана або незаміжня молода господарка маєтку. Ці поняття в російській лінгвокультурі відповідно окреслені такими словами, як *барин / бариня / барышня*, *господин / госпожа, сударь / сударыня*. У тлумачному словнику російської мови В. Даля подано відповідну дефініцію лексеми *пан* з указівкою на її українське походження, порівн.: «ПАН м., **южн., зап.,** барин, боярин» (СД, т. 3, с. 16). Хоч лексема *пан* у вказаному значенні прийшла в українську мову з мови польської, тобто українська мова стала мовою-посередником запозичення цієї мовної одиниці в російську мову.

Уживає Т. Шевченко також і такі українізми, як *хохол* та *москаль*. Поет не редагував «Журнал»: у ньому простежуємо «живе» авторське розмовне мовлення, порівн.: «Тогда же я в первый раз видел гениального артиста Соленика в роли Супруна («*Москаль*-чаривнык»)» [69, с. 73], – хоч слово *москаль* у наведеному прикладі і входить у структуру назви твору. У словнику В. Даля МОСКАЛЬ – це «москвич, русский; солдат, военнослужащий. От москаля, хоть полы отрежь, да уйди! **Кто идет? Черт**! **Ладно, абы не москаль.**

С москалем дружись, а камень за пазухой держи (а за кол держись). Мутит, как москаль на селе, т. е. солдат. Не за то бьют москаля, что крадет, а чтобы концы хоронил. Знает москаль дорогу, а спрашивает! Москалить малорос. мошенничать, обманывать в торговле» (жирн. шрифт автор. – Г. Н.) (СД, т. 2, с. 348).

Отже, як бачимо, актуалізуючи українізми, В. Даль репрезентує негативний образ-концепт *москаля*, що відображається саме в українських пареміях, українській мовній свідомості.

Т. Шевченко включає в канву свого інтимного тексту й лексему *хохол*, порівн.: «Спрашиваю, что это за человек такой. Мне отвечают, что это *Андрий*, госпитальный служитель и *хохол*. Этого-то мне и нужно» [69, с. 85]. У наведеному тексті простежуємо також використання української власної назви *Андрій*, але саме в українському фонетичному варіанті (не *Андрей*). У В. Даля міститься тлумачення й лексеми ХОХОЛ, що трактується як «украинец, малорос; хохлачка, хохлушка ж. Хохол глупее вороны, а хитрее черта. Хохол не соврет, да и правды не скажет. И **по воду** хохол, и **по мякину** хохол! Хохлацкий цеп на все стороны бьет (хохлы молотят через руку)» (СД, т. 4, с. 563). Як бачимо, також актуалізовано українські граматичні форми (характерна для української мови форма вживання прийменника *по*), що свідчить про регіон використання цих висловів-паремій. Вони також репрезентують негативну семантику.

У тексті «Щоденника» простежуємо функціювання й похідних від назв українських музичних інструментів *ліра* та *кобза*, що номінують осіб, – *лірник* та *кобзар*, порівн.: «Она мне так живо, так волшебно живо напомнила мою прекрасную бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с ее слипыми *лирныками* и *кобзарями*» [69, с. 19]; «В этом фантастическом наряде он представлялся на улице Петру Великому, а я тут же для Кулиша рисовал молодого слепого *лирныка* в тирольском костюме» [69, с. 19]; «Перед его дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца *Кобзаря* и своих кровожадных гайдамаков» [69 с. 40]. У словнику В. Даля

зафіксовані: КОБЗА ж. **южн**. род бандуры; осмиструнная, округлая балалайка. Кобза струн, восемь, или четыре пары скрыгочных струн. Кобзовый, к кобзе относящ (СД, т. 2, с. 127); КОБЗАРЬ м. бандурист, скоморох, играюший на кобзе нищий, слепец, **поющий думы, былины Украины** (СД, т. 2, с. 127); ЛИРА ж. **музыкальное орудие древних; ныне переиначено в рыли, на которых играют, припевая**, **слепцы в Малороссии** и заморские нищие в Питере (жирн. шрифт автор. – Г. Н.) (СД, т. 2, с. 254).

Як стверджує Т. Космеда, у мовній свідомості Т. Шевченка концепт *Україна* є «найвагомішим фрагментом його концептосфери» [34, с. 272]. Щоденник відображає особливість світобачення та світорозуміння українського письменника. У ньому виражається ностальгія за рідною землею. Автор «Щоденника» не міг не згадувати України, розмірковував про її історію, пам'ятав славних *гетьманів* та *гайдамаків*, використовуючи відповідні українізми, порівн.: *«*В тени его изящно-роскошной мастерской, как в знойной дикой степи надднепровской, передо мною мелькали мученические тени наших бедных *гетманов.* Передо мной расстилалася степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей. И я задумывался, я не мог отвести своих духовных очей от этой родной чарующей прелести [47, с. 40]. У словнику В. Даля подано визначення лексеми *гетман,* що наводилося в попередньому розділі. А лексема ГАЙДАМАК тлумачиться, як «легкий воин, ратник; гайдамака м. **малорос. вольница, разбойник, грабитель; -ков, все, что его. Гайдамацкий обычай. Гайдамачьи притоны. Гайдамачить, -чничать, идти в вольницу, ходить шайкой, грабить, промышлять разбоем**. **Малороссийская гайдамаковщина, гайдамачина, поголовное восстание и резня поляков и жидов в прошлом веке**» (жирн. шрифт автор. – Г. Н.) (СД, т. 1, с. 341). Як бачимо, в дискурсі словника В. Даля це слово має негативну конотацію відповідно до оцінки цього поняття в Російській імперії. Т. Шевченко іронічно називає гайдамаків «кровожадными» (порівн.: «Перед его дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца

Кобзаря и своих кровожадных *гайдамаков*» [47, с. 65–90]), хоч у свідомості українців лексема *гайдамака* містить позитивну конотацію. Отже, маємо приклад конфліктного тлумачення, зразок оцінної енантіосемії.

У «Щоденнику» Т. Шевченко використовує також лексеми *будынок* та *хата,* напр.: «Он прочитал описание своего *будынка*, збудованого им в старом малороссийском вкусе в Прилуцком уезде» [69, с. 209]. Лексема *хата* у цьому контексті слугує позначенням і рідного краю, місця перебування, проживання, вітчизни, напр.: «А через полчаса я был уже в его доме, как в *своей родной хате*» [69, с. 182].

Крім того, у розглядуваному тексті функціюють лексеми, що позначають страви української народної кухні, – *борщ* та *вареники*, ужиті в українській фонетичній формі й з актуалізацією відповідної української граматичної комунікативної формули – *запросити на вареники*, *на борщ*, ужито й онім в українському вимовному варіанті – *Михайло*, а не *Михаил*. Репрезентовано екзотизми української культури, напр.: «Вчера Сошальский пригласил меня *с Михайлом* на *борщ* с сушеными карасями и *на вареныки*» [69, с. 209]; «Мы предпочли декабриста *борщу* с карасями и за измену были наказаны бароном» [69, с. 209].

Аналізуючи лексеми, що номінують елементи одягу, зауважимо, що є серед них і такі українізми, як *очіпок* (головний жіночий убір) та *свитка*, напр.: «Опять видел ее во сне слепою нищею, только уже не у церковной ограды, как в первый раз, а в живой картине, в малороссийской белой *свитке* и в красном *очипке*» [69, с. 181]; «Сегодня представилась мне она грязною, безобразною, оборванною, полунагою, и все-таки в малороссийской *свитке*, но не в белой, как прежде, а в серой, разорванной и грязью запачканной» [69, с. 184]. У В. Даля ці лексеми зафіксовано, що було продемонстровано вище.

Лексема *шлях* відповідно характеризує тип дороги, що характерний для України, ужито українську ідіому *битий шлях*, що поросла *колючим терном*: маємо типову український краєвид, напр.: «Широкий *бытый шлях* из Раю, а в Рай узенька стежечка, та й та *колючим терном* поросла», – говорила мне, еще

ребенку, одна замиравшая старуха. И она говорила истину. Истину, смысл которой я теперь только вполне разгадал» [69, с. 34]; «И на третий день моего пребывания в Ромни купил на жилет какой-то материи, фунт донского балыка и с непоименованным Родзянкою выехал из этого омута на Ромодановский *шлях»* [69, с. 34]; а у В. Даля: «ШЛЯХ стар. **южн. зап**. тракт, дорога, путь, тор, накат. Большой шлях, столбовая дорога» (СД, т. 4, с. 640).

«Журналу» притаманний лагідно-розповідний тон, що підтверджує й використання лексеми-українізму *друзяка*. Саме так називав Т. Шевченко своїх вірних друзів, порівн.: «Получил письма от Щепкина и от Лазаревского. Старый *друзяка* пишет, что он приедет ко мне *колядовать* на праздник. *Добрый,* искренний *друг*!» [69, с. 157]. В. Даль, безумовно, відносить це слово до українізмом, порівн.: «ДРУЗЯКА м. южн. хороший, уживчивый, смирный и работящий человек и товариш» (СД, т.1, с. 496). А Т. Шевченко вживає слово і з типово українським прикметником-означенням *добрий* у значенні ‘надійний, справжній’.

Наведемо приклади й інших українізмів, що виявлені в тексті Т. Шевченка і які мають статус українізмів у словнику В. Даля: «ГРОШ или мн. гроши **южн.** деньги вообще (СД, т. 1, с. 399); ИСПОДВОЛЬ нареч. помалу, помаленьку, не вдруг, не в раз, не круто, не торопом, легонько, постепенно **южн. и зап**. по воле. Исподволь и ольху согнешь, а вкруте и вяз переломишь. Исподволь и сырые дрова загораются. (СД, т. 2, с. 54); НЕЗАБАРОМ нареч. **южн. зап**. не забарясь, вскоре, немедля (СД, т. 2, с. 518); ЛЕДАЩІЙ, **южн. зап.** плохой, негодный, дрянной, хилый, см. Лядь. Леда́ха, ледарка об. негодный человек. **Ледачая фаля сама себя ф(хв)алит**, вор (СД, т. 2, с. 244). Хоч зазначена лексема має й інше значення – ‘лінивий’, у якому його використовує Т. Шевченко.

Лексико-граматичні українізми, що наявні в тексті, також своєрідно конотують його, напр.: ***не одружуся*** *(рос. не женюсь)* [69, с. 175], ***а в школи вчився*** *(рос. в школе учился)* [69, с. 167]. Як бачимо, Т. Шевченко застосовує до українізмів правила російської орфографії, актуалізує російську графіку, напр.:

бурьян (укр. бур'ян) [69, с. 84]; подає українські форми звертання, напр.: мой ***старый***, мой ***единый друже*** [69, с. 162], актуалізує російськомовні деривати до назв українських музичних інструментів ***(лирник, кобзарь)*** [69, с. 19].

Найбільшу ж увагу в аналізованому тексті привертає щирість авторських думок: істотного значення набуває індивідуальна особливість мовлення. Наголосимо ще раз, що це було «живе» мовлення людини, яка любить і ненавидить, страждає та насолоджується, надіється й зневірюється одночасно, людини з яскраво вираженою українською ментальністю. Т. Шевченко – унікальна, вишукана, елітарна мовна українська особистість, що навіть у російськомовних текстах репрезентувала Україну й українську мову, її мелодійність, неповторність граматичних форм і конструкцій.

3.3. Функціювання українізмів у художньому російськомовному тексті В. Даля

Аналіз художнього мовлення В. Даля показує еґоцентризм системи структурно-семантичних українізмів і різних типів українізмів за ступенем їхньої адаптації, що використані для репрезентації української дійсності, ментальності українців, їхньої культури, насамперед фольклору, що продемонструємо під час аналізу казки «Ведьма» [15], проінтерпретованої В. Далем.

Сюжет твору нагадує варіант відомої української казки «Івасик-Телесик». Як зауважує В. Даль у тексті казки, сюжет її йому передав Грицько Основ'яненко, порівн. «Сказку эту прислал мне тож казак Грицько Основ'яненко».

Неодноразово в тексті цієї казки вжито топонім *Украина* та похідні від нього (*украинський, украинец*), а не офіційно прийнятий у Російській імперії Малоросія, порівн.: «…дело было на *Украйне*: пусть же не пеняют на меня, что сказка моя пестра *украинскими* речами».

В. Даль подає міркування про поселення українців, специфіку їхнього розселення по території тодішньої імперії, що відображено й у концепції його тлумачного словника, порівн.: «Дело было *на Украйне*, то есть не то в *Полтавской*, не то в *Черниговской*: потому что *киевских* да *харьковских украинцы не очень признают своими*; а нашего брата *херсонского* да *екатеринославского,* так уж и в грош не ставят»; «не хотите ли вы, *украинцы*, признавать *киевлян* своими, а зачем же ведьмы ваши на поставление летают под *самый Киев*, на *Лысую Гору*?»; «*киевляне* вам свои»; «*из Киева* на *Карпаты*, оттоль на *Конотоп*»; «*из Киева на Карпаты* к *руснакам, побратимцам украинским*, оттоль под *самый Камянец*, там в *Черкасы*», згадується й *Одеса*.

Отже, В. Даль називає різні регіони України, характеризує стосунки, що існували між українцями, указує на їхню асиміляцію, зауважуючи, кого визнавали справжніми українцями, порівн.: «А впрочем, я думаю, что *херсонцы* да *екатеринославцы* правду говорят – да они же никогда не брехали – что в *Полтавской* да в *Черниговской* мало осталось *чистых, настоящих украинцев*: они вышли было к тому время на *Кубань* да на *Буг*, в *Херсонскую*, в *Екатеринославскую*; они-то были *родовитые запорожцы*; сколько было у них дедов, столько было и *оселедцев,* чубов, а нынешние *полтавцы*, да *черниговцы* – это все уже *обмоскалились*, все *переводня*». У цьому тексті запорожці асоціюються з оселедцями. А росіян В. Даль номінує виключно москалями й репрезентує негативне, зневажливе до них ставлення з боку українців, порівн.: «Стал он *москалей, русских, дразнить*, как они молотят ципом…»; «*бисови москали*».

Поряд з українськими топонімами в тексті казки й українські антропоніми, порівн.: жіночі – *Гапка, Стеха, Устя, Оленка* – та чоловічі імена й типові прізвища українців – *Хома Кожух, Козуля, Влас Непийпиво, Ивась, Остап Пушкар.*

Українізми В. Даль уводить, уживаючи поруч російські еквіваленти або пояснення, очевидно, щоб російський читач, який не обізнаний з українською мовою, міг зрозуміти текст, наприклад: «Он выстроил себе *хату, избу*…»;

«…помогал *по господарству, по хозяйству*…»; «…его дело *переличить, пересчитать*…»; «…а *в неделю, в воскресенье*…»; «…вышла тем часом *со стравою, со снедью*»; «…*пыку, морду* свою…»; «…нашел он свою *зозуленьку, кукушечку*…»; «Ивашко, по голосу *неньки, матери своей*, садился…»; «*Нехай, пусть* тебя задние возьмут!», «*с семенем и насимьям*». Останній приклад ілюструє авторську неточність, оскільки рос. *семена* і укр. *насіння* – це еквіваленти, тому між ними недоречно використовувати єднальний сурядний сполучник *і*, крім того, укр. лексема «насимья» вжита в ненормативній формі.

Інколи моделюється стилістичний прийом градації з актуалізацією українізмів, наприклад: «А ведьма … подымет *стук, шум, крик,* ***галас, реготню***…» або серед переліку назв птахів може з'явитися українізм, порівн.: «…обжился и курочкой, и уточкой, *и гусочкой*…», серед різновидів алкогольних напоїв також простежуємо назви українських напоїв, порівн.: «…в коморе и вишневка, и *терновка, и сливянка*…».

У тексті казки багато паремій, ідіом українського походження, наприклад, *брехать не ципом махать; брехнею свит пройдешь, та назад не вершесся; брехали твого батька сыны, то и ты з ными; абы булы побрязкачи, будуть и послухачи; ангельский голосок да чортова думка; вродыла мама, що не прийма и яма; вольно жиду свинины цураться, а бусурманину с вином не знаться; хоть згинь, хоть высхни; денег до чорта; свит догоры ногами пошел; пропал не за цапову душу*; *байдаки быть*; *ручники побрать*; *поймать облизня*.

Для вираження експересії й емоцій уживаються прокляття, лайливі вигуки, порівн.: *Геть, до супостата!; Бусурман католицкий! Що за вража мати! Упырь с нею, с католичкою связывайся, а не я! Аминь тебе, поганая, цур тебе, пек тебе, толки воду на том свете! Що за вража мате!*

У В. Даля, як і М. Гоголя функціюють риторичні питання, що інтимізують текст. Це також риса художнього українського тексту, витоки якої сягають фольклору, порівн.: «А видел ли кто из вас еще, как эти люди чумакуют?», «Что, не правда моя?».

У структурі тексту казки українські фольклорні усталені образи, як-от: зменшено-песливі форми-звертання до дівчини, жінки, наприклад, *зозуленька*, епітети, наприклад, *лиха біда*, *чистая сорочка*, *сизая горлинка*, *добрые кони,* топоніми-міфологеми, наприклад, *Лиса Гора*, порівн.: «…слетав на *Лысу Гору*, под Киев, стала ведьмой сполна».

Актуалізовано фольклорний образ *гарбуза* як символа відмови під час обрядодії сватання, порівн.: «Кто с ручниками, *высватав* парню девку, гордо и медленно выступал посреди улицы, а кто с *гарбузом*, *с отказом* крадучись под тыном». До речі, те, що в українській лінгвокультурі *гарбуз* став символом відмови, має суто практичне підґрунтя. «Уживання гарбузових страв заспокійливо діє на організм, стримує статевий потяг. Імовірно, що «юнак, якому на сватанні давали гарбуза замість рушників, мусив якось і пригоститися ним (гарбузовою кашею чи шматком гарбуза), унаслідок чого інтерес до дівчини пропадав. Це було не образливо, а тактовно і мудро» [Див.: 62, с. 89].

В. Даль кілька разів в російський текст вставляє українські народні пісні у вигляді текстових вкраплень, наприклад: а) у разі звертання матері до сина Івася: *Ивашку, мий сыночку! / Прибудь, прибудь, голубчику. / Се тебе мати кличе, / От тоби исты несе / На срибных мысочках, / На золотых тарилочках*; б) Івась приспівував у відповідь матері: *Човне, човне, швыдче: / Човне, човне, блызче! / То мене маты клыче, / То мини исты несе, / На срибных мысочках, / На золотых тарилочках*; в) на заклик відьми Івась приспівує іншу пісеньку: *Човне, човне, швыдше, / Човне, човне, дали! / То мене видьма клыче, / Вона мине съисты хоче, / С рученьками, с ножечками, / С кисточками, с кишечками*; г) Івась звертається до гусей з проханням його забрати: *Гуси, гуси, лебедята! / Возьмите мене на крылята, / Понесите мене до батенька, / До родной моей до матеньки / А у батеньки, а у матеньки / Е що исты, пыты. / Будуть мене любити;* ґ) Івась звертається до останньої гусочки-кургузочки: *Ой гусочко, кургузочко, / Уси мене покыдають, / Одни до других отсылают – / А я хлопчик маленький / далеко вид матери родненькой. / Ой гусочко, кургузочко, / Може, у тебе булы гусенята, / Озьмы ж мене на крылята!*

Як бачимо, вищенаведені тексти українських народних пісень передані російською графікою.

У тексті казки В. Даль використовує не лише поширені в російських художніх текстах XIX ст. українізми – лексичні й лексико-семантичні, як наприклад, *тато, батько, ненька, парень-друзяка, дивчина, дивчата, козак, козаченько, чумак, байстрак, товариство, думка, цип, тын, хата, плахта, шлях, верба* та ін., екзотизми та етнографізми, як-от: назви гулянь (*вечорницы*), ігор (*в коршуна, в горилки, в гуси*), предметів побуту, що виконують важливу функцію під час різних обрядодій, наприклад *ручник* під час сватання та ін., але й українізми, що не стали запозиченнями російської мови, які виступають у функції макаронізмів. Серед них назви людей за родинними стосунками (*дядина*), назви тварин і рослин та їхніх ознак (*тополька была тверденька*; *брыкливая кобылка; серый гусак*), низка іменників (*бурак, квиточка, сором, полгодинки*), дієслів (*залицаться, гадать, выгадывать, жартовать, притовкмачить, вередовать, балядрасить, потрафить, сбегать, вмиты, прихилиться*), прикметників (*гарненький, долгая, жартовливый, работящий*), прислівників (*байдуже, дарма*) та ін.

Часто В. Даль передає специфіку української вимови, хоч робить це непослідовно, порівн.: не верне***сс***я, ***з*** *н****ы****ми, брехал****ы****, синятины соя****ть****, они просватан****и*** і под.

Чимало в тексті й морфологічних і граматичних українізмів, наприклад, уживаються зменшено-пестливі форми іменника (сад***ок***), кличний відмінок у звертаннях («…слышно, *козаче*, что…», «*Ковалю, ковалю* скуй…», «Спасибо, *сынку*…»), використання збірних іменників (від *пакості – пакощи*, *регіт – реготня*), назв маленьких істот, що репрезентують 4 відміну *(гусеня*), граматичних форм, характерних для української мови (*ел борщу, каши, вареников*), дієприслівникових форм («*прикликаючи* Ивашка», «*выспивавши* и *выгукавши* весь голос…»), уживання родових форм української мови, які, до речі, у сучасному мовленні українців через інтерферентний вплив російської мови стали об’єктом мовленнєвих помилок, порівн.: іменник *собака* на відміну

від російської мови належить до чоловічого роду. Цю форму ужив В. Даль, порівн.: «Только *собака* навстречу ей *из дверей* выскочи*л*». У цьому реченні вжито й українську форму слова *двері* як pluralia tantum, а в російській мові – *дверь*. Крім того, ужито укр. іменник *тополя* (жін. рід), а не рос. *тополь* (чол. рід).

Отже, у тексті казки «Ведьма» В. Даль показав зразок накопичення українізмів, їхній еґоцентризм, що слугують для репрезентації українського буття, культури, історії, національного характеру, ментальності. Письменник використав українські фольклорні образи, українську орнаменталіку, намагався познайомити читачів зі специфікою української вимови та граматичного ладу.

3.4. «Українська школа» в російській літературі, або «малоросійський стиль» у російському художньому мовленні XIX ст.

У монографії «В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби» М. Шкандрій наголошує, що офіційна російська політика в XIX ст. скерувала вектор своєї дії на буцімто сприяння розвиткові української ідентичності, що зазначений дослідник пояснює «метою протидії польським впливам» [59, с. 54]. Крім того, М. Шкандрій показав існування неперервності розвитку української культури, зокрема й протягом XVIII ст., і в плані книжної мови, тобто «українського варіанту церковнослов’янської мови» [59, с. 58].

Виникли так звані «українські школи» в російській та польській літературах періоду романтизму. М. Шкандрій пояснює це явище «конкуренцією на українську територію та спадщину» [59, с. 65]. Саме тому українські діячі культури «могли претендувати на свій внесок до російської імперської культури, не зрікаючись своєї українськості» [59, с. 67]. М. Шкандрій уважає цілком закономірним фактом те, що Ф. Прокопович, В. Капніст, М. Гоголь та ін. «виявляли прийнятну для влади подвійну

ідентичність: у політичному аспекті були імперськими росіянами, а в культурному – українцями» [59, с. 68].

Яскраво унаочнюють відповідну імперську логіку «реорганізації» освітньої системи, що відзначає І. Дзюба, порівн.: «Важливим етапом русифікації України стала проведена з ініціативи Катерини II ліквідація українського шкільництва (…) і уніфікація освіти під приводом її модернізації (…) звісно, на прохання самих малоросів» [19, с. 411].

Українські дослідники неодноразово наголошували на факті приєднування Московією «до своєї короткої історії» «величавої й авторитетної історії Київської Русі», що почалося ще із XVII ст. [21, с. 55]. Передовсім «під час перебування Олексія Михайловича порожній титул царя всея Русі завдяки приєднанню України до Москви набув історичної змістовності, бо відтоді Московське царство «набуває» історичне правонаступництво Київської Русі, а московська церква поєднується через Київ традиційним духовно-релігійним зв’язком із Візантією» [21, с. 55–56]. А це означає, що «цинічна військова, політична, економічна канонізація України», яка зрештою «зумовила відрив української національної культури від свого духовного ядра – національної історії та національної церкви – і призвела до «всмоктування» української культури в культуру імперську, великоруську» [21, с. 59]».

Населення українських територій, приєднаних до Росії, уже з др. пол. XVII ст. зазнає утисків у своєму культурному самовиявленні. Починає активно виявлятись асиміляторська політика Росії, насаджування «единообразия» на захоплених територіях.

На початок XIX ст. українську мову було витіснено не тільки із церкви як мову релігійних відправ та мову проповіді, а й зі сфери початкової освіти. За обставин, коли російська мова насильно впроваджувалася як мова освіти, церковного життя, адміністративної й судової діяльності та водночас коли оволодіння нею стимулювало службову кар’єру практично для всіх вищих верств суспільства, – та мова, яка в Україні протягом кількох попередніх століть відігравала роль літературної – мова староукраїнська, – переживала

занепад. Принесена в Росію українськими вченими й церковними діячами в XVII – поч. XVIII ст., староукраїнська мова позбавляється суспільних стимулів на рідній землі.

М. Мозер наголошує, що поступове зросійщення починається із середини 20-х років XVIII ст., а вже «після 1765 р. на Східній Україні немає документів, які б містили значний шар українізмів». Відтак, робить висновок дослідник, «українська мова на східній Україні в основному на певний час припиняє функціонування як знаряддя комунікації» [43, с. 302]. Зрозуміло, що він має на увазі мову, яка раніше була таким засобом, тобто мову староукраїнську. Українські письменники починають писати російською мовою, зокрема з 1817 р. Гулак-Артемовський друкує російською мовою віршові переклади й переспіви, позиціонуючи себе як вірний традиції поет-класицист, Г. Квітка-Основ'яненко двома мовами друкує «Шельменко, волостной писарь». Діячі культури відзначали, що з’являється тенденція до «обробки малоросійського наріччя».

У російській літературі до української тематики одним з перших звернувся Василь Капніст – уродженець України, свідомий того, що вона його «вітчизна», автор знаменитої «Оды на рабство» (1806). Характерність українського побуту, народного життя, що містить низку оригінальних тем, мотивів, картин, стає з початком століття предметом опису в текстах деяких російських прозаїків. Серед них не тільки вихідці з України (В. Наріжний, І. Кулжинський, А. Погорєльський (О. Перовський), О. Сомов, М. Гоголь, М. Венгер, О. Афанасьєв-Чужбинський), а й ті, хто відкрив для себе багату українську історію та сучасність.

Першими спробами наблизитися до відтворення образу України як екзотичної місцевості з неповторною природою стали твори В. Ізмайлова та П. Шалікова. Більш реально окреслена Україна в «Письмах из Малороссии» російського літератора О. Льовшина, а далі з’явилися поеми та повісті Т. Шевченка і Марка Вовчка, тексти О. Сомова, К. Рилєєва («Войнаровський», «Наливайко»), О. Пушкіна («Полтава»), П. Голоти («Иван Мазепа»,

«Наливайко, или время бедствий Малороссии», «Хмельницкий, или присоединение Малороссии»), І. Срезнєвського («Иван Барабаш», «Мартынец», «Юрий Хмельниченко», «Майор! Майор!») та ін.

М. Драгоманов відзначив, що «стара малоросійська мова була органом у церковному житті (православної, католицької й навіть протестантської), і державної, і судової, і літературно-наукової, якою вона тоді була на Південно-Західній Русі… Звичайно, мова ця відрізняється від народної, особливо від придніпровської, яку тепер уважають за малоросійський par excellence, але, по-перше, набагато менше, ніж ломоносівська від московської народної, що є зразковою, має менше іноземних домішків, ніж російська офіційна мова в XVIII ст., і загалом настільки народна, що й тепер малоросійський мужик із великим задоволенням прослухає відкриття якогось Іоанна з Вишні проти ієрархів XVII ст. і більше зрозуміє їх, ніж «Слова» и «Речі» знаменитих Інокентіїв, Філаретів, Платорів» (перекл. автор. – Г. Н.) [20, с. 282–283].

Російська мова на той час не мала стилістичної диференціації, тому з метою її вироблення й запозичувала українізми, зокрема фольклоризми через українські пісні, обряди, забобони, актуалізується романтика Запорізької Січі, побут і звичаї гетьманства. Моделюється українська канва в російських текстах, подаються докладні коментарі до окремих українських реалій, слів та понять, про що вже йшлося, як-от: *свита, постолы, батог, хата* та ін. У діалогах письменники вживають українську мову. Звучить природний українських гумор і сатира. Письменники бачать потенційні можливості поезії в освоєнні історичних джерел України, розуміють, що український народ має власне національне обличчя, яке вирізняє його з-поміж інших народів, має свою оригінальну й героїчну історію. Приваблюють письменників й українські ярмарки, витівки чумаків, пісні бандуристів. Увагу авторів російських текстів привертає насамперед особливий національний «дух» народу, який найяскравіше виявляється в його переказах і міфології, стиль народної словесності, що відзначається м’яким гумором. Образ України має романтичний ореол, простежується зацікавлення побутовими деталями життя

українського селянства, звичаями українців, симпатію викликає їхня весела вдача, ліричні пісні, у яких відбилася їхня чуйна душа, що виразно змальовано у текстах М. Гоголя. Ю. Барабаш наголосив, що „з одного боку, Гоголь інтуїтивно відчував різницю між побутовим «балаканням» і серйозним «писанням», реально наявну на тодішньому етапі недосконалість української літературної мови, її «невиробленість», неготовність до розв'язання тих складних, універсальних завдань, які він, Гоголь, перед собою поставив. З іншого, він розумів, що сформоване в імперії принизливе, нелігітимне становище української мови визначально вказує на приреченість письменника, якщо він наважиться зробити її мовою своєї творчості, на те, що майже не бути почутим і зрозумілим у межах імперії" [1, с. 596]. Подібна «стратегія» вибору мови для написання своїх прозових текстів характеризувала не тільки М. Гоголя, але й Г. Квітку-Основ'яненка, Є. Гребінку та ін.

Отже, саме українська тематика російських прозових текстів сприяла формуванню «малоросійського лексикону» – набору українізмів, насамперед слів, висловів та фразеоогізмів, що номінували факти українського колориту.

«Малоросійський лексикон» М. Гоголя та інших письменників, які актуалізували українізми в російському художньо-публіцистичному тексті, тобто питомо українські слова й поняття, був потрібен, як наголошувалося, щоб російський читач міг зрозуміти значення українізмів, але факт їхньої популярності й еґоцентризму в тексті сприяв актуалізації процесу запозичення українізмів.

І. Мандельштам зауважив, що М. Гоголь іноді просто перекладав з української цілі фрагменти [Див. про це: 39]. Він створив унікальний малоросійський стиль у російському художньому мовленні. На це звертав увагу й Л. Булаховський, який відзначив те, що М. Гоголь приніс у російську мову нове відчуття природи, «афективних елементів», стилістичного багатоголосся, «вибірної емоційної лексики, словника пишно-красивого, розрахованого на те, щоб захоплювати, хвилювати високим устремлінням, потугою величного або страшного, підкорюючою силою прекрасного» [9, с. 131].

Дещо раніше про це писав й А. Бєлий, назвавши М. Гоголя українцем, який не оволодів граматикою «москалів» і перекладав подумки російською з рідної, що довели його біографи, які зауважили мовні факти, наприклад, «„послать по художника” (вместо “за”)» [Див.: 4, с. 19].

У цьому розділі було продемонстровано, що еґоцентризм українізмів характерний і для російськомовних текстів Т. Шевченка, і для художніх текстів В. Даля, який відтворював український фольклор.

Діяльність «української школи» для розбудови російської літератури, як бачимо, актуалізувала запозичувальний потенціал української мови.

Висновки до розділу 3

У російській літературі XIX ст. виробився «малоросійський стиль», що заснований на захопленні українською тематикою, українською реальністю, а це вимагало від письменників омовлення відповідних українських образів, ментальності українців, української реальності – природи, історії, побуту й под., саме тому в російськомовному художньому тексті актуалізувалися смисли, що репрезентують українську концептуальну картину світу, лексико-семантичні, фразеологічні одиниці, а також одиниці граматичного й стилістичного рівнів української мови. Простежується мода на українське, замилування Україною.

На тлі силового поля російської мови чітко виокремилися українські мовні елементи, що було характерно як для діяльності українських письменників, які писали й українською, і російською мовами, тобто у творчості письменників-білінгвів, так і в креативній словесній діяльності російських письменників. Найбільш яскраво егоцентризм українізмів виявився в художньому мовленні М. Гоголя та Т. Шевченка.

Простежено, що в словнику В. Даля зафіксовано саме ті одиниці, які поширені в просторі художніх текстів як М. Гоголя і Т. Шевченка, так і в художньому тексті самого В. Даля. Бачимо, що має місце єдність між

відтворенням українізмів у його тлумачному словнику і в його практиці художнього мовлення, де репрезентовано широкий аспект прагматичних функцій українізмів.

Виховання, походження, проживання в Україні, захоплення українською народною творчістю – джерела фольклоризму М. Гоголя. Використавши лексичне багатство української народної творчості, актуалізувавши специфіку фольклорної орнаменталіки, М. Гоголь уніс в російську літературу чарівність рідної пісні, казки, гостроту народної сатири, український гумор, збагативши її різними типами українізмів, що належать до актуальних розрядів тематичних груп, репрезентують українську когнітивну й мовну картини світу. Використавши історичні джерела, а також матеріали українського фольклору й етнографії, зокрема українських ліричних пісень та історичних дум, казок, легенд, прислів'їв і приказок, переказів, описів родинно-побутових свят, письменник відтворив живі традиції побуту, історії, характерів, тобто "духу" українського народу початку XIX століття.

Без сумніву, М. Гоголь сприяв посиленню інтересів українських діячів до народної творчості, героїчних легенд минулого України. За його прикладом багато українських письменників звернулось до розробки тематики народних казок, до широкого використання пісенної народної творчості, зокрема, історичних пісень та дум, що вимагало актуалізації в російському художньому тексті українських мовних засобів.

М. Гоголь, як і В. Даль, турбувався про належний лексикографічний опис українізмів, їхнє належне засвоєння носіями російської мови й правильне сприйняття. Зіставний аналіз лексикону українізмів М. Гоголя, що функціюють у його текстах, та лексико-семантичних українізмів В. Даля, в основному збігаються за тлумаченням, однак не всі одиниці, що поширені в текстах М. Гоголя, увійшли до складу тлумачного словника В. Даля.

Беручи до уваги російськомовні художні тексти Т. Шевченка та публіцистичний текст його «Щоденника», зауважимо, що українізми, які функціюють у ньому, ужиті, вочевидь, для того, щоб лексичним забарвленням

створювати контраст: актуалізуються одночасно концепти *українське – російське*, з одного боку, а з іншого, – забезпечити для себе певний мовний комфорт, очевидно, українізми інтимізують Шевченків текст, що й пояснює їхній еґоцентризм.

Українізми, що поширені в мовному просторі творів Т. Шевченка, також відповідно тлумачаться в словнику В. Даля.

У своєму словнику В. Даль не лише зафіксував вплив української мови на російську, але й запропонував зразки текстів українського фольклору у власній інтерпретації, де простежуємо еґоцентризм українізмів різних типів, що відтворюють когнітивну й мовну картини світу українців, їхній менталітет, своєрідність, особливу прагматику мовлення.

Очевидно, у XIX ст. в російському художньому мовленні сформувався «малоросійський стиль», що став наслідком діяльності «української школи» в російській літературі.

Список наукової літератури, використаної в розділі 3

1. Барабаш Ю. «Мой бедный protégé», або після Гоголя. *Вибрані студії : Сковорода. Гоголь. Шевченко*. Київ, 2007. 744 с.
2. Барабаш Ю. Уроки этнографии. *Н. В. Гоголь и народная культура*. Седьмые гоголевские чтения. Материалы докладов и сообщений. Москва, 2008. С. 29–42.
3. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет : моногр. Москва, 1975. 485 с.
4. Белый А. Мастерство Гоголя. Москва, 1996. 351 с.
5. Білецький Л. Світогляд Шевченка. *Шевченко Т. Г. Кобзар* : у 4 т. Вінніпег, 1954. Т. 4. С. 357–398.
6. Білецький О., Дейч О. Тарас Григорович Шевченко. Літературний портрет : моногр. Київ, 1958. 206 с.

7. Білецький О. І. Гоголь і українська література. *Гоголь і українська література XIX століття* : зб. статей. Київ, 1954. С. 20–29.

8. Біловус Г. Г. Фразеологічна інтертекстуальність повістей Т. Г. Шевченка (на матеріалі українських перекладів кінця XIX–XX ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2012. 20 с.

9. Булаховский Л. А. Русский литературный язык первой половины XIX века (Лексика и общие замечания о слоге). Киев, 1957 (2-е изд., пересмотр. и доп.). 492 с.

10. Бучинський Д. Християнсько-філософська думка Т. Г. Шевченка : моногр. Мадрід; Лондон, 1962. 256 с.

11. Вовк М. П. Фольклористика у класичних університетах України (друга половина XIX – початок XXI ст.) : навч. посібн. Київ, 2014. 202 с.

12. Галайчук В. В. Лексичні одиниці мікросистеми «Рослини» в українських фольклорних текстах : автореф. дис ... канд. філол. наук . Львів, 2004 . 20 с.

13. Гольденберг А. Х. Смена архетипов : к проблеме эволюции фольклорных традиций в поэтике Н. Гоголя. *Н. В. Гоголь и народная культура*. Москва, 2008. С. 185–195.

14. Гончар О. Гоголь і Україна. *Вінок М. В. Гоголю. Гоголь і час* Харків, 1989. С. 237–251.

15. Даль В. И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа. Москва, 2008. 768 с.

16. Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов’янські лексичні паралелі : моногр. Київ, 1969. 211 с.

17. Дзюба І. Бог, релігія, церква в житті і творчості Шевченка. *Тарас Шевченко і народна культура* : зб. праць наук. Шевченків. конф. Черкаси, 2004. Кн. І. С. 150–169.

18. Дзюба І. Нагнітання мороку: від чорносотенців XX ст. до українофобів початку XXI ст. Київ, 2011. 504 с.

19. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість : моногр. Київ, 2008. 720 с.

20. Драгоманов М. П. По вопросу о малорусской литературе. *Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці* : у 2 т. Київ, 1970. Т. 1. С. 282–283.

21. Жулинський М. Г. Духовна спрага по втраченій Батьківщині : моногр. Київ, 2002. 65 с.

22. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу : моногр. Київ, 2001. 144 с.

23. Загребельний П. З великим болем у душі. *Вінок Гоголю. Гоголь і час:* українсько-російський колективний збірник, присвячений 180-річчю з дня народження М. В. Гоголя. Харків, 1989. С. 19–35.

24. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Київ, 2004. 480 с.

25. Історія української літератури : у 12 т. Київ, 2016. Т. 3 : Література XIX століття (1800–1830). 748 с.

26. Історія української літератури : у 12 т. Київ, 2014. Т. 4 : Тарас Шевченко. 781 с.

27. Їжакевич Г. П. Із спостереження над мовою і стилем російських повістей Т. Г. Шевченка. *Мовознавство.*1962. Т. 17. С. 35–52.

28. Їжакевич Г. П. Значення Шевченка в розвитку українсько-російських мовних зв’язків. *Зб. праць IV наук. Шевченків. конф.* Київ, 1956. 148 с.

29. Карпенко Ю. О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв. *Мовознавство.* 1975. № 4. С. 46–50.

30. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Київ, 1990. Т. 2. Ч. 6. *Справа Т. Г. Шевченка*. С. 195–379.

31. Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Київ, 1964. 23 с.

32. Космеда Т. Параметр «вишуканість мовлення» у лінгвістичній концепції Івана Франка. *Людина. Комп’ютер. Комунікація* : зб. наук. праць. Львів, 2010. С. 45–50.

33. Космеда Т. Ретроспекція як методологічна основа дослідження «живого» мовлення Івана Франка. *Мовознавство.* 2008. № 6. С. 28–33.

34. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : моногр. Дрогобич, 2012. 372 с.

35. Космеда Т. А. Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф., Саліонович Л. М., Халіман О. В. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика : колект. моногр. Харків; Дрогобич, 2014. 472 с.

36. Космеда Т. А. Отражение украинского языкового сознания Т. Г. Шевченко в тексте его русскоязычного языка. *Наукові записки Луган. нац. пед. ун-ту. Сер. «Філологічні науки»* : зб. наук. праць. Луганськ, 2003. С. 123–132.

37. Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф., Піддубна Н. В. Степан Руданський: феномен моделювання «живого мовлення» українців : колект. моногр. Харків–Познань-Дрогобич, 2015. 312 с.

38. Космеда Т. Комунікативна компетенція галичан в інтерпретації Івана Франка. *Вісник Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка*. 2011. Вип. 53. С. 123–131.

39. Мандельштам И. Е. О характере гоголевского стиля : Глава из истории русского литературного языка. URL : http://e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=48390066 (дата звернення: 10.01.2018).

40. Марченко Н. А. Жизнь и творчество Н. В. Гоголя. Москва, 1979. 14 с.

41. Мацько Л. Тарас Шевченко як знакова постать у полілозі національних культур. *Укр. літ. в загальноосв. шк*. № 1. 2014. С. 33–38.

42. Мироненко З. Гоголь и Васильевка. *Вінок Гоголю. Гоголь і час :* Українсько-російський кол. зб., присв. 180-річчю з дня народж. М. В. Гоголя. Харків, 1989. С. 54–63.

43. Мозер М. Мовне відродження галицьких українців (1772-1848/49 рр.) у центральноєвропейському контексті. *Міхаель Мозер.*

Причинки до історії української мови. Вінниця, 2011 (вид. третє перегл. і поправл.). С. 303–331.

44. Назаренко М. Поховання на могилі (Шевченко, якого знали). Київ, 2006. 688 с.

45. Намачинська Г. Я. Функціонування українізмів у щоденнику Т. Г. Шевченка. *Лінгвістичні дослідження*: збірник наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2016. Вип. 41. С. 67–73.

46. Пахаренко В. Начерк Шевченкової етики. Черкаси, 2007. 208 с.

47. Рубчак Б. Живописаний Шевченко («Журнал» як текст). *Світи Тараса Шевченка* : зб. стат. до 175-річчя з дня народж. поета. ЗНТШ : Філологічна секція. Т. 214. Нью Йорк, 1991. С. 65–90.

48. Сверстюк Є. Блудні сині України : моногр. Київ, 1993. 256 с.

49. Смаль-Стоцький Ст. Українська мова в совєтській Україні (матеріяли і завваги) : моногр. Варшава, 1936. 272 с.

50. Смаль-Стоцький Ст. Шевченкова етика («Варнак», «Марина», «Між скалами, неначе злодій», «Як би ви знали, паничі»). *Смаль-Стоцький Ст. Т. Шевченко : інтерпретації*. Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. CL XXIX. Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1965. С. 128–139.

51. Тиховський Ю. Великоросійська мова в творах Шевченка. *Українська хата.* № 2. 1910. С. 81–88.

52. Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу : моногр. Харків,1930. 290 с.

53. Чапленко В. Українізми в мові М. Гоголя. Ч. 2. Авґсбурґ, 1948. 27 с.

54. Черторизька Т. К. Вплив української мови на лексико-семантичну систему російських творів Т. Г. Шевченка. *Мовознавство*. № 3. 1981. С. 118–127.

55. Чумаков Г. М. Язык и стиль русских повестей Т. Г. Шевченко. *Республік. наук. конф. з питань російсько-українських зв'язків* : тези допов. Луганськ, 1964. С. 112–116.

56. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию : моногр. Москва, 1968. 312 с.

57. Шевельов Ю. Пуризм в українській мові. *Українські вісті*. Ч. 23-5. VI. 1966. С. 36–43.

58. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус : моногр. Чернівці, 1998. 208 с.

59. Шкандрій М. В обіймах імперії : Російська і українська літератури новітньої доби : моногр. / пер. з англ. П. Таращук. Київ, 2004. 496 с.

60. Янковська Ж. Фольклоризм української романтичної прози : моногр. Львів, 2016. 610 с.

Список використаних лексикографічних джерел

61. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва, 1978. Т. 1. 669 с.

62. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. Київ, 2006. 703 с.

63. Сочинения Гоголя. Том 2 : Малороссийские слова, встречающиеся в 1-м и 2-м томе: Словарь. Москва, 1855. 7 с.

64. Українська фольклористика : Словник-довідник. Тернопіль, 2008. 448 с.

65. Янко М. Т. Топонімічний словник України : Словник-довідник. Київ, 1998. 432 с.

Список використаних ілюстративних джерел

66. Гоголь Н. В. Повести. Ленинград, 1987. 237 с.

67. Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 7 т. Т. 1 : *Вечера на хуторе близ Диканьки.* Москва, 1976. С. 94–133.

68. Шевченко Т. Твори : у 5 т. Т. 5 : *Щоденник. Вибрані листи.* Київ, 1971. 136 с.

69. Шевченко Т. Щоденник. Вибрані листи. *Твори* : у 5 т. Т. 5. Київ, 1971. 340 с.

70. Шевченко Т. Г. Капитанша. *Повне зібр. тв.* : у 10 т. Київ, 1949. Т. 3 : *Драматичні твори, повісті 1841–1855*. С. 292–340.

71. Шевченко Т. Г. Княгиня. *Повне зібр. тв.* : у 10 т. Київ, 1949. Т. 3 : *Драматичні твори, повісті 1841–1855*. С. 153–177.

72. Шевченко Т. Г. Музыкант *Повне зібр. тв.* : у 10 т. Київ, 1949. Т. 3 : *Драматичні твори, повісті 1841–1855*. С. 179–239.

73. Шевченко Т. Г. Наймычка. *Повне зібр. тв.* : у 10 т. Київ, 1949. Т. 3 : *Драматичні твори, повісті 1841–1855*. С. 58–120.

74. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. Київ, 2001. Т. 5 : *Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості*. 496 с.

75. Шевчук В. О. «Personae verbum» (Слово іпостасне) : Розмисел. Київ, 2001. 264 с.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Україна, як відомо, тривалий час знаходилася в складі Російської імперії, уряд якої категорично й послідовно забороняв українську мову спеціальними циркулярами, не визнавав її статусу як самостійної мови української нації.

Вочевидь, українська мова має велику впливову силу, енергетику, оскільки, незважаючи на існування низки перепон для її природного поступу й розвитку, не лише розвивалася, але й збагачувала мову сусіда, так званого «старшого брата», численними запозиченнями, що, однак, замовчувалося, проте названий факт можна вважати ще одним доказом синергетики української мови, її впливової потужності, живильної сили й для інших мов.

Протилежне явище, тобто вплив російської мови на українську, активно висвітлювався в науковій літературі радянської епохи, навпаки, системно й послідовно, хоча й заідеологізовано, оскільки акцентувалося виключно на процесах позитивних, а негативні замовчувалися.

Запозичення належить до процесів поповнення лексичного складу мови, вони сприяють точності номінації поняття, предмета, процесу, явища, подальшої диференціації ознак вже наявних понять, моделювання нових словосполучень, більшій точності вираження думки, її емоційно-експресивного розмаїття, моделювання стилістичного навантаження тексту, потрібної прагматичної наповненості. *Вочевидь, запозичення сприяють збагаченню когнітивно-прагматичного потенціалу кожної мови, що виявляємо і в разі впливу української мови на російську.*

Дослідження процесу запозичення елементів української мови в інші мови світу належить до пріоритетних завдань українського мовознавства. Оскільки це явище на сьогодні малодосліджене, а необхідність окреслення запозичувального потенціалу української мови є очевидною потребою науки.

У вітчизняному мовознавстві давно назріло завдання всебічно й ретельно описати запозичувальний когнітивно-прагматичний потенціал

української лексики, що навіть у XIX ст. в ситуації заборони функціювання української мови в Російській імперії мала вплив на розвиток інших мов, зокрема й мови сусідів, передусім і на російську мову. Це доводить аналіз словника В. Даля, який зафіксував конкретні факти такого впливу. Це засвідчують і факти функціювання українізмів у російському художньо-публіцистичному мовленні, де *їхня активність окреслюється через поняття еґоцентризм запозичень*.

Українізми російської мови мотивовані *явищем метисації*, історично зумовленим зацікавленням Україною, насамперед її культурою. Українська мова набула авторитету мови-донора, через яку запозичення здійснювалося безпосередньо й опосередковано, що відзначено в словнику В. Даля.

Запозичення-українізми російської мови різноманітні за способом перенесення, адаптацією, структурно-системним виявом, когнітивним навантаженням та прагматикою. Найпоширенішим структурно-семантичним типом, як показує аналіз, є лексичні та лексико-семантичні українізми. До українізмів російської мови XIX ст. цього типу відносимо, по-перше, слова, запозичені безпосередньо з української мови внаслідок відповідних мовних контактів, що відбувалися до XIX ст.; по-друге, слова, запозичені з інших мов (найчастіше латинської і польської) через посередництво української мови в мову російську; по-третє, слова, які номінуємо когнатами, тобто такі, що мають спільне походження, однак на певному етапі мовного розвитку вони перестали функціювати в одній з мов: у цьому разі йдеться про припинення їхнього існування в російській мові при збереженні поширеності в мові українській, а згодом деякі з таких одиниць були знову актуалізовані в російській мові через посередництво мови української, тобто відбулося свого роду їхнє відновлення, але вже через запозичення (в іншій термінології – це зворотні запозичення).

Залежно від конкретних історичних умов процеси мовних взаємовпливів відбуваються по-різному. Наслідком активних мовних контактів, у яку б епоху вони не відбувалися, є процес інтерференції, що мала, як відомо, і

позитивні, і негативні наслідки. *Результатом позитивного впливу є насамперед лексичні запозичення, що сприяють посиленню когнітивно-прагматичних можливостей мов.*

Українізмами російської мови XIX ст. уважаємо запозичення з української мови в російську мову, що зафіксовані в тлумачному словнику В. Даля, та ті, що активно функціювали в художньо-публіцистичному російського мовленні, що було зумовлене необхідністю відтворення російською мовою української МКС, унесенням мовного струменя української мови, модою на все українське.

Українське слово набуло в російському художньо-публіцистичному мовленні іншої конотації, вибухнувши оновленим змістом; українську когнітивну картину світу було подано в системі іншої мови, що й породило відповідний ефект, відповідну виразність й атракційність. Микола Гоголь став творцем оригінального ідіолекту російської мови, «малоросійського стилю» російського художнього мовлення, що почав розбудовуватися внаслідок діяльності так званої «української школи» в російській літературі, яку представляли зокрема й Т. Шевченко, і В. Даль.

Завдяки феномену малоросійського стилю в російському художньо-публіцистичному мовленні почало по-новому омовлюватися відчуття довкілля, почала по-новаторськи виражатися афективність, актуалізувалася стилістична поліглосія, почали моделюватися нові прагматичні ефекти, по-новому зреалізовувалася орнаменталіка.

Саме завдяки активній і креативній діяльності представників української школи російської літератури XIX ст. до складу російської мови ввійшов український струмінь, український лексикон.

Перспектива цієї праці полягає в тому, що необхідно укласти словник українізмів російської мови з актуалізацією відповідної когнітивно-прагматичної параметричної системи з урахуванням напрацювання творців «малоросійського стилю» не лише XIX, але й XX століть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ажнюк Б. Лінгвістичні аспекти глобалізації в Україні. *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства* : Матеріали наукової конференції 28–25 травня 2001 р. Київ, 2002. С. 144–150.

2. Акуленко В. В. Синхронія і діахронія в лексикології. *Питання структурної лексикології*. Київ, 1970. С. 45–60.

3. Амирова Т. Г. Заимствование и его роль в развитии и обогащении синонимии (на материале разносистемных языков) : автореф. дис. … канд. филол. наук. Баку, 1975. 32 с.

4. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / за заг. ред. О. Сербенської : посібник. Львів, 1994. 152 с.

5. Архипенко Л. М. Етапи і ступені адаптації іншомовних лексичних запозичень в українській мові (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця XX – початку XXI ст.) : моногр. Харків, 2008. 168 с.

6. Архипенко Л. М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи та ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця XX – початку XXI ст.) : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 172 с.

7. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966. 608 с.

8. Бабкин А. М. Толковый словарь В. И. Даля. *В. И. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка* : в 4 т. Москва, 1978. Т. 1. С. III–X.

9. Байбакова І., Буракова О., Задорожний В. Англійські запозичення в сучасному українському термінотворенні. *Проблеми української науково-технічної термінології* : Тези III міжнародної наукової конференції. Львів, 1994. С. 44–45.

10. Балалыкина Э. А. Роль межъязыковой паронимии в сопоставительном описании и изучении русского языка (на материале русского и польского языков). *Русский язык за рубежом*. 1991. № 3. С. 54–58.

11. Балли Ш. Французская стилистика. Москва, 1961. 394 с.

12. Барабаш Ю. «Мой бедный protégé», або після Гоголя. *Вибрані студії : Сковорода. Гоголь. Шевченко*. Київ, 2007. 744 с.

13. Барабаш Ю. Уроки этнографии. *Н. В. Гоголь и народная культура*. Седьмые гоголевские чтения. Материалы докладов и сообщений. Москва, 2008. С. 29–42.

14. Баранник Л. Ф. Причини заимствования иноязычных слов и русские островные говоры юга Украины. *Записки з загальної лінгвістики* : зб. наук. праць. Вип. 3. Одесса , 2002. С. 3–10.

15. Баранник Л. Ф. Украинские элементы в русских островных говорах Одесчины. *Записки з загальної лінгвістки* : зб. наук. праць. Вип. 5. Одесса, 2002. С. 190–197.

16. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет : моногр. Москва, 1975. 485 с.

17. Бацевич Ф. С. Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси : моногр. Київ, 2009. 192 с.

18. Бацевич Ф. С. Нариси з прагмалінгвістики : моногр. Львів, 2010. 336 с.

19. Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии : моногр. Львов, 1997. 392 с.

20. Бельчиков Ю. А. Интернациональная терминология в русском языке. Москва, 1959. 78 с.

21. Белый А. Мастерство Гоголя. Москва, 1996. 351 с.

22. Білецький Л. Світогляд Шевченка. *Шевченко Т. Г. Кобзар* : у 4 т. Вінніпег, 1954. Т. 4. С. 357–398.

23. Білецький О. І. Гоголь і українська література. *Гоголь і українська література XIX століття* : зб. статей. Київ, 1954. С. 20–29.

24. Білецький О., Дейч О. Тарас Григорович Шевченко. Літературний портрет : моногр. Київ, 1958. 206 с.

25. Біловус Г. Г. Фразеологічна інтертекстуальність повістей Т. Г. Шевченка (на матеріалі українських перекладів кінця XIX – XX ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2012. 20 с.

26. Білоус В. В. Мова чи «наречіє». Київ, 2016. 72 с.

27. Боброва Т. А. Лексические заимствования из языков народов СССР в аспекте культуры русской речи. *Культура русской речи в условиях национально-русского двуязычия* : *Проблеми лексики*. Москва, 1985. С. 14-29.

28. Боброва Т. А. Об изучении заимствований из языков народов СССР в русский язык. *Русский язык в школе*. 1981. № 5. С. 79–82.

29. Бокань В. А. Польовий Л. Г. Історія культури України : навч. посібник. Київ, 1998. 232 с.

30. Бондаренко А. А. Иноязычные элементы в русском языке как результат межъязыковых взаимодействий : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1986. 25 с.

31. Бороденко Л. Проблема запозичень у сучасній українській мові. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць ДонНУ. Донецьк, 2009. Вип. 19. С. 115–119.

32. Будагов Р. А. Очерки по языкознанию : моногр. Москва, 1953. 300 с.

33. Будагов Р. А. Сходства и несходства между родственными языками. Москва, 1985. 272 с.

34. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка : моногр. Київ, 1952. 115 с.

35. Булаховский Л. А. Русский литературный язык первой половины XIX века (Лексика и общие замечания о слоге). Киев, 1957 (2-е изд., пересмотр. и доп.). 492 с.

36. Булаховський Л. А. Загальне мовознавство. *Вибрані праці* : в 5 т. Київ, 1975. Т. 1. 495 с.

37. Булаховський Л. А. Походження сучасної української літературної мови. *Вибрані праці* : в 5 т. Київ, 1975. Т. 2. : Українська мова. 631 с.

38. Булаховський Л. А. Проблеми мовного розвитку. *Избр. труды* : в 5 т. Киев, 1975. Т. 1 : *Общее языкознание*. 495 с.

39. Булаховський Л. А. Соціальна диференціація за різними мовами. *Вибрані праці* : в 5 т. Київ, 1975. Т. 1 : Загальне мовознавство. 495 с.

40. Бучинський Д. Християнсько-філософська думка Т. Г. Шевченка : моногр. Мадрід; Лондон, 1962. 256 с.

41. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования : моногр. Київ, 1979. 264 с.

42. Вальтер Х., Мокиенко В. М. Антипословицы русского народа. СПб, 2005. 576 с.

43. Вахек Й. Лингвистический словар Пражской школы / под. ред. и с предисл. А. А. Реформатского. Москва, 1964. 350 с.

44. Ващенко В. С., Поповський А. М. Українізми в російських народних говорах : Словник-покажчик. Дніпропетровськ, 1994. 97 с.

45. Великий тлумачний словник сучасної української мови Київ; Ірпінь, 2005 (з дод. і допов.). 1728 с.

46. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура : Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного : метод. руководство. Москва, 1990 (4-е изд. перераб. и доп.). 247 с.

47. Виденов М. Норма и речь : моногр. София, 1986. 87 с.

48. Виденов М. Увад в социолингвистиката : моногр. София, 2000. 318 с.

49. Виноградов И. О. Комментарии. *Гоголь Н. В. Полн. собр. соч.* : в 14 т. / АН СССР; Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). Москва–Ленинград, 1937-1952. Т. 2. С. 679–760.

50. Виноградов В. В. История слов : моногр. Москва, 1994. 410 с.

51. Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX веков : моногр. Москва, 1982. 528 с.

52. Владимирская Е. А. К проблеме лексических контактов русских и украинских говоров на территории УССР. *Русское языкознание*. 1981. № 3. С. 82–90.

53. Владимирская Е. А. Семантические диалектизмы в островном русском говоре на Украине. *Русское языкознание*. 1984. № 9. С. 9–18.

54. Вовк М. П. Фольклористика у класичних університетах України (друга половина XIX – початок XXI ст.) : навч. посібн. Київ, 2014. 202 с.

55. Галайчук В. В. Лексичні одиниці мікросистеми «Рослини» в українських фольклорних текстах : автореф. дис ... канд. філол. наук . Львів, 2004 . 20 с.

56. Галицько-руські народні приповідки: у 3 т / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. Львів, 2006. 2-е вид. Т. 1. 818 с.; Т. 2. 813 с.; Т. 3. 699 с.

57. Герд А. С. Введение в этнолингвистику : Курс лекций и хрестоматия. СПб., 2005 (2-е изд.). 458 с.

58. Гируцкий А. А. Белорусско-русский художественный билингвизм : типология и история, языковые процессы : моногр. Минск, 1990. 175 с.

59. Голетиани Г. Г. Влияние национальных языков СССР на лексический состав русского языка. *Русский язык в школе*. 1980. № 2. С. 58–61.

60. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин : моногр. Київ, 1993. 447 с.

61. Гольденберг А. Х. Смена архетипов : к проблеме эволюции фольклорных традиций в поэтике Н. Гоголя. *Н. В. Гоголь и народная культура*. Москва, 2008. С. 185–195.

62. Гонтарук Л. Характер запозичень із польської мови в українську XVI – першої половини XVII ст. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 54. Львів, 2004. С. 78–103.

63. Гончар О. Гоголь і Україна. *Вінок М. В. Гоголю. Гоголь і час* Харків, 1989. С. 237–251.

64. Грамматическая интерференция в условиях национально-русского двуязычия : научное издание. Москва, 1990. 208 с.

65. Гринев С. В. Терминологические заимствования (Краткий обзор современного состояния вопроса). *Лотте Д. С. Вопросы заимствования и*

упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов. Москва, 1982. С. 108–135.

66. Грот Я. К. Учебник русского языка. Москва, 1984 (2-е изд.). 204 с.

67. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества. *Избр. труды по языкознанию* Москва, 1984. 400 с.

68. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. Москва, 1985. 481 с.

69. Гумецкая Л. Л. К вопросу об определении значения слова в словаре староукраинского языка XIV–XV вв. *Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнословянских языков*. Москва, 1974. С. 56–61.

70. Гуревич Н. Словник В. І. Даля як феноменальне явище слов'янської культури. URL: http: // journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=353 (дата звернення: 10.08.2018).

71. Давньоруська ономастична спадщина в східно-слов’янських мовах : збірник наукових праць. Київ, 1986. 164 с.

72. Даль В. И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа. Москва, 2008. 768 с.

73. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва, 1980. Т. 3. 555 с.

74. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва, 1978. Т. 1. 669 с.

75. Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов’янські лексичні паралелі : моногр. Київ, 1969. 211 с.

76. Дзюба І. Бог, релігія, церква в житті і творчості Шевченка. *Тарас Шевченко і народна культура* : зб. праць наук. Шевченків. конф. Черкаси, 2004. Кн. І. С. 150–169.

77. Дзюба І. Нагнітання мороку: від чорносотенців XX ст. до українофобів початку XXI ст. Київ, 2011. 504 с.

78. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість : моногр. Київ, 2008. 720 с.

79. Дочу А. Р. Мовні контакти і запозичення як чинник формування тематичних груп лексики (на матеріалі англійського орнітонімікону) : моногр. Київ, 2017. 206 с.

80. Драгоманов М. П. По вопросу о малорусской литературе. *Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці* : у 2 т. Київ, 1970. Т. 1. С. 282–283.

81. Другий Міжнародний конгрес україністів (Львів, 22–28 серпня 1993 р.) Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1–2. Львів, 1994. 560 с.

82. Дубичинский В. В. Статус русского языка в Украине. *Русский язык и литература в учебных заведениях*. 2002. № 2. С. 2–4.

83. Дундій П. Н. Класифікація лексичних запозичень у німецькій мові. *Лінгвістика XXI століття : нові дослідження і перспективи*. Київ, 2011. С. 120–126.

84. Енциклопедія українознавства. Словникова частина : у 10 т. Париж; Нью-Йорк, 1973. Т. 7. С. 2405–2800.

85. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. Київ, 2006. 703 с.

86. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти : моногр. Київ, 1966. 135 с.

87. Жулинський М. Г. Духовна спрага по втраченій Батьківщині : моногр. Київ, 2002. 65 с.

88. Журавлева Е. А. Влияние культурно-языковых контактов на лексическую систему русского языка. *Русский язык : исторические судьбы и современность* : труды и матер. II Междунар. конгресса исследователей русского языка (18–21 марта 2004 г.). Москва, 2004. С. 539–540.

89. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу : моногр. Київ, 2001. 144 с.

90. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. Донецьк, 2012. Т. 1. 402 с.; Т. 2. 350 с.; Т. 3. 426 с.; Т. 2. 388 с.

91. Загребельний П. З великим болем у душі. *Вінок Гоголю. Гоголь і час:* українсько-російський колективний збірник, присвячений 180-річчю з дня народження М. В. Гоголя. Харків, 1989. С. 19–35.

92. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Київ, 2004. 480 с.

93. Закирьянов К. З. Двуязычие и интерференция : моногр. Уфа, 1984. – 137 с.

94. Зотеева Л. И. Освоение украинской экспрессивной лексики в русских говорах Одесчины. *Русское языкознание*. 1987. № 15. С. 82–88.

95. Ижакевич Г. П. Культура речи – часть общей культуры человека. *Русский язык и литература в школах Украинской ССР*. 1981. № 2. С. 7–13.

96. Ижакевич Г. П. Русская речь в украинском языковом окружении (лексика). *Культура русской речи в условиях национально-русского двуязычия*. Москва, 1985. С. 30–158.

97. Ижакевич Г. П. Украинские лексические элементы в русской речи. *Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении*. Киев, 1981. С. 224–236.

98. Ильяшенко Т. П. Языковые контакты на материале словяно-молдавских отношений : моногр. Москва, 1970. 55 с.

99. Исаченко А. В. Сопоставительное изучение языков как особая дисциплина. *Вопросы преподавания русского языка в странах народной демократии.* Москва, 1961. С. 178–185.

100. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація : моногр. Дрогобич, 1994. 216 с.

101. Іващишин О. Проблеми доцільності використання запозичень та інтернаціоналізмів у науково-технічній термінології. *Тези І Міжнародної наукової конференції*. Львів, 1992. С. 114–116.

102. Історія України / керівн. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів, 2003 (вид. 4-те). 520 с.

103. Історія української літератури : у 12 т. Київ, 2014. Т. 4 : Тарас Шевченко. 781 с.

104. Історія української літератури : у 12 т. Київ, 2016. Т. 3 : Література XIX століття (1800–1830). 748 с.

105. Їжакевич Г. П. Значення Шевченка в розвитку українсько-російських мовних зв'язків. *Зб. праць IV наук. Шевченків. конф.* Київ, 1956. 148 с.

106. Їжакевич Г. П. Із спостереження над мовою і стилем російських повістей Т. Г. Шевченка. *Мовознавство.*1962. Т. 17. С. 35–52.

107. Їжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу : моногр. Київ, 1969. 303 с.

108. Калиновський Г. Опис весільних українських простонародних обрядів. *Весілля*: у 2-х кн. Київ, 1970. Кн.1. С. 68–74.

109. Каминін І. М. Переінтеграція значень як одна із форм зміни семантичної структури слова в процесі лексичного запозичення. *Слово. Думка. Людина* : зб. наук. праць з актуальних проблем лінгвістики (До 80-річчя від дня народження Л. А. Лисиченко). Харків, 2008. С. 188–191.

110. Каминін І. М. Семантичне освоєння запозичених слів (на матеріалі побутової лексики). *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць. Харків, 1992. Вип. 2. С. 98–100.

111. Канкава М. В. В. И. Даль как лексикограф : моногр. Тбилиси, 1958. 356 с.

112. Караванський С. Секрети української мови : моногр. Львів, 2012. 536 с.

113. Карпенко Ю. Вступ до мовознавства : підручник. Київ, 2006. 226 с.

114. Карпенко Ю. О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв. *Мовознавство.* 1975. № 4. С. 46–50.

115. Касім Г. Ю. Нові польські запозичення в українській мові : примхи мовців чи потреби мови? *Слов'янський збірник* : зб. наук. праць. Вип. 19. Одеса–Чернівці, 2015. С. 166–174.

116. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Київ, 1990. Т. 2. Ч. 6. *Справа Т. Г. Шевченка*. С. 195–379.

117. Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Київ, 1964. 23 с.

118. Кияк Т. Р. Запозичення та інтернаціоналізми у фахових мовах. *Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка*. 2006. С. 28–36.

119. Комаровский А. Владимир Даль – великий украинец! URL: http://www.proza.ru/ (дата звернення: 05.11.2017).

120. Кононенко І. Українська та польська мови: контрастивне дослідження : моногр. Warszawa, 2012. 808 с.

121. Коряков Ю. Б. Языковая ситуация в Белоруссии. *Вопросы языкознания*. 2002. № 2. С. 109–127.

122. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки : моногр. Львів, 2000. 350 с.

123. Космеда Т. Актуалізація категорій «лінгвонаціоналізм» і «лінгвопатріотизм» у сучасному мовознавстві. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць ДонНУ ім. Василя Стуса, Вінниця. Вип. 32. 2016. С. 66–70.

124. Космеда Т. Заборона української мови і унікальність її запозичувального потенціалу. *Украјинистика и словенски свет* : зборник научних радова : поводом 25 година украјинистике на Универзитету у Београду. Београд, 2017. С. 159–166.

125. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка : міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри : моногр. Львів, 2006. 328 с.

126. Космеда Т. Лингвокалейдоскоп : живые речевые процессы : моногр. Саарбрюккен, 2017. 308 с.

127. Космеда Т. Наукова розвідка І. Франка «Bel parlar gentil (“Вишукане красномовство”)» крізь поліпарадигмальну призму сучасної лінгвістики. *Франкознавчі студії.* Дрогобич, 2012. Т. 5. С. 119–125.

128. Космеда Т. Параметр «вишуканість мовлення» у лінгвістичній концепції Івана Франка. *Людина. Комп’ютер. Комунікація* : зб. наук. праць. Львів, 2010. С. 45–50.

129. Космеда Т. Ретроспекція як методологічна основа дослідження «живого» мовлення Івана Франка. *Мовознавство.* 2008. № 6. С. 28–33.

130. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : моногр. Дрогобич , 2012. 372 с.

131. Космеда Т. А. Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф., Саліонович Л. М., Халіман О. В. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика : колект. моногр. Харків; Дрогобич, 2014. 472 с.

132. Космеда Т. А. Осіпова Т. Ф., Піддубна Н. В. Степан Руданський: феномен моделювання «живого мовлення» українців : кол. моногр. Харків-Познань-Дрогобич, 2015. 312 с.

133. Космеда Т. А. Отражение украинского языкового сознания Т. Г. Шевченко в тексте его русскоязычного языка. *Наукові записки Луган. нац. пед. ун-ту. Сер. «Філологічні науки»* : зб. наук. праць. Луганськ, 2003. С. 123–132.

134. Космеда Т. А. Статус поняття «живе мовлення» в парадигмі сучасного мовознавства і традиційної лінгвістики. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2014. Вип. 32. С. 179–184.

135. Космеда Т. Комунікативна компетенція галичан в інтерпретації Івана Франка. *Вісник Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка*. 2011. Вип. 53. С. 123–131.

136. Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Москва, 1994. 247 с.

137. Кочан І. М. Міжнародна лексика в термінології. *Мова. Культура. Взаєморозуміння* : зб. наук. праць. Вип. 3. Дрогобич, 2013. С. 11–17.

138. Кочан І. М. Системність, динаміка, кодифікація слів з міжнародними кореневими компонентами в сучасній українській мові : автореф. дис. … д-ра філол. наук. Київ, 2006. 39 с.

139. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. освіти. Київ, 2005. 368 с.

140. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник для студ. філол. спец. вузів. Київ, 1999. 288 с.

141. Кошман И. Н. О расширении номинативных рядов (на матер. русских газет и журналов Украины). *Наукові записки Луганського нац. ун-ту* : зб. наук. праць. Вип. 8. Т. 1. Сер. «Філологічні науки». Луганськ, 2009. С. 293–301.

142. Кошман И. Н. Русский язык в диалоге культур (на материале русских публицистических текстов Украины) : моногр. Луганск, 2011. 264 с.

143. Крымский А. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназии и семинарии Приднепровья. Т. 1. Вып. 1. Москва, 1907. С. 18–545.

144. Крысин Л. П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995).* Москва, 1996. С. 142–161.

145. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке : моногр. Москва, 1968. 208 с.

146. Крысин Л. П. Об украинизмах в современном русском языке. *Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР*. Москва, 1987. С. 167–174.

147. Крысин Л. П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка : моногр. Москва, 1987. 186 с.

148. Кубрякова Е С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва, 1996. 280 с.

149. Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур. *Новое в зарубежной лингвистике*. Выпуск XXV. Москва, 1989. С. 32–63.

150. Левченко М. Заметка о русинской терминологии. *Основа*. СПб, 1861. № 7. С. 184–185.

151. Леонтьев А. А. Иноязычные вкрапления в русскую речь. *Вопросы культуры речи*. Москва, 1966. № 7. С. 60–68.

152. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. Москва, 1990. 682 с.

153. Лихачев Д. С. Заметки о русском. Москва, 1984. 64 с.

154. Література XIX століття (1800–1830). *Історія української літератури* : у 12 т. Київ, 2016. Т. 3. 748 с.

155. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов : моногр. Москва, 1982. 149 с.

156. Лотте Д. С. Как работать над терминологией : Основы и методы. Москва, 1968. 119 с.

157. Луцик Н. З. Запозичення як один із найбільш продуктивних шляхів збагачення словникового складу англійської мови. *Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки*. Розділ «Словникарство». № 3 (Ч. 2). 2011. С. 206–211.

158. Маковский М. М. Языковой механизм лексико-семантического заимствования. *Иностранные языки в школе*. 1970. № 3. С. 11–19.

159. Мандельштам И. Е. О характере гоголевского стиля : Глава из истории русского литературного языка. URL : http://e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=48390066 (дата звернення: 10.01.2018).

160. Маринова Е. В. Иноязычные слова в русской речи конца XX–XXI в. : проблемы освоения и функционирования. Москва, 2008. 493 с.

161. Маринова Є. Екзотична лексика як лінгвістичний феномен : навч. посіб. Львів, 2007. 84 с.

162. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. Москва, 2004. 440 с.

163. Марченко Н. А. Жизнь и творчество Н. В. Гоголя. Москва, 1979. 14 с.

164. Масенко Л. Т. Мова і політика. URL : http://slovoua.com/masenko_mova_politika (дата звернення: 09.03.2017).

165. Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики. Київ, 2010. 243 с.

166. Матвієнко О. Стилістичні паралелі (проти пуризму). Харків, 1932. 132 с.

167. Матеріали II конгресу україністів. Ленинград, 1994. 560 с.

168. Мацько Л. Тарас Шевченко як знакова постать у полілозі національних культур. *Укр. літ. в загальноосв. шк*. № 1. 2014. С. 33–38.

169. Медведєва О. Запозичення термінів як чинник лексичної інтерференції. *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. праць. Київ, 1998. С. 147–148.

170. Мельник С. М. Іншомовна лексика як джерело лексичних інновацій у художній прозі кінця XX – початку XXI століть. *Лінгвістика*. 2010. № 2 (20). С. 186–192.

171. Мироненко З. Гоголь и Васильевка. *Вінок Гоголю. Гоголь і час :* Українсько-російський кол. зб., присв. 180-річчю з дня народж. М. В. Гоголя. Харків, 1989. С. 54–63.

172. Михайленко В. В. Алгоритм інтро-перекладацьких стратегій у мультимедійному форматі. *Матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф. «Наука і освіта 2004»*. Т. 25. *Актуальні проблеми перекладу.* Дніпропетровськ, 2004. С. 38–39.

173. Михайловская Н. Г. Варианты «безэквивалентной» («экзотической») лексики. *Литературная норма в лексике и фразеологии*. Москва, 1983. С. 121–138.

174. Мозер М. Мовне відродження галицьких українців (1772-1848/49 рр.) у центральноєвропейському контексті. *Міхаель Мозер. Причинки до історії української мови*. Вінниця, 2011 (вид. третє перегл. і поправл.). С. 303–331.

175. Монахова Т. В. Народництво, модернізм і постмодернізм у лінгвістиці : моногр. Миколаїв, 2015. 300 с.

176. Мороховський О. М. Деякі питання теорії (іншомовних) запозичень. *Мовознавство*. 1984. № 1. С. 19–25.

177. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики : моногр. Москва, 1974. 384 с.

178. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. Харків, 1985. 152 с.

179. Навальна М. І. Варваризми в мові сучасної української періодики. *Психолінгвістика* : наук.-теорет. зб. Вип. 9. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 219–224.

180. Назаренко М. Поховання на могилі (Шевченко, якого знали). Київ, 2006. 688 с.

181. Намачинська Г. Я. Класифікація українізмів російської мови XIX ст. на основі врахування граматичних критеріїв. *Лінгвістичні дослідження*: збірник наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2017. Вип. 46. С. 17–22.

182. Намачинська Г. Я. Питання про вплив української мови на російську як наслідок метисації. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Zeszyt V. Poznań, 2017. S. 135–141.

183. Намачинська Г. Я. Підґрунтя лексикографічної концепції В. Даля: етнокультурний аспект. *Наукові праці*: наук.-метод. журнал ЧДУ ім. Петра Могили. Вип. 266. Т. 278. Філологія. Мовознавство. Миколаїв, 2016. С. 88–91.

184. Намачинська Г. Я. Рассказ А. Чехова «Человек в футляре» в аспекте интерлингвокультурологии: концептуализация украинской ментальности. *Язык и культура в эпоху глобализации*: сборник научных трудов по материалам Первой международной научной конференции «Язык и культура в эпоху глобализации». Вып. 1: в 2 тт. Т. 2. СПб., 2013. С. 81–88 (у співавторстві з В. Д. Сліпецькою).

185. Намачинська Г. Я. Типи українізмів у художніх текстах М. Гоголя «Тарас Бульба» та «Ніч перед Різдвом». *Лінгвістичний південний архів. Філологічні науки*: збірник наук. праць. Херсон, 2017. Вип. LXVIII. С. 33–36.

186. Намачинська Г. Я. Тлумачний словник «живої» великоросійської мови В. І. Даля: місце в ньому українізмів. *Modern philology: relevant issues and prospects of research:* International research and practice conference. Maria Curie-Sklodowska University, Lublin Science and Technology Park S. A. (Lublin, October 20–21.2017). Lublin, Republic of Poland, 2017. S. 22–26.

187. Намачинська Г. Я. Українізми в російськомовних художніх текстах Т. Шевченка «Наймичка», «Княгиня», «Музикант» та «Капітанша». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер.: Мовознавство.* Тернопіль, 2014. Вип. 1 (23). С. 128–131.

188. Намачинська Г. Я. Українізми-історизми в сучасній російській літературній мові. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Zeszyt I. Poznań, 2013. S. 145–151.

189. Намачинська Г. Я. Українська мова як мова-донор для збагачення лексичного складу російської мови (аналіз лексикографічної практики). *Лінгвістичні дослідження*: збірник наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 35. С. 38−43.

190. Намачинська Г. Я. Функціонування запозичень у художніх текстах Т. Г. Шевченка «Наймичка» та М. В. Гоголя «Сорочинська ярмарка». *Одеський лінгвістичний вісник.* Вип. 3. Спец. вип., присв. 200-річчю від дня народж. Т. Г. Шевченка. Одеса, 2014. С. 174–178.

191. Намачинська Г. Я. Функціонування українізмів у щоденнику Т. Г. Шевченка. *Лінгвістичні дослідження*: збірник наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2016. Вип. 41. С. 67–73.

192. Намачинська Г. Я. Функціонування українізмів-артефактів у російському художньому тексті В. Короленка (до 160-річчя від дня народження письменника). *Мова. Культура. Взаєморозуміння*: збірник наук. праць. Дрогобич, 2013. Вип. III. С. 41–46.

193. Намачинська Г. Я. Явище мовної взаємодії: дослідницькі підходи, специфіка трактування, причини. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Zeszyt VI. Poznań, 2018. S. 97–102.

194. Нечуй-Левицький І. С. Сьогочасне літературне прямування. *Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови* : у 2 ч. Київ,1959. Ч. 1. С. 336.

195. Никольский А. И. История печатного Служебника русской православной церкви. *Журн. Моск. патриархии*.1978. № 9. С. 76–77.

196. Огиенко И. И. Иноземные элементы в русском языке. История проникновения заимствованных слов в русский язык. Киев, 1915. 136 с.

197. Огиенко И. И. К вопросу об иностранных словах, вошедших в русский язык при Петре Великом. *Русский филологический вестник*. Варшава, 1911. № 3–4. С. 352–370.

198. Огиенко И. И. Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи. Киев, 1914. 287 с.

199. Ожегов С. И. Словарь русского языка. Москва, 1990 (22-е изд., стер.). 921 с.

200. Озерова Н. Г. Украинизмы в русской газетной речи на рубеже тысячелетий. *Русский. язык и лит. в учеб. завед*. 2002. № 5. С. 2–4.

201. Олійник А. Д. Роль запозичень-англіцизмів у розвитку сучасної мікроекономічної термінології : автореф. дис. … канд. філол. наук. Київ, 2002. 20 с.

202. Панько Т. Концептосфера термінологічної розбудови української мови. *Мовознавство.* 1994. № 1. С. 14–21.

203. Пауль Г. Принципы истории языка : моногр. / пер. с нем. и под ред. А. А. Холодовича. Москва, 1960. 500 с.

204. Пахаренко В. Начерк Шевченкової етики. Черкаси, 2007. 208 с.

205. Півторак Г. П. Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении. Київ, 1981. 344 с.

206. Потебня А. А. Из записок о русской грамматике. Москва, 1968. 269 с.

207. Радевич-Винницький Я., Іванишин В. Мова і нація : Тези про місце і роль мови в національному відродженні України. Львів, 2012 (6-е вид., доп.). 212 с.

208. Реформатский А. А. Введение в языкознание : учеб. для вузов. Москва, 2004. 536 с.

209. Рильський М. Т. Про іноземні слова. *Питання мовної культури*. Київ, 1970. Вип. 4. С. 4–14.

210. Ровдо И. С. Лексические лакуны как отражение национально-культурных и собственно языковых особенностей близкородственных языков. *Язык и культура*. Киев, 1992. С. 92–93.

211. Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты. Лингвистическая проблематика. Ленинград, 1972. 80 с.

212. Романова Н. П. Словообразование и языковые связи : русско-украинско-польские языковые связи XVI–XVII вв. и вопросы словообразования : моногр. Киев, 1985. 187 с.

213. Романова Н. П. Украинизмы в системе нормативних средств создания образности. *Культура русской речи в национальных республиках*. Киев, 1984. С. 34–38.

214. Рубчак Б. Живописаний Шевченко («Журнал» як текст). *Світи Тараса Шевченка* : зб. стат. до 175-річчя з дня народж. поета. ЗНТШ : Філологічна секція. Т. 214. Нью Йорк, 1991. С. 65–90.

215. Рудковська Н. М. До вивчення українізмів у польській мові. *Нова педагогічна думка.* 1999. № 3. С. 73–78.

216. Рудяков А. Н. Украинский вариант русского языка : мифы и реальность. *Культура народов Причерноморья* : научный журнал. 2008. № 142. Т. 1. С. 7–8.

217. Русские говоры на Украине : сб. статей. Киев, 1982. 231 с.

218. Русский словарь языкового расширения / сост. А. И. Солженицын. Москва, 2000 (3-е изд.). 270 с.

219. Русский язык в условиях языковой и культурной полифонии : сб. науч. статей. Москва, 2011. С. 375.

220. Самійленко В. І. Чужомовні слова в українській. *Твори.* Київ,1990. С. 500–501.

221. Сверстюк Є. Блудні сині України : моногр. Київ, 1993. 256 с.

222. Секунда Т. Принципи складання української технічної термінології. *Вісник ІУНМ*. Вип. 2. 1930. С. 11–21.

223. Селіванова О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава, 2011. 844 с.

224. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава – Київ, 2006. 716 с.

225. Селігей П. Мовна свідомість : структура, типологія, виховання. Київ, 2012. 118 с.

226. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? *Українська мова.* 2007. № 4. С. 16–32.

227. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? *Українська мова.* 2007. № 3. С. 3–17.

228. Семчинський С. В. Взаємодія мов і фактори лінгвістичного розвитку. *Українська мова і література в школі.* 1973. № 7. С. 25–37.

229. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. Київ, 1988. 328 с.

230. Сербенська О. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем : 140 запитань і відповідей : моногр. Київ, 2001. 204 с.

231. Сергєєва Г. А. Англомовні запозичення в українській правничій термінології : автореф. дис. … канд. філол. наук. Харків, 2002. 16 с.

232. Серебренников Б. А. О взаимодействии языков (Проблема субстрата). *Вопросы языкознания*. 1955. № 1. С. 7–25.

233. Симоненко Л. О. Українська термінологічна лексикографія за роки незалежності : здобутки і прорахунки. *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. праць. Київ, 2003. Вип. 5. С. 18–22.

234. Синькова О. М. Способы словообразования компъютерной терминологии в арабском литературном языке : на материале современной прессы : дис. … канд. філол. наук. Москва, 2007. 147 с.

235. Сімович В. На теми мови. Прага-Берлін, 1924. 45 с.

236. Сімонок В. П. Запозичені назви у складі української фінансово-економічної термінології. *На терені юридичної і філологічної науки* : зб. наук. праць, присв. 50-річчю від дня народж. і 25-річчю наук.-пед. діяльності проф. Ю. Ф. Прадіда. Симферополь, 2006. С. 283–286.

237. Сімонок В. П. Лексичні запозичення в українській мові: історико-соціолінгвістичний аспект. *Наукові записки. Сер. «Філологічні науки»* (Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя). Ніжин, 2015. Кн. 1. 277 с.

238. Сімонок В. П. Семантико-функціональний аналіз іншомовної лексики в сучасній українській мовній картині світу. Харків, 2000. 331 с.

239. Скороходько Э. Ф. Вопросы перевода английской научно-технической литературы : моногр. Киев, 1963. 92 с.

240. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / под ред. В. И. Чернышёва. Москва ; Ленинград, 1950–1965. Т. 4. 450 с.; Т. 5. 676 с.; Т. 7. 89 с.; Т. 8. 430 с.; Т. 10. 478 с.; Т. 14. 430 с.; Т. 17. 389 с.

241. Словник В. І. Даля. *Словник Філолога.* http: // slovarfilologa.ru/199/ (дата звернення: 22.03.2017).

242. Словник сучасної української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1970–1980 : Т. 1. 1970. 799 с.; Т. 3. 1972. 744 с.; Т. 5. 1974. 850 с.; Т. 10. 1979. 658 с.; Т. 11. 1980. 699 с.

243. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / ред. випуску М. Чікало, Г. Войтів. Львів, 2013. Вип. 16. 200 с.

244. Смаль-Стоцький Ст. Українська мова в совєтській Україні (матеріяли і завваги) : моногр. Варшава, 1936. 272 с.

245. Смаль-Стоцький Ст. Шевченкова етика («Варнак», «Марина», «Між скалами, неначе злодій», «Як би ви знали, паничі»). *Смаль-Стоцький Ст. Т. Шевченко : інтерпретації.* Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. CL XXIX. Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1965. С. 128–139.

246. Собинникова В. И. Южнорусское наречие в его контактах с украинскими говорами. *Русские говоры на Украине* : сб. статей. Киев, 1982. С. 5–18.

247. Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология (синхронический и диахронический аспект) / отв. ред. Г. П. Ижакевич и др. Киев, 1991. 382 с.

248. Соссюр Фердинанд де. Курс загальної лінгвістики. Київ, 1998. 324 с.

249. Сочинения Гоголя. Том 2 : Малороссийские слова, встречающиеся в 1-м и 2-м томе: Словарь. Москва, 1855. 7 с.

250. Ставицька Л. О. Короткий словник жаргонної лексики української мови. Київ, 2003. 336 с.

251. Столбунова В. И. Русско-украинское взаимодействие в лексике русских «островных» говоров на Буковине. *Русское языкознание.* 1984. № 9. С. 18–24.

252. Стоян Л. М. Елементи української мови в системі фразеологічних засобів російськомовних творів Т. Г. Шевченка. *Т. Шевченко та розвиток мов та літератур народів СРСР і країн соціалістичної співдружності* : тези доповідей і повідомлень республ. наук. конф. Київ,1989. С. 123–131.

253. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX ст. : моногр. Тернопіль, 2002. 352 с.

254. Струганець Л. В. Культура мови. Словник термінів. Тернопіль, 2000. 88 с.

255. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного : моногр. Москва, 1973. 366 с.

256. Суперанская А. В., Сталтмане В. Э., Подольская Н. В. Теория и методика ономастических исследований. Москва, 2007. 163 с.

257. Супрун А. Я., Кліменка Г. П. Некаторыя псіхалінгвістычныя асаблівасці беларуска-рускаго двухмоўя. *Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў*. Мінск., 1982. С. 75–105.

258. Сухомлинов М. И. История Российской Академии : И. Н. Болтин. *Сборник отделения русскаго языка и словесности Императорской академии наук.* СПб., 1881. Т. 22. С. 292–294.

259. Сучасна українська літературна мова : підручник / за ред. А. П. Грищенка. Київ, 2002 (3-тє вид., доп.). 439 с.

260. Тараненко О. Українська мова і сучасна ситуація в Україні. *Мовознавство*. 2001. № 4. С. 3–21.

261. Тараненко О. О. Російсько-український суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози. *Мовознавство*. 2008. № 1. С. 14–30.

262. Тарас Шевченко. *Історія української літератури* : у 12 т. Київ, 2014. Т. 4. 781 с.

263. Ташицкий В. Место ономастики среди других гуманитарных наук. *Вопросы языкознания*. 1961. № 2. С. 3–11.

264. Титаренко В. М. Лексика іншомовного походження в північноукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст. : автореф. дис. … канд. філол. наук. Київ, 2007. 22 с.

265. Тиховський Ю. Великоросійська мова в творах Шевченка. *Українська хата.* № 2. 1910. С. 81–88.

266. Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу) : моногр. Київ, 2007. 240 с.

267. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. – Москва, 1996. Т. 1. 1563 с.

268. Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 46–58.

269. Труды Я. К. Грота : в 5 т. СПб., 1898-1903. Т. 2. Филологические разыскания (1852–1892). 941 с.

270. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії : спроба державного регулювання. Київ, 2007. 808 с.

271. Українська мова : Енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ, 2000. 752 с.

272. Українська фольклористика : Словник-довідник. Тернопіль, 2008. 448 с.

273. Успенский Б. А. История русского литературного языка XI-XVII вв. : моногр. Будапешт, 1988. 349 с.

274. Ушкалов Л. Творчість Григорія Сковороди в дзеркалі статистики. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Львів, 2007. С. 400–407.

275. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Москва, 1986–1987 (пер. с нем. 2-е изд., стереотип.). Т. 1. 576 с.; Т. 2. 672 с.; Т. 3. 832 с.; Т. 4. 864 с.

276. Франко І. Bel parlar gentil. *Зібр. творів* : у 50 т. Київ, 1982. Т. 37. 678 с.

277. Франко І. Літературна мова і діалекти. *Зібр. творів* : у 50 т. Київ, 1982. Т. 37. 678 с.

278. Хайрулин М. В. Деякі питання єдності інтернаціонального й національного в різносистемних мовах. Казань, 1991. 61 с.

279. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. 1. 970 с.

280. Хауген Э. Процесс заимствования. *Новое в лингвистике. Языковые контакты.* Москва, 1972. Вып. VI. С. 344–382.

281. Хауген Э. Языковой контакт. *Новое в лингвистике*. Вып. 6. Москва, 2002. С. 61–80.

282. Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу : моногр. Харків,1930. 290 с.

283. Чапленко В. Українізми в мові М. Гоголя. Ч. 2. Авґсбурґ, 1948. 27 с.

284. Чемеркін С. Чи потрібні нам латинські літери? *Культура слова*. Вип. 74. Київ, 2011. С. 121–124.

285. Черемська О. С. Інтерференційне калькування в умовах українсько-російського білінгвізму (на матеріалі преси Харківщини 50–80-х років XX ст.) *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2002. Вип. 9. С. 47–50.

286. Черторизька Т. К. Вплив української мови на лексико-семантичну систему російських творів Т. Г. Шевченка. *Мовознавство*. № 3. 1981. С. 118–127.

287. Чумак Н. Диференційні ознаки поняття «екзотизм» як відображення фрагменту іншомовної картини світу (на прикладі французьких екзотизмів в англійській мові). *Наукові записки*. Серія: «Філологічні науки. Мовознавство». Кіровоград, 2009. Вип. 81 (4). С. 69–73.

288. Чумаков Г. М. Язык и стиль русских повестей Т. Г. Шевченко. *Республік. наук. конф. з питань російсько-українських зв'язків* : тези допов. Луганськ, 1964. С. 112–116.

289. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка: пособ. для студ. пед. ин-тов. Москва, 1972 (изд. 2-е, испр.). 328 с.

290. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию : моногр. Москва, 1968. 312 с.

291. Шевельов Ю. Пуризм в українській мові. *Українські вісті*. Ч. 23. 5. VI. 1966. С. 36–43.

292. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус : моногр. Чернівці, 1998. 208 с.

293. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. *Українська Вільна Академія Наук*. Сер. : Українські вчені. Вінніпег, 1954. Ч. 5. 78 с.

294. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови : моногр. Мюнхен, 1951. 402 с.

295. Шишков А. С. Собрание сочинений и переводов адмирала Шишкова. Чч. 1–17. СПб., 1818–1839. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki87 (дата звернення: 19.12.2017).

296. Шкандрій М. В обіймах імперії : Російська і українська літератури новітньої доби : моногр. / пер. з англ. П. Таращук. Київ, 2004. 496 с.

297. Шовкопляс А. Г. Украинские лексические заимствования в русских говорах Винницкой области. *Исследования по лексикологии русского языка.* Киев, 1980. С. 82–86.

298. Штурнак О. Мовні контакти як об'єкт вивчення. *Теле- та радіожурналістика.* Львів, 2009. Вип. 8. С. 119–130.

299. Шухардт Г. К вопросу о языковом смешении. *Избр. ст. по языкознанию.* Москва, 1950. 240 с.

300. Щерба Л. В. Безграмотность и ее причины. *Избр. работы по рус. яз.* Москва, 1957. С. 56–62.

301. Щерба Л. В. О понятии смешения языков. *Языковая система и речевая деятельность.* Ленинград, 1974. 427 с.

302. Юшманов Н. В. Элементы международной терминологии : Словарь-справочник. Москва, 1968. 77 с.

303. Янко М. Т. Топонімічний словник України : Словник-довідник. Київ, 1998. 432 с.

304. Янковська Ж. Фольклоризм української романтичної прози : моногр. Львів, 2016. 610 с.

305. Haugen E. Bilingualism in the Americas. Alabama, 1956. S. 9.

306. Haugen E. The Norwegian language in America : A study in bilingual behavior. Philadelphia, 1953. 695 p.

307. Metzler J. B. Linguistik : Ein Handbuch Herausgegeben von André. Stutlgart, 1973. 39 p.

308. Weinreich U. Languages in contact : Findings and problems. Hague, 1953. 134 p.

Ілюстративні джерела

309. Гоголь Н. В. Повести. Ленинград, 1987. 237 с.

310. Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 7 т. Т. 1 : *Вечера на хуторе близ Диканьки.* Москва, 1976. С. 94–133.

311. Шевченко Т. Твори : у 5 т. Т. 5 : *Щоденник. Вибрані листи.* Київ, 1971. 136 с.

312. Шевченко Т. Щоденник. Вибрані листи. *Твори* : у 5 т. Т. 5. Київ, 1971. 340 с.

313. Шевченко Т. Г. Капитанша. *Повне зібр. тв.* : у 10 т. Київ, 1949. Т. 3 : *Драматичні твори, повісті 1841–1855*. С. 292–340.

314. Шевченко Т. Г. Княгиня. *Повне зібр. тв.* : у 10 т. Київ, 1949. Т. 3 : *Драматичні твори, повісті 1841–1855.* С. 153–177.

315. Шевченко Т. Г. Музыкант *Повне зібр. тв.* : у 10 т. Київ, 1949. Т. 3 : *Драматичні твори, повісті 1841–1855.* С. 179–239.

316. Шевченко Т. Г. Наймычка. *Повне зібр. тв.* : у 10 т. Київ, 1949. Т. 3 : *Драматичні твори, повісті 1841–1855.* С. 58–120.

317. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. Київ, 2001. Т. 5 : *Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості*. 496 с.

318. Шевчук В. О. «Personae verbum» (Слово іпостасне) : Розмисел. Київ, 2001. 264 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СХЕМИ І ТАБЛИЦІ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

ТА КАРТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

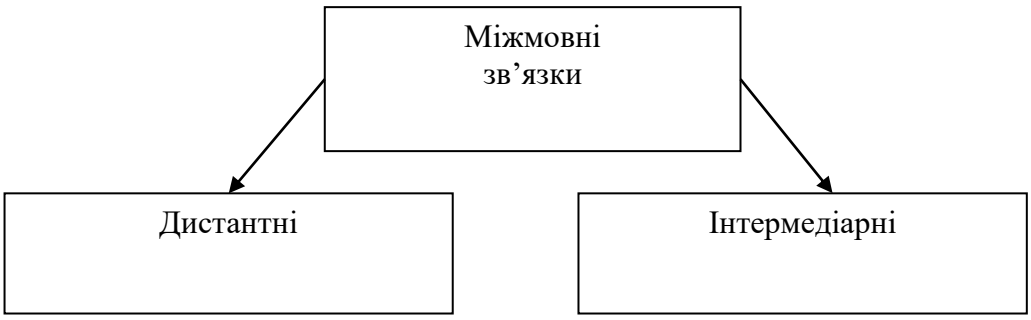

Схема 1.1. Типи міжмовних зв'язків за С. В. Семчинським

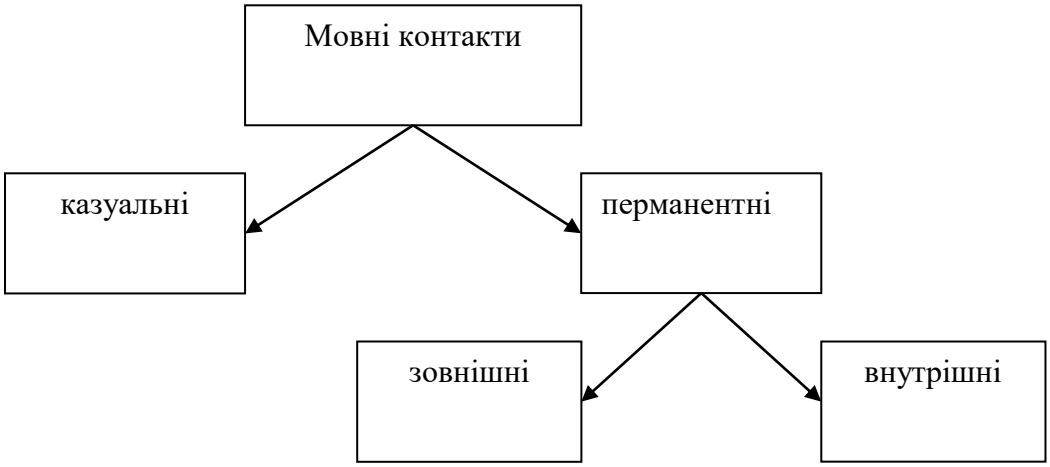

Схема 1. 2. Типи мовних контактів за С. Семчинським, М. Кочерганом, Ю. Жлуктенком

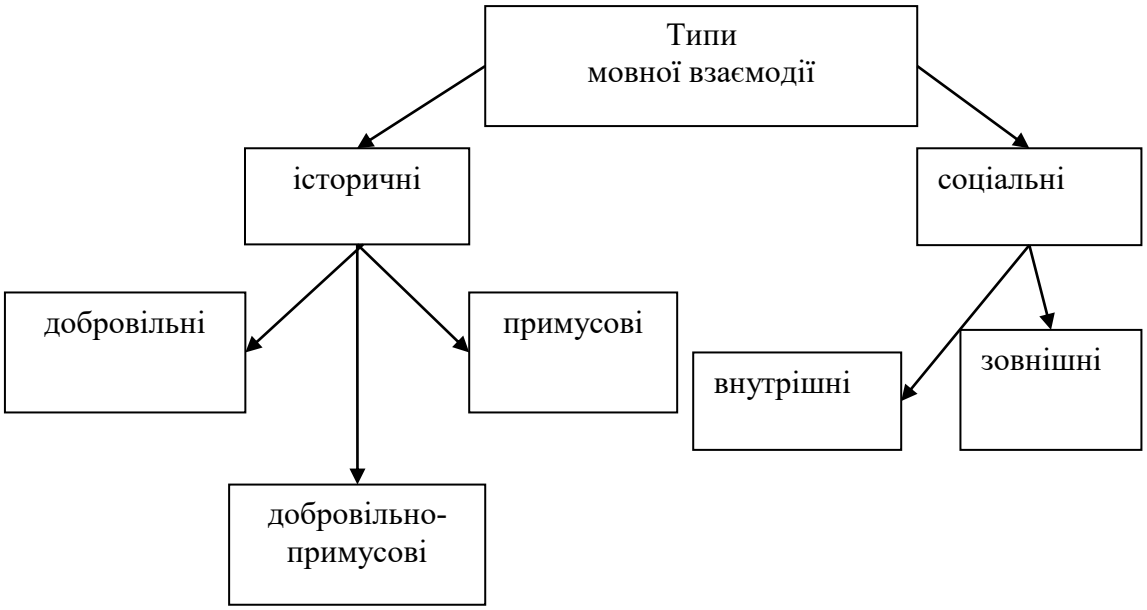

Схема 1.3. Типи мовної взаємодії за М. Кочерганом

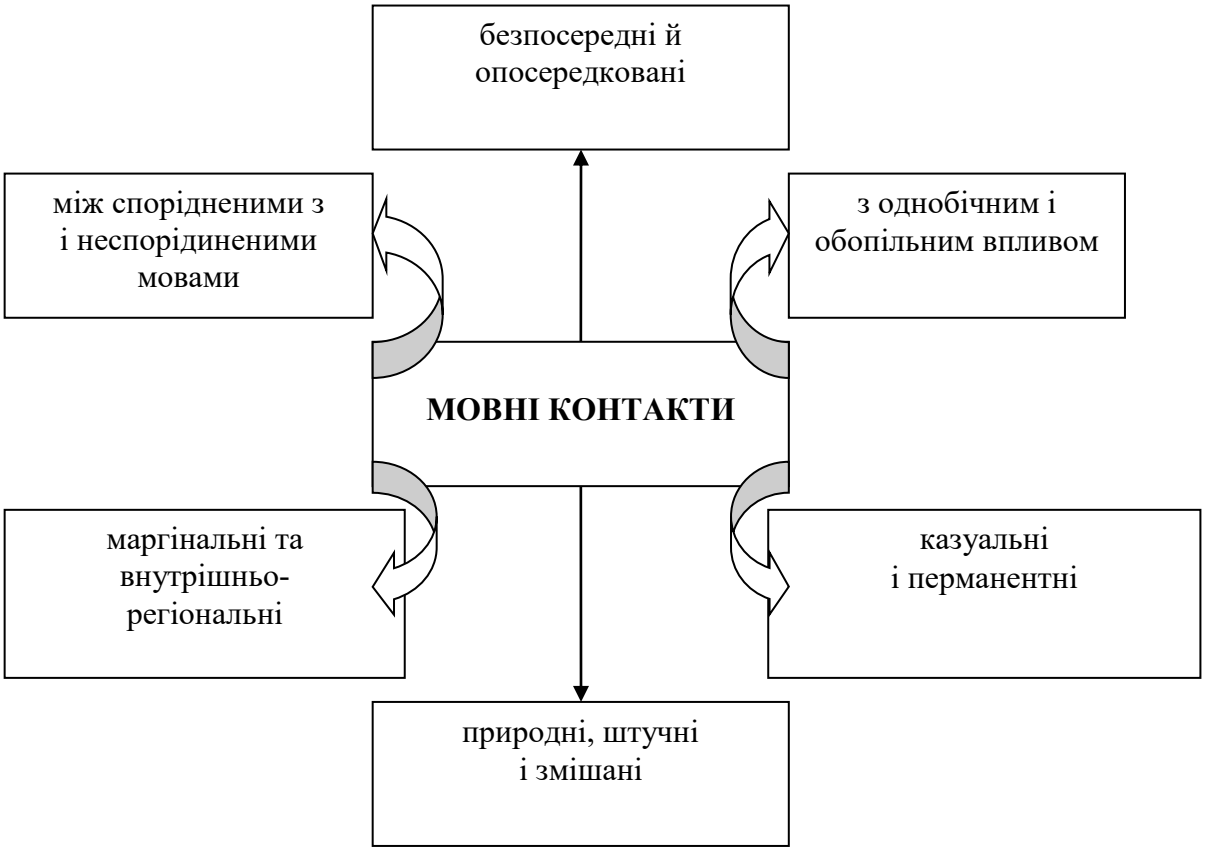

Схема 1. 4. Типи мовних контактів за Ю. Жлуктенком

Схема 1.5. Розряди запозичень за класифікацією Ю. Карпенка

Схема 1.6. Механізм способу виникнення іншомовних елементів та їхній характер

Схема 1.7. Наслідки мовних контактів

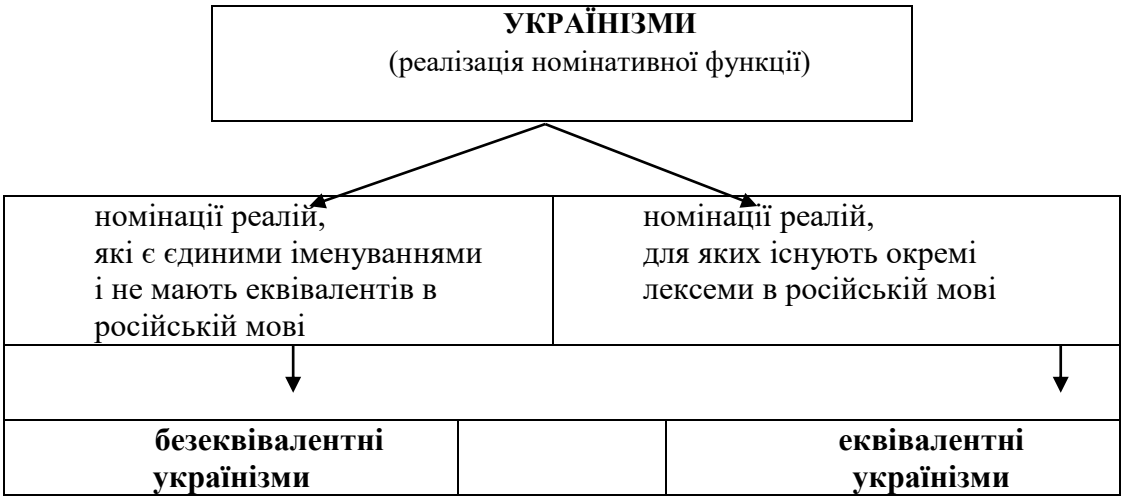

Схема 1.8. Типи українізмів за класифікацією Є. Маринової

2.1. Карта Російської імперії

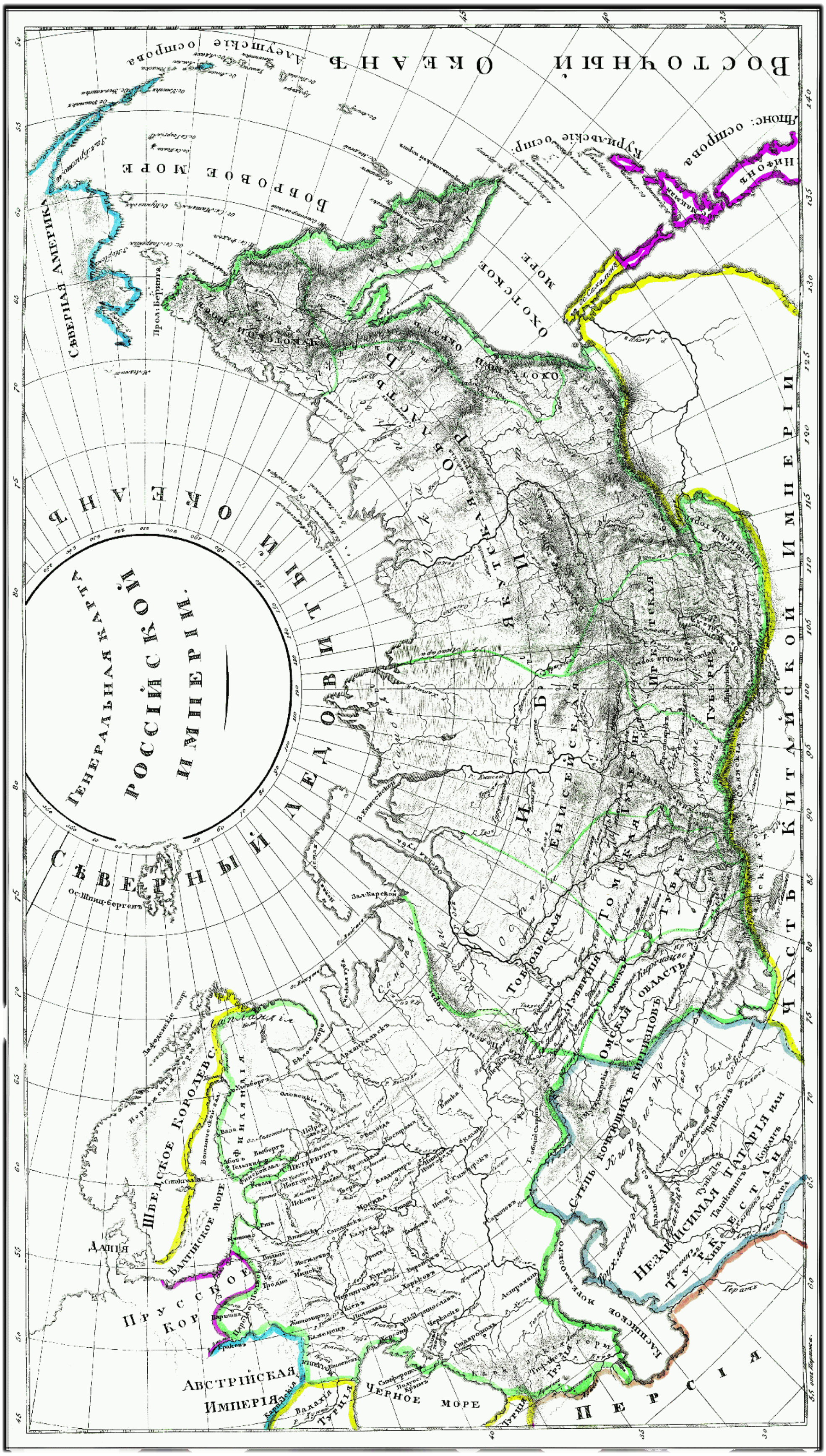

ДОДАТОК Б

Таблиця тлумачень, поданих М. Гоголем до українізмів, що функціюють у його художньому тексті, у порівнянні з тлумаченнями цих слів за словником В. Даля

№ п / н	Тлумачення М. Гоголя	Тлумачення В. Даля
1.	**Банду́ра**, инструмент, род гитары	Бандура ж. музыкальное орудие, весьма похожее на лютню или на балалайку, с округлым кузовом и металлическими струнами; на ней играют перышком, как на турецкой домре. | У нас (малорос.) бандурой зовут торбан, который гораздо больше и пузастее, а играют на нем пальцами, по-гитарному. Бандурный или торбанный строй весь в один лад (аккорд), а струн бывает много, но не всегда равно. Бандурист м. бандуристка ж. игрок на бандуре. Бандуристы или торбанщики бывали прежде в каждом порядочном барском дворе Малороссии, и казачки плясали и пели с бандурами. Бандурить, бренчать, заниматься музыкой для забавы; упуская дело (СД, т. 1, с. 44).
2.	**Бакла́га,** род плоского боченка́	Баклага, баклажка ж. боклаг м. фляга, сулея; деревянная закрытая обручная или долбленая посудина разного вида; лагун, дегтярка; сбитень разносят в высоких, круглых баклагах; плоские, в виде сырного круга, употребляют в дороге для воды, вина. Он все: и повар, и ямщик, и с баклажкой сбитенщик. Буль, буль, буль, моя баклажка. | Костр. голань, буква, брюква. | Баклажка арх. утка гага, гагач. Баклажный, относящийся к баклаге. Баклажничать, быть на попойке; ходить по чужим баклагам, напр. за дегтем. Баклажник м. делающий баклаги; см. баклан. Бакляшка арх. лучинка, из коих вяжут остов детского бумажного змея. Бакулец м. арх. камни, грузила на неводе, огрузки, кибасья, волжск. таш, таши. Баклышка арх. баклушка, чурочка, привязанная за горловую (подъемную) бечевку мережи. См. баклуша, баклан (СД, т. 1, с. 40).
3.	**Бато́г**, кнут.	Батог, батожный и пр., см. Бадаг (СД, т. 1, с. 36).
4.	**Барви́нок,** растение.	Барвинок м. растение могильница, гроб-трава, Vinca minor (СД, т. 1, с. 48).
5.	**Башта́н,** место засеяное	Баштан см. бакча. Бакча, бакша, бахча ж. или бахчи мн. оренб. астрах. донск., баштан м. вор.

	арбузами и дынями	новорос. татарск. огород в поле, в степи, не при доме; на поднятой плугом целине (новине, непаши) разводят: особенно арбузы, дыни, тыквы, огурцы, также кукурузу, подсолнечники, иногда и лук, чеснок, морковь и другие овощи. Бахчевый, баштанный арбуз, непарниковый. Бахчевик, баштанник, хозяин бахчи; | сторож, караульный на бахчах (СД, т. 1, с. 40).
6.	**Боля́чка**, веред	Болька ж. зап. больное место, болячка. Чужая болька никому не болит (не больна). Болюга, болячка на дереве, на растении (СД, т. 1, с. 112).
7.	**Бо́ндарь**, бочарь.	Бондарь м. южн. зап. твер. тамб. бочар, обручник, работающий обручную или вязанную деревянную посуду. Бондариха, жена бондаря; в песнях поминается и бондаревка, дочь бондаря. Бондарев, бочару принадлежащий. Бондарский, бондарный, относящийся к бондарям, бочарам или к мастерству их. Бондарная, бондырня или бондарня ж. мастерская бондаря, бочарня. Бондарить, бочарить, обручничать (СД, т. 1, с. 114).
8.	**Бу́блик**, круглый крендель, баранчик.	Бублик м. малорос. южн. хлебное кольцо, крендель, большой баранок; пшеничное тесто кольцом, свареное в воде, а потом запеченое. Бубликовый, бубличный; относящ. до бубликов. – тесто, заварное. Бублейница ж. пекущая бублики, торгующая ими (СД, т. 1, с. 135).
9.	**Будя́к,** чертополох	Будяк, см. бодяк. Если будяк вышло из будовать, как растущий на селищах и пустырях, то следовало бы отнести слово это к буде. БОДЯК, будяк м. (от будинка, строение, как растущий у жилья? От бодень, колючка?) виды растен. Cirsium, Carduus, Cnicus; чертополох, мурат, мордвин, мордвинник, татарин, репей, волчец, пустосел, дед, осот. Cirsium acaule, губжа; C. arvense, ноголоватки, осот, серп; C. heterophyllum, пустосел, маточник, осот лесной, чертополох, лапух, лапушник, репейник; C. esculentum, басурманская трава, мордвин, татарин; C. lanceolatum, дед, дедовник, вахлачка, свиной терн, – щавель; C. oleraceum, дедюшник; C. palustre, осот, татарин, мордвин, чертополох болотный; Carduus crispus, осот красный, пустосел; Carduus nutans, дедовник, татарин, репей, репьяк, щедроватый репей, ошибочно, дурман. На видах растения татарин народ заговаривает кровь, червей, лихорадку и пр. Стебель пригибают и прикручают, не ломая и

		говоря: «Изведешь, отпущу; не изведешь, с корнем изжену». Коли заговор сделает свое, то идут в поле и отпускают татарник (СД, т. 1, с. 106).
10.	**Бура́к**, свекла.	Бурец, буряк, бурячок м. тул. серяк, смуряк, бурый или серый мужичок, сермяжник. Бурошерстый, буроперый, животное в шерсти, в перьях бурой масти (СД, т. 1, с. 144).
11.	**Бухане́ц**, небольшой хлеб	Бухонец м. кур. ситный хлеб (СД, т. 1, с. 146).
12.	**Варену́ха,** вареная водка с пряностями и плодами	Варенуха ж. малорос. пьяный напиток из навара водки и меду на ягодах и пряностях; взварец, душепарка (СД, т. 1, с. 166).
13.	**Верте́п,** кукольный театр	Вертеп м. пещера, подземный или иного устройства скрытный притон; едва подступные овраги, тул. вертепинище ср. | *Притон, скрывище каких лиоо дурных дел. Это вертеп разбойников, а не гостинница: тут грабят. | Южн. зрелище в лицах, устроенное в малом виде, в ящике, с которым ходят о святках, представляя события и обстоятельства рождения Иисуса Христа. Малый вертеп мой лучше Синайския горы (СД, т. 1, с. 182).
14.	**Вече́ря, вече́рять** ужин, ужинать	Вечеря церк. ужин, вечерний стол. Тайная вечеря, вечеря Господня, последний ужин или затрапезная беседа, на которой Господь пребывал с учениками своими и учредил таинство святой Евхаристии. Вечеря ж. новг. новорос. ужин. Вечерять пенз. смол. вечерять новг. новорос. вор. ужинать (СД, т. 1, с. 189).
15.	**Видлога,** откидная шапка из сукна, пришитая к кобеняку.	Видлога ж. южн. кобка, кобеняк, накидной ворот с башлыком, капишон, накидка, наголовник; сев. куколь, куль; зап. каптура, капшук; кавк. башлык (СД, т. 1, с. 202).
16.	**Ви́нница**, винокурня.	Винница ж. винокурня, винокурный завод, малорос. караван, заведение, где сидят, курят или гонят горячее вино: винокуренье ср. искусство и занятие это, извлечение из хлеба и др. растительных частей спиртового начала (СД, т. 1, с. 205).
17.	**Воя́ка,** воин.	Воин м. (мн. воины и вои), стар. воинственник, воинник, зап. вояк; служащий в войске, военный, солдат, ратай, ратник. Иду на вои воевати. Один в поле не воин (СД, т. 1, с. 230).
18.	**Выкрута́сы,** трудные па.	Выкрутни м. мн. выкрутасы южн. запутанный, криволинейный узор; | увертки,

		хитрости, штуки. Выкрутной парень, увертливый. Выкрутная баба, пск. щеголиха. Выкрутчик м. ходок по делам, приказный, который, из платы, происками своими выручает подсудимых (СД, т. 1, с. 295).
19.	**Габа́,** движимость, имущество	–
20.	**Галу́шки**, клецки	Галух, смех, хохот, шумная, веселая беседа. Галуха ж. то же; шутка, забавная выдумка, проказа, острота, потеха; | ложная весть; молва, слух, распущенный из проказ, вяха, что у нас прозвали, по переводу, уткой. | Галуха, голуха, особый род медной плавки на сибирских заводах. | Галуха об. галушник м. -ница ж. шутник, проказник, краснобай, весельчак, забавник, потешник. Галуха с ним, парья, да и только! Галуха не любит смеха, т. е. злой или коварной насмешки, а добродушную, не злую забаву. | Южн. охотник до галушек; в этом знач. галуха, галушка род клецки, б. ч. пшеничной, тесто, сваренное комками в воде, в борщу; иногда галушки замешиваются на молоке или затираются на свином сале. Полтавец галушкой подавился. | В подольской губернии галуша, голубцы, пшено с говядиной в капустном листе, вареное в квасу. Галь олон. галуха, шутка, смех, проказа, потеха, от галиться, изгаляться (СД, т. 1, с. 343).
21.	**Гама́н,** род бумажника, где хранится огнево, кремень, трут, абак, иногда и деньги	Гаман, гаманец, гаманок м. южн. зап. кожаный кошелек для денег. Гамза ж. или гамзуля, вернее гомза, гобза, от гобина, обилие; то же, кошель, бумажник, денежник; | деньги. Раскошеливайся, у тебя гамзы-то много! Гамзить, копить гамзу. Гамзила об. кто гамзу копит (СД, т. 1, с. 343).
22.	**Гати́ть,** делать плотину	Гатить, гачивать, заваливать воду, топь или болото хворостом, соломой, землей. Гатят дорогу по топкому или песчаному месту, или плотину, для удержания воды. | Гатить иногда говор. вместо валить, в знач. излишнего употребления чего, а иногда вместо сорить, дрянить. -ся, быть гачену; гатить у себя, около себя. Гачение ср. действ. по знач. глаг. Гатьба, гатка ж. то же, а иногда и самый предмет, т. е. гать ж. гаченое или загаченное место, гаченая дорога; насыпь, плотина. Где гладко, там не мости гатки, зап. нечего гатить. Гатный, гаченый, загаченный. Высоко взгатили. Улицы выгачены. Надо догатить. Загати ямину. Без толку нагатили, надо перегатить снова. Огачивайся, гати вкруг себя.

		Отгатили, отработались. Погатила немного, местами надо бы. подгатить: пригати еще. Прогатили весь день, кажись угатили ладно (СД, т. 1, с. 346).
23.	**Голодная кутья́,** сочельник.	Кутия, кутья ж. каша с сытою, изюмом, из обдирного ячменя, пшеницы, рису, из толстой крупы, приносимая в церковь при поминках и подаваемая за упокойным столом, а местами и в рождественский сочельник, называемый посему на юге также кутьей, как зовут и сочельники Крещенья и Нового года; первый постная кутья, второй голодная, а третий богатая. Кутейный, к кутье относящ. Кутейник м. стар. место в церкви, где ставилась кутья. | Шуточное прозвище церковников, причетников. | Новг. пск. рождественский сочельник (см. также кут и куть). Спутывают ноги столу, чтобы скот не бегал, 24 декабря. Коли в кутью тропинки черны, то урожай на гречу, запад. Какова длинна в кутью былинка из-под скатерти, таков лень будет, гаданье. Не кормят кури, чтоб огородов не копали. В свят-вечер тугие клубки пряжи мотать, чтоб кочни капусты туги были. Ткать грешно; несчастье угодить в праздник. Под Рождество и под Крещенье жгут навоз среди двора, чтоб родители на том свете согревались, курск. Коли в кутью небо звездисто, богатый приплод скота и много ягод. Откуда в кутью (или ее авсень) лай собаки, оттуда и свахи будут. Если у одного из сидящих за кутьей нет тени, то он скоро умрет. Где чует кутью, туда идет, кутейник. Без него и кутья не святится. Ешь кутью, поминай Кузьму! Панихиду пели, а кутьи не пли. Знают все, что кутью варят из гречихи. Вари кутью, а кутейники придут. Была бы кутья, а кутейники будут (СД, т. 2, с. 227).
24.	**Голодра́бец**, бедняк, бобыль.	–
25.	**Гопа́к**, малороссийский танец	–
26.	**Го́рлица**, малороссийский танец.	Горлик м. малоупотр. горлица или горленка ж. самый малый вид водящихся у нас диких голубей, Columba Turtur; горл. персидская, C. risoria, хохотуша. Смиренна, как агнец; делова, что пчела; красна, что райская птица; верна, что горлица. Как горлица заворкует, пора спять коноплю (СД, т. 1, с. 379).

27.	**Греча́ник,** гречневый хлеб.	Гречневики, гречи(у)шники, гречаники м. мн. хлебенное из гречневой муки, стопочкой, стаканчиком, столбцы, пекутся и из гороховой муки, гороховики. Гречишница ж. гречушница, день св. Акилины, 13 июня, когда начинается посев гречи. Гречанище ср. гречица ж. симб. гречанье тамб. гречье ср. кур. гречишное поле, или жниво, с которого снята греча. Гречневик пск. гречишный блин; гречневка ж. пск. гречневая каша (СД, т. 1, с. 394).
28.	**Гуса́к,** гусь-самец	Гусь м. гусак и гусыня, южн. гуска, сев. гусиха, зап. гусухна, известная дворовая и дикая птица Anser; гуся, гусыня, гусенок, гусеныш, птенец. Гусь китайский, сухонос, с шишкою на носу, A. cygnoides. Гусь гуменник, A. segetum темноперый, клюв жаркой; гусь серый, A. cinereus, от него русские, дворовые гуси. Северные промышленики наши различают семь видов: Гуменник, большой серый гусь, казарка серая, казарка пестрая, клокот, визгун и гусь черный, вьющий гнездо дружно с порошею, белою совою. Красный гусь, Phoenicopterus, на Касп. море, голенастый, кривоносый; фламан или фламинг. | Гусь, одно из северных созвездий. *Гусь лапчатый, человек себе на уме. Ровно у гусака: сердце маленькое, а печенка большая! говор. о сердитом (СД, т. 1, с. 410).
29.	**Далибу́г**, ей-Богу (польск.)	–
30.	**Де́вчина, девча́та,** девушка, девушки	Дева, девица, девица; девка, девочка, девушка; девчуга, девчужка, девчура, девчурка, девчурочка; девчонка, девчоночка; девча, девойка, девонька, девонька, девоня, девонюшка, девуня; деваха, деушка, девоха, девчина: олон. дивца ж. всякая женщина до замужества своего. Девища, девчища, девчинища, рослая, тучная девка; бойкая, резвая; заматорелая. Дева более употреб. в знач. девственница; девица в песнях в сказках; девка низшего сословья; девочка, девчура умалит.; девчонка презрит.; девчоночка ласкат.; дева, деваха, девонька, в беседе девушек между собою: иногда, напр. влад., и бабы ласково обзывают друг друга девицей, девахою. В Сиб. дева, девоха, дружеск.; девка, девушка, укорн.; девонька, сожалит. Девчата, девченята мн. южн. зап. твер. пск. собранье девок, девушки, девье влад. Девья-то что собралось! Знать, ни с кем девка не венчана. Девка красна до замужства. Все девушки красны, все хороши, а отколь берутся злые жены? О девке худа не молви

		(СД, т. 1, с. 508).
31.	**Дижа́**, кадка	Дежа ж. дежа, дижа (от церк. дети, девати, девать, класть, ставить, как любжа от любить, обужа от обуть, крыша (крыжа) от крыть и пр.) южн. квашня, заторник, кадка, в которой квасят и месят тесто на хлебы. | дежа сев. и южн. квашня, в знач. хлебного раствора и | посудины для этого; кадушка либо дуплянка (СД, т. 1, с. 425).
32.	**Добро́дию,** сударь, милостивец	Добродий по сев. произн. (маларос. добродий) благодетель, благотворитель. Добродий мой умер, остался злодей окаянный, вологод.-уст (СД, т. 1, с. 443).
33.	**До́вбиш,** литаврщик	–
34.	**Домови́на**, гроб.	Гроб м. ящик в меру человека, для с(по)хоронения трупа его; **домовина** или домовище, шуточно деревянный тулуп; новг. ларь, ларек; южн. и зап. труна (СД, т. 1, с. 396).
35.	**Дрибу́шки**, мелкие косы	Дробушки ж. мн. мелкие косы, косички, напр. у девок в Малоросии и у мордвы (СД, т. 1, с. 492).
36.	**Ду́ля**, шиш.	Дуля ж. дерево и плод Pyrus communis, его назыв. также грушей и кукишем: последняя дает плод кругловатый, первая большой и с пережабиной; порода дули; бергамот. глива. | Твер. долгая женская шуба. Дулина ж. дуля, в знач. дерева. Дулевый, к дуле относящийся. Дулевка, наливка, винная настойка на дулях. Дульчатый, видом похожий на дулю: округлый и продолговатый, с пережабиной и более толстым концом (СД, т. 1, с. 500).
37.	**Дука́т**, род медали, носится на шее	–
38.	**Жи́нка**, жена	Женота южн. собират. женщины, бабы, бабье, женство, женский пол. Женота да детвора. Женоцкий южн. зап. женский. Женовать, быть женою, замужнею, замужем, противопол. девовать, девонить, девичить. Женище(а) стар. и ныне, невенчанная, сожительница, наложница, или незаконно венчанная, напр. четвертая, или разводка, или бранно, негодная жена. Женка ж. умалит. женушка, женочка, вообще женщина, баба, жена и вдова простолюдина: солдатская, крестьянская женка. Иногда противополагается мужчине; женщина или женского пола; | арх. поденщица (Шейн); | сиб. самка животных вообще,

		особ. птиц. Женочка ж. умалит. женка (СД, т. 1, с. 533).
39.	**Жупа́н**, род кафтана	Жупан м. теплая верхняя одежда на Украйне, род охабня; | шуба, тулуп. | Ряз. смол. зипун, простой крестьянский кафтан. | вологодск. тяжелко, худой, рабочий кафтан или зипун, сермяга. | Яросл. короткий кафтан, полукафтанье. | Камч. подземная труба, для впуска воздуха в юрту, в кибитку, во время топки. | Род губернатора, правитель жупанства или округа, в разных славянских землях. Каков пан, таков на нем и жупан. Не жупан пана красит, а пан жупана. Жупун ряз. тамб. жупан, в знач. зипуна, сермяги (СД, т. 1, с. 547).
40.	**Завзя́тый,** задорный	Завзятый человек, южн. зап. бойкий, предприимчивый, который постоит за себя (СД, т. 2, с. 559).
41.	**За́воды,** залив	Заводь ж. речной залив; мелкий, открытый залив, обычно на плесу, где колено; заворот реки насупротив огибаемой ею косы; залив меж двух мысов, глухой рукав, ерик, обычно идущий вверх, против теченья (на выпуклом или внеш нем берегу луки), почему в заводи и образуется род вира, водоворота; | самое круговое теченье это, суводь; | низкие полои вообще, отделенные от реки гривкою, за которою разливная вода стоит до усышки. | арх. род закола для ловли семги; он состоит из заводных ног или кольев и плетеных из хворостняка щитов, к ним подвязываемых. | сиб. род плетня на земле (заводить?), с кляпцами, для ловли песцов; | арх. тропа, путик в лесу, где ставят силья, силки на зверьков. Заводина м. влад. заводье ср. яросл. то же, заводь, мелкий речной залив. Заводная река, при которой много заводей. Заводи ж. мн. яросл. полои, вода, остающаяся в полых местах после разлива. Заводнять, заводнить что, наводнять, заливать водою, говор. о значительном пространстве (СД, т. 1, с. 561).
42.	**Загада́ться**, задуматься	–
43.	**Замуро́ванный,** заделанный камнем	Замуровывать, замуровать окно. дверь, южн. и зап. с немецк. закласть камнем, заложить; заделать накрепко. Замуроваль пчел у вамшаника, кур. Замуруем на зиму окна, замажем наглухо. -ся, быть закладываему, заделываему кирпичем; *засесть дома, затвориться, не выходить никуда. На севере ино произносят замуровиться. Замурить течь, волжск. набив куль пловучею мелочью,

		древесн. опилками, трухой, муравьиной кучей, выпускать исподволь снаружи против щели, которая этим затягивается (См. также замуравливать). (СД, т. 1, с. 605).
44.	**Знахор**, многознающий, ворожея	Знатник, -ница, знатный человек. или охотник лезть в знать, с нею водиться. Знаткой, знаткий сев. видный, приметный; знающий, опытный; что или кого знать и кто знает. Как ни закрашивай, а все знатко. Он знаткой знахарь (СД, т. 1, с. 688).
45.	**Исподни́ца,** юбка	–
46.	**Кавýн,** арбуз	Каун м. кавун, южн. арбуз; гарбузом там зовут тыкву. Каунный, к кауну относящ. Каунщик м. -щица ж. кто торгует каунами, арбузник (СД, т. 2, с. 98).
47.	**Каганéц**, род светильни	Каганец м. южн. и зап. плошка, жирник, лампадка, ночник. Каганцевый или каганечный, к каганцу относящ. Каганок м. пск. кугунок, котелок, вмазываемый в печь (не ошибка ли, не казанок ли?) [Таких ошибок в Областн. Словарь Ак. многонько; легче наделать их, чем разгадать и исправить] (СД, т. 2, с. 71).
48.	**Казáн,** котел	Казан м. татарск. (отчего и название города) котел, особ. большой, вмазанный или закладенный котел; винокуренные котлы зовутся казанами, также плоские, медные котлы на воскобойнях и пр. Казанок, казанец, котелок. Казан-бухма каз, пельмени. Казан-кабав астрах. перед, крошеная баранина, исжаренная в котелочке. Казанский сирота, -нищий, человек, который прикидывается бедняком, плут, притворный бедняк. Казанская вишня, темная и крупная порода. Коли на Казанскую черника поспевает, то поспела и рожь. В день Казанской камаха (червец) лежит под одним кустом (или клубом лежит). 8 июля. Зажинают рожь, зажин ржи. Казанный, к казану или котлу относящ. Казанка ж. лошадь казанской породы, татарка; она малорослая, плотная, мосластая, долгогривая, б. ч. саврасая или бурая. Казанка ж. мн. казанские саночки, козырни, развозимые по всей России (СД, т. 2, с. 73).
49.	**Канýпер,** трава	Канупер, кануфер м. калуфер, растенье Balsamita vulgaris (СД, т. 2, с. 85).
50.	**Канчýк,** нагайка	Канчук м. зап. камчук, камча (СД, т. 2, с. 86).

51.	**Карбо́ванец,** целковый	Карбованец, целковый, серебряный рубль. Карбонец твер. карбовец ниж. всякая звонкая монета, особ. серебро, целковый. Карбец м. новорос. (немецк. kerben?) бирка, палочка с резами, для счету (СД, т. 2, с. 91).
52.	**Кацáп,** русский мужик с бородой	Кацап м. южн. прозвищ данное малорусами великорусам, моска, но последнее означает б. ч. русского солдата, военного (СД, т. 2, с. 99).
53.	**Кáчка,** утка	Качка ж. южн. и зап. утка (см. также качать). Качур м. новорос. селезень. Каченя ср. утенок. Качка пошла с каченятами на ставок. Кочурка ж. морская птица из семьи чаек, буревестник (малая бурная птица, тело с жаворонка), Procellaria pelagrica (СД, т. 2, с. 99).
54.	**Клéпки**, выпуклые дощечки, из коих составлена бочка.	Клепка, клепки мн. лады, дощечки для сбора и вязки обручной посуды. Обручи под лавку, а клепки в печь, так и не будет течь! о худой посуде, шуточн. Бочка течет клепками, ладами, либо уторами. У него в голове, одной клепки нет, нет здравого смысла, отчего и все умственные способности рушатся, как посудина без одной клепки. Без обручей нет клепкам державы. Не собрав клёпок, не собьешь и бочки. Перевясло железное, да клепки рассыпались. Всклепал, наклепал ты на меня. Вклепался чужое. Выклепать втулку. Доклепаться до чего, заклепать заклепу. Молоток псклепался. Отклепать звено. Поклепать немного. Подклепывать, бить болт в шляпку, при заклепке его. Подклепать заклепки подправить. Переклепать котел снова. Приклепать ручку. Проклепал всю ночь. Клепань расклепалась. Склепай опять. Все уклёпано. Поклеплешь, и согрешишь. Клепальный, к клепанью относящ (СД, т. 2, с. 117).
55.	**Книш**, род печеного хлеба	Книш, кныш м. южн. лепешка с маслом, скоромная булочка с салом, или | донск. вор. круглый пирожок; | влад. пшеничный хлебец. | Орл. *коротыш, малорослый человек, карапузик. Полна печь поляниц, а посередке кныш? звёзды, месяц. Пока у бабы посеют кныши, а у деда не будет души (СД, т. 2, с. 125).
56.	**Кнур,** боров	Кнур м. кур. калужск. твер. боров, кладеный кабан, крек, хряк, нохрок. Кнорос м. смол. некладеный бык? (СД, т. 2, с. 109).
57.	**Кобеня́к,** род суконного плаща с пришитой сзади	Кобеняк м. кобка ж. южн. тул. орл. сума, мешок; | видлога, капишюн. Кобковый,

	видлогою	кобенячный, до кобеняка относящ.. | Твер. неповоротливый, мешковатый, мужиковатый человек. Кобенячник м. кто ходит в кобеняке, носит кобеняк. Кобень, кобистый человек, твер. пск. упорный, упрямый, неуступчивый; от кобка? кобенить? или кобь, каба? (СД, т. 2, с. 126).
58.	**Кожу́х,** тулуп.	Кожух м. стар. Опашень на подспорье на меху; | южн. зап. шуба, тулуп (СД, т. 2, с. 130).
59.	**Комо́ра**, амбар.	Комора зап. южн. клеть, чулан, кладовая; от чего коморник или коморначий, ключник (СД, т. 2, с. 82).
60.	**Кора́блик**, головной убор	–
61.	**Корж,** сухая лепешка из пшеничной муки, часто с салом.	Карж м. калужск. трубица, опреснок, лепешка (малорос. корж) (СД, т. 2, с. 92).
62.	**Корова́й**, свадебный хлеб.	Коровай, коровайный сев. вост. каравай, каравайный южн. зап. (СД, т. 2, с. 168).
63.	**Ко́рчик,** род деревянного ковша, которым пересыпают хлеб, совок.	–
64.	**Коха́нка,** возлюбленная.	Кохать, кохаться польск. употруб. в смол. и зап. губ. любить, -ся (СД, т. 2, с. 180).
65.	**Ку́нтуш**, верхнее старинное платье.	Кунтуш, кунтыш м. зап. южн. род верхней мужской одежды, иногда на меху, со шнурами, с откидными рукавами; польский верхний кафтан. Местами, тул. ряз. твер. костр. кунтыш или кундыш зовут крытую китайкою долгую женскую шубу; а в Чухломе кумачник. Танцуй (пляши), душа, без кунтуша, ищи (люби) пана без жупана! южн. зап. Кунтушный, к нему относящ. Кунтушник, -ница, кто ходит в кунтуше (СД, т. 2, с. 218).
66.	**Куре́нь,** соломенный шалаш.	–
67.	**Куре́нь у запорожцев,** отделение военного стана запорожцев.	–
68.	**Ку́холь**, глиняная кружка.	Кухоль, кухлик м. южн. зап. глиняный кувшин разного вида; кринка, горланчик, балакирь (СД, т. 2, с. 228).
69.	**Ку́хва,** род кадки.	Кухва см. куфа. Куфа ж. кухва вор. немецк. чан, кадь, бочка; | мера в 30 кварт (СД, т. 2, с. 228).

70.	**Лева́да,** поле окопаное рвом.	Левада ж. южн. огороженный или окопанный луг или пастбище; подгородный покос; иногда левада обращается в пашню; огород, сад Левадный, к ней относящ (СД, т. 2, с. 242).
71.	**Ли́хо, ли́шечко,** беда.	Лихо сущ. ср. в нареч.: в первом знач. зло; во втором бойко, молодецки, разудало и, в редких случаях, злобно, лукаво. Он замышляет лихо. От лиха не уйдешь. Мне лихо, сев. тошно, дурно, мутить; дремлется, хочется спать. Лихо доспелось, инно сгадовал, сиб. Лихо глядеть на тебя, противно. Лихо вставать мне, тяжело, лень. У него лихо жить, дурно; он лихо живет, разгульно. Лихо прокачу на тройке, ухорски. Ему стало лише, лишае, вят. хуже, пуще, горше. Иногда лихо принимает знач. лишь бы. Лихо зажить паном, все пойдет даром! (СД, т. 2, с. 257).
72.	**Лы́сый ди́дько**, домовой, демон.	Дитка м. кур. нечистый, некошный бес. А дитка его зная. Вероятно, дед, дедко; а быть можеть от языческ. дид, ладо (СД, т. 1, с. 437).
73.	**Лю́лька**, трубка.	Люлька ж. люлечка / южн.зап. тамб. табачная трубка, качалка, тютюн да люлька (СД, т. 2, с. 285).
74.	**Мазни́ца,** род ведра в котором держат деготь в дороге.	–
75.	**Маки́тра**, горшок, в котором трут мак.	Макитра , макітра ж. южн.зап. макотерть, большой, широкий горшок, в коем крут кием мак, табак (СД, т. 2, с. 291).
76.	**Макого́н**, пест для растирания мака.	–
77.	**Малаха́й**, плеть.	Малахай м. вост. большая, ушастая (или с лопастями) шапка на меху; две лопасти кроют щеки, одна затылок, небольшая, четвертая - лоб. | Кафтан в накидку, наопашь, либо в рукава, но без пояса, враспашку, распустихой. Надеть чапан малахаем. | *Кто развалисто шагает, размахивая руками, разгильдяй: | мужик колпак, смирный. Баба - ай-ай, а муж - малахай. | южн. длинная плеть, кнут. Малаханый, к нему относящ. Малахайник м. кто носит шапки малахаи, напр. башкир, киргиз. | Пск. твер. бранное грубый неуч (СД, т. 2, с. 292).
78.	**Ми́ска**, деревянная тарелка.	Миса, миска, мисочка ж. чаша, чашка; посуда, в которой подают на стол щи, похлебку; чаша к самовару, кумка. Только и знает, что из

		мисы да в рот. Мисный, мисочный, к ней относящ. Мисочник м. гончар или токарь, работающий миски; | поддон под миску, на стол. Мисник м. новг. поставец, судница, полки или шкаф для посуды (СД, т. 2, с. 322).
79.	**Мни́шки,** кушанье из муки с творогом.	Мних м. мнишка ж. стар. в ныне зап. монах, монашенка. Мнихов, мнишкин, ему, ей принадлежащий. -ший, -шеский, к ним относящийся. -шество ср. монашество (СД, т. 2, с. 334).
80.	**Молоди́ца**, замужняя женщина.	Молодица ж. -дичка, молодуха, молодка, молодушка, донск. молодайка, молодая баба, замужняя нестарая женщина, лет до сорока; | молодая, новобрачная; молодица: до первой беременности (тамб. твер. яросл.); принесшая в первых родах мальчика (вост.), сноха, невестка (сев.) | Молодка (ниж. вологодск. ряз.), курица, особенно несушка. | Твер. пск. молодка, молодая или новоезжая лошадь. Кто любит девушек, на мученье души; кто любит молодушек, на спасенье души. С вечера девка, со полуночи молодка, а по заре хозяюшка. Пошла и старуха за молодуху! идет за маркитанта и блинник. Молодица у старика - ни девка, ни баба, ни вдова. Девкой меньше, так молодицей больше. Молодочка (молодушка), оберчена головочка? дойник с цедилкою (СД, т. 2, с. 322).
81.	**Нагидка, наги́дочка,** поготок, растение.	–
82.	**На́ймыт**, нанятой работник.	Наймит м. южн. зап. твер. наймак пск. твер. наймач м. калужск. наньмач м. наемный работник, наемник, батрак, казак; наймитка пск. наймачка калужск. наньмачка, найминка ж. кур. орл. батрачка, наемная работница. | Наймит, кур. также наемный рекрут, наймист м. вост. наемщик в солдаты, охотник. Наймистка ж. ниж. жена наймиста. Наймитов, наймистов; наймиткин, наймачкин, им принадлежащий; наймачий, наймистский, наймистчий, вообще им свойственный, к ним относящийся. Найматель м. -ница ж наймовщик м. -щица ж. наниматель, нанимательница. Наймина ж. пск. твер. наемная цена. Почем наймина? Наймиты ж. мн. пск. твер. попойка при найме кого, чего (СД, т. 2, с. 419).
83.	**На́ймычка**, нанятая работница.	Наймитка пск. наймачка калужск. наньмачка, найминка ж. кур. орл. батрачка, наемная работница

		(СД, т. 2, с. 419).
84.	**Нами́тка,** белое женское покрывало из редкого полотна с откидными концами.	Наметка, бабий головной убор, из белой режи, в южн. и зап. России; род головного покрывала, фаты яросл. костр.; черное личное покрывало раскольниц, скитниц (СД, т. 2, с. 439).
85.	**Нечуй-ветер,** трава, которую дают свиньям для жиру.	–
86.	**Оселе́дец**, длинный клок волос на голове, заматывающийся на ухо.	Оселедец м. малорос. чуприна, чуб, коса или косма на темени головы. | Волжская сельдь (СД, т. 2, с. 695).
87.	**Охочекомонный,** вольное кавалерийское войско.	–
88.	**Очере́т,** тростник.	Очерет м. южн. камыш, тростник; | растенья близкие по виду к камышу: сит (а не сыть) или ситник и ситовник, куга (а не кура), веревочник, черет, черетянка, бочарная, бондарная, Arundo, Schoenus; | чаполочь, куничник, метла, метлика лесная, вейник, Catamagrostis epigeois; | кушур, Scirpus lacustris. Очеретник м. то же, более как собирт. Очеретина ж. один стебель очерету. Очеретянка, крикливая пташка: камышевик, камышевый воробей, черетянка. Очеретовый, -тный, из очерету сделанный, сплетенный, к нему относящ (СД, т. 2, с. 776).
89.	**Очи́пок**, род чепца.	Очапок м. арх. очипок южн. сборник, головной бабий убор (СД, т. 2, с. 776).
90.	**Ошу́р,** шнурок, которыми стягиваються шаровары.	–
91.	**Паляни́ца,** небольшой хлеб, несколько плоский.	Паленица южн. булка, белый, пшеничный хлеб, сев. пирог, вост. калач (СД, т. 3, с. 12).
92.	**Пампу́шки**, вареное кушанье из теста.	Пампушки, пыжки, аладьи; новорос. молд. пресные булочки с чесноком (СД, т. 3, с. 14).
93.	**Па́сичник**, пчеловод.	Пасечник, пасек м. пск. мелкий дровяной лес, покрупнее хворостняку. Пасечина ж. твер. межа, означаемая вырубкой, просеком, или затесями на деревьях. Пасечка пск. твер. серая капуста, обрубленная с качана для скота (СД, т. 3, с. 24).
94.	**Па́рубок**, парень.	Паробок м. стар. ныне малорос. парень. Научиша бо и паробци, да быша собе налезли, т. е. нашли. Духв. влад. Моном. Слово паробок, от па и

		робить, опровергает производство парня от пары (СД, т. 3, с. 18).
95.	**Пéйсики**, жидовские локоны.	–
96.	**Пéкло**, ад.	Пекло ср. южн. зап. самый жар, огонь. | Ад, преисподняя, кромешная, огнь, жупел. | * Невыносимая жизнь, адская, каторга. | Церк. вареная смола, пек, вар. Будешь у пекле (в аду), так нас помяни, говор. обидчику. Пёкло ср. арх. лопата, на которую сажают хлебы в печь. Пекный, южн. зап. к печенью хлеба относящ. Пекная печь, хлебопечная, хлебопекарня; пекная дежа, квашня. Пекушка ж. яросл. влад. шаньга, ватрушка, пресная лепешка с творогом. Пек м. церк. жар, зной, засуха, палы. Бысть пек и разорение на земли. | Густая, хвойная смола, остаток от перегонки скипидара, белая, вареная смола; | вар, чеботарная смола. Пековая заливка пазов. Пековаренье, варка пека. Пековар, кто варит пск. (СД, т. 3, с. 28).
97.	**Перепéличка,** молодая перепелка.	Перепелок м. арх. плена, пленка, блонка, оболочка. Кура посадила (снесла) яйцо в перепелочке, вылила, выплавила (СД, т. 3, с. 73).
98.	**Перéкупка**, торговка.	–
99.	**Переполóх** , испуг.	Переполох, тревога, внезапный испуг, смятенье от опасности, пожара и пр. Ночью сполох ударили (набат, тревогу), ему и прикинулось с переполоху, с испугу за болел. Бысть переполох в Новегороде, стар. Мужичий переполох (а не мужской), растенье Campanula cervicaria, колокольчик, балаболка, бешав, синий зверобой; им лечат от укуса бешеных животных. | Переполох, растен., коростовик, свербежница, синявка, чесотная, пуповник, Knautia arvensis. Переполошник, -ница, кто всех переполошил. | Переполошник, южн. растен. Eryngium planum, чертополох, свинушка, колючка. Переполош ная, растен., адамова голова, перекати-поле, Eryngium campestre; | растенье баранки, репеёк, земляной ладан, снотворный корень, Geum strictum. | Переполошная или переисполошливая пора, тревожная, беспокойная (СД, т. 3, с. 76).
100	**Петровы батоги,** дикий цикорий.	–
101	**Пивкопы,** двадцать пять	Копа зап. полтина медью, 50 копеек, а в счете

	копеек.	яиц, снопов, 60 (СД, т. 2, с. 157).
102	**Пла́хта**, нижняя одежда женщин.	Понява, понявка, понявица, понёва, поня, понька южн. лоскут, который обертывается крестьянками вкруг чресл, замест юбки, малорос. запаска, плахта, но пошире; бористая шерстяная, полосатая юбка, на очкуре. Местами (кал. орл. смол.) понёва, как плахта, лоскут, не обходит кругом, кроет только зад и бока, а спереди остается рубаха, или надевается занавеска, передник с лифом, и рукавами (как малорос. попередница) (СД, т. 3, с. 289).
103	**Пове́т, –о́вый,** уезд, уездный	Повет м. зап. (ведать? или поветать, доверять?) уезд, часть области или губернии, со своим управленьем. Поветовый, к повету относящ. Поветовый войт (СД, т. 3, с. 151).
104	**Поветка** , сарай.	Поветь ж. поветье ср. повет м. яросл. поветь ж. орл. повить новг. павець зап. поветье вят. поветка вор. вообще крытое место, простор с верхом; крыша, кровля, обвершка нежилого строенья; верх, чердак, подволока на холодном, надворном строении; хлев, сарай; вологодск. перм. яросл. арх. вят. каз. костр. сенник, сеновал; крыша над скотным двором, частью застилаемая накатом; вят. вологодск. ниж. твер. новг. крыша над всем двором, или над воротами и переднею половиной двора, до дрина; крытый, теплый двор; под поветь (на двор или на поветь (верх) ставят лишние телеги, бороны, сохи, а на лето: сани, дровни; вор. смол. сарай, хлев, коровник; орл. клеть, летнее жилье, без печи, обычно плетневое; вор. сар. навес, продолженье обоих скатов кровли за самцы, иногда на сошках; иногда и тут одна или две стены заплетаются, и выходит навес, сарай. Поветные матицы лежать на поветных рассохах. Полна поветка воробышков: сидят, не летят, почирикивают? каменка, что шипит при поддаче. Повечать, поветить двор, покрыть (СД, т. 3, с. 151).
105	**Подсу́док,** заседатель уездного суда.	Подсудный Подсудок м. южн. зап. чиновник или писец земского поветового суда (СД, т. 3, с. 207).
106	**Позо́в,** тяжебное прошение.	Позов м. стар. позыв, призыв к суду, вызов на суд. (СД, т. 3, с. 233).
107	**Поло́ва,** мякина.	Полова ж. зап. южн. Полотица вологодск. пелева, мякина, хлебные плевелы, обой от молотьбы, отвеянная лузга. | Полова зап. половина. Половен м. южн. зап. тамб. Половня твер. пенз.

		симб. полевня, мякинница, сарай для мякины и мелкого корма, соломы, сена, иногда для снопов и пр. Полон половень белых голубей? (рот). Половой, палевый, изабеловый или бледный, белесовато-соломеного цвета, как полова; бол. говор. о собаках и зверях. Половой хорт с подпалинами. Половопегий борзой, половой, в белых пятнах. Половой соловому под масть. Половая лошадь, по хвосту и по гриве глядя, бывает: половобуланая и половосоловая. Половеть вор. кур. желтить. Хлеб уж половеет в поле. | Вянуть, блекнуть, чавреть; линять, терять цвет, краску, желтеть. Листья половеют, дерево хило. Платчишка шелковый, да уж весь пополовел, исполовел. | Арх. выдыхаться, терять от лежки вкус, запах, крепость. Чай половеет у вас, видно плохо держите его (СД, т. 3, с. 263).
108	**Полутабене́к**, старинная шелковая материя.	–
109	**По́кут,** место под образами.	Покут м. смол. кладбище; | пск. твер. приют, укромное местечко. Покута ж. смол. служенье по покойнике, панихида; | черное, жаль, жалевое, печальное (платье), немецк. траур. | Зап. эпитимия. Покутье ср. кут, угол, тупик; | покутье зап. юж красный угол, кут в избе; почетное, первое место за столом и на пиру; | смол. покаянье, искус. Как поп на покутьи, на покути, на почетном месте; на поминках; на покаянии; бол. в смысле втор. знач. о раздолье. Покуть ж. зап. южн. передний угол, куть. Покуты ж. мн. мыс разречья, коса, меж двух притоков. Покуса ж. зап. искушенье, искус. Покушка ж. попытка. За покушку бьют в макушку, зап. (СД, т. 3, с. 249).
110	**Пошапкова́ться,** поздороваться.	–
111	**Псяю́ха,** польское бранное слово.	–
112	**Пы́щик,** пищалка, свисток.	Пыщик м. пыжик, дутыш (СД, т. 3, с. 548).
113	**Пу́тря**, кушанье, род каши.	Путря ж. вор. пшенная каша в масле. Путро ср. мучное пойло скоту (СД, т. 3, с. 543).
114	**Ра́да,** совет.	Рада ж. совет или помощь. Подай раду! посоветуй, помоги, порадь. | Совет, в значении собранья, совещанья, общественного или правительственного; сходка по делу, вече. Царская рада, государственный совет. Рада сошлась.

		Казачья рада (СД, т. 4, с. 9).
115	**Раздобре́ть,** растолстеть.	Раздобреть, нажить на кости, поплотнеть, потолстеть, потучнеть, пожирнеть, подебелеть, поздороветь. Раздобруша, раздобрыня, об. раздобрый, предобрый, задушевный человек, радушный, добряк (СД, т. 4, с. 26).
116	**Рейстро́вый казак,** казак записаный на службу.	–
117	**Руше́ние,** ополчение.	–
118	**Ручни́к**, утиральник.	Ручник, одноручник, малый простень, полупочаток, что напрядается на одно веретено; два, три ручника ставятся в станочек (держалень, держалка) и сматываются на одно веретено, это простень, простак, початок. Пряжа идет, по пробелке, прямо на кросна, в основу и в уток, а на натки-два простня ссучиваются, тростятся вместе и перевиваются на тальку, в моток. | Южн. сев. и др. утиральник. Рукотер м. или рукотерник, полотенце; | ниж. носовой платок, ручной, карманный; | пск. молотильный цеп; | ниж. симб. одноручный кузнечный молот (СД, т. 4, с. 111).
119	**Саж,** место, где откармливают скотину.	–
120	**Салама́та,** толокно.	Саламата ж. или саламат м. сиб. соломат, татарск. завариха, калужка, пресная, вскипяченная болтушка; жидкий киселек, мучная кашица, пожиже размазни; ее варят из всякой муки, Едят с солью и маслом: | вологодск. овсяная крупа, поджаренная на масле или сале. На Симеона - саламата на двор; расчинай починки; чинят летнюю сбрую 3 апр. Ливенцы саламатой мост обломили (ливенцы повезли навстречу воеводе саламаты, по горшку со двора). Саламатный вкус. Саламатник, - ница, любитель саламаты. | Саламатник, арх. пирог толокняный, на масле. Саламатить, говорить пространно, вяло и пусто. Саламатничать, наслаждаться саламатой, пить и хлебать ее много. Саламаха ж. зап. сладкий и пьяный напиток, род варенухи, из водки, меду, слив и вишен. | Соломаха или солоха ж. вялая, нерасторопная женщина. Салма ж. татарск. род саламаты из шевырюжек теста, род крошеной или мятой и истертой в руках лапши (СД, т. 4, с. 130).
121	**Сви́тка**, род полукафтанья.	Свита**,** свитка ж. (вероятно от свивать, в знач. кутать, одевать) верхняя, широкая долгая одежда

		вообще. Совлек свиту свою, даде нищему, и бысть наг, Мин. Свитка сера, да воля своя. | Малорос. широкая, долгая запашная одежда, без перехвата, обычно с видлогою, кобеняком, кобкою, куколем; | орл. кур. тамб. калужск. новг. влад. армяк, зипун сверх тулупа, зап. вил. Сердяга (СД, т. 4, с. 148).
122	**Сво́лок**, перекладина под потолком.	Сволок м. сев. вост. вал, навой у кросен, у ткацкого стана, на который навивается основа. | южн. матица, потолочная переводина, балка. Сволок положили, а еще не запотолочили. Настилка на сволоках. накат (СД, т. 4, с. 154).
123	**Синдя́чки**, узкие ленты.	–
124	**Скры́ня,** большой сундук.	Скрин м. скринка ж. скриночка, стар. скрыня южн. малорос. (от скрыть, крышка?) укладка, сундук, коробья, коробейка; ларец. Вложи убрус со огнем в скрыню, и помале возгореся скрыня и потом весь дом изгоре, летописн. Расписная, кованая скрыня. Сибирские да макарьевские скрыни развозят по всей Руси. | Скрыня, ларь, хауз, моск. дворец, ближайшая к плотине часть мельничного или заводского пруда, водоем, нередко отделенный и обделанный срубом, либо досками; из скрыни вода течет, через затворы, в скок или в желоб и на колесо. | Скрынка, скринка, скриночка, симб. сундучек; | тамб. кружка, коновка, жбанок с крышкой; | костр. горшок, кринка. Вероятно скрынка вернее, чем кринка: закрытая, накрываемая, молочная посудина. | Скрипка, скрыница, твер. жестяная стопка? (СД, т. 4, с. 209).
125	**Сласте́ны**, пышки.	Сластёны ж. мн. южн. зап. пряженцы на постном масле, с медом. Сластник м. -ница ж. лакомка, или | торгующий сластями, кондитер, сахарник. Сластимый вологодск. сладимый, сладковатый. Знать и в картошке сластимость, сладимость, сласть есть, что из нее патоку варят. Сладкоглаголивый проповедник. Сладкогласный соловей. Сладкогорько ср. растен. Solanum dulcamara, горькослад, песий грозд, см. паслен. Сладкозвучный певец. Сладкозем, химич. глицин. Сладкопеснивый певец. -речивый вития. -струнные гусли. -уханный и -вонный, приятно пахучий. – мордый шуточн. моск. лакомка, сластоежка. – хлебатель яросл. то же. Сладострастие ср. наклонность к чувственым наслаждениям, плотоугодие, плотская страсть. -страстная жизнь. Сластолюбие, то же. -любивый, -любный, сладострастный. -люб или -любец, -любивый

		человек. Сластоежка об. лакомка, сластёна об. сластеник м. кур. сластёха ж. пск. то же. Сластець м. сластиха ж. льстец, льстица. Сластуха ж. сар. сласть, лакомство. У них и хлебец-то в сластуху. Слащавый тул. сладимый, сладковатый (СД, т. 4, с. 216).
126	**Сливя́нка**, наливка из слив.	Сливняк м. сливовая роща. | Сливняк или слива(я)новка, сливянка, сливяная наливка, вино, водка, настоянная на сливах (СД, т. 4, с. 220).
127	**Сма́лец,** гусиный жир.	–
128	**Сму́шки**, мердушки.	Смушка ж. смушек м. смух м. кур. пск. (сымуха, сымушка, от снимать, как мерлуха от мереть?) мерлушка, ягнячья овчина, донск. оренб. кур. пск., шкурка ягненка; иногда зовут так и заячьи и др. шкурки. Сибирка крымских смушек с морозом, голубых, сизых. Смушки выпоротки, от нерожденных ягнят. Смушковый, смушечный, смущатый воротник, тулуп (СД, т. 4, с. 239).
129	**Со́няшница**, боль в животе.	Сонячница ж. южн. болезнь, резь в животе со рвотой (СД, т. 4, с. 270).
130	**Сопи́лка**, род флейты.	Сопелка, южн. сопилка, церк. сопль, дудка, на которой играют, свирель, сиповка, чибызга, чакан, из бузинной палочки, ивовой коры и пр. Бездушная, глас дающая, аще сопель, аще гусли, Коринф. Ни в дудочку, ни в сопелочку (СД, т. 4, с. 273).
131	**Стрички**, ленты.	Стричка ж. лента, ленточка, особенно девичья, на голову (СД, т. 4, с. 339).
132	**Стуса́н**, кулак.	–
133	**Сукня,** одежда женщин из сукна.	Сукня ж. южн. зап. одежда, платье. | Кур. вор. цветной суконный сарафан. Суконка, -ночка, ж. лоскут сукна, байки, которым мылятся, или трут, лощат мебель под воск и пр. | Вор. тамб. шерстяная, клетчатая домотканина, на поневы. | Перм-чрд. девичья головная повязка. | Твер. пск. суконные подвертки, онучи. Суконник, -щик, кто торгует сукном: | суконщик, суконный фабрикант, или мастер, или рабочие, ткачи. Суконщичьи семьи (СД, т. 4, с. 358).
134	**Сулия́,** большая бутыль.	–
135	**Сырове́ц,** хлебный квас.	–
136	**Тенди́тный,**	–

	слабосильный, нежный.	
137	**Тройча́тка**, тройная плеть.	Тройчатка ж. три вещи, составляющие одну: Орех тройчатка, срослый; вилы тройчатки, трезубые и пр.. Серьги, подвески тройчатки, о трех висюльках. Плеточка тройчатка, трехвостка. Монета тройчатка, смол. калужск. и др. три копейки серебром. Иногда тройней зовут тройчатками. Тройчатный, тройной, тройственный. Тройчатковый, -чаточный, то же, тройственный, или к тому же относящ. Тройственный союз, из трех лиц, государств состоящий. - толкованье, троякое, на три лада. -ность ж. качество и состояние по прилаг (СД, т. 4, с. 431).
138	**Тесная баба,** игра в которую играют школьники в классе: жмутся на скамье, покаместь одна половина не вытеснит другую.	–
139	**Утри́бка,** кушанье из внутренностей.	–
140	**Хло́пец**, парень.	Хлопец м. (хлап, холоп) южн. парень, мальчик, малый; | холостой человек, хотя бы и в летах. | Стеклн. заводск. подносчик, рабочий, принимающий готовую посуду от мастера для передачи откладчику, который ставит ее в опечек и перекаливает. Хлопчик, бабка, стойка, подставка, служка (СД, т. 4, с. 551).
141	**Ху́тор**, небольшая деревушка.	Хутор м. южн. мыза петерб. заимка сиб. ферма франц. фольварок польск. пустошная усадьба, отводная усадебка, отдельный дом, изба, с ухожами, со скотом и сельским хозяйством. У него хуторок с землицей и скотным двором. Хуторное хозяйство. Хуторские жители, хуторянин, -рянка (СД, т. 4, с. 569).
142	**Ху́стка**, платок носовой.	Хуста, хустка ж. южн. зап. кусок холста, ширинка; платок. Шелком хусту вышивала, песня. Хусты мн. порты, белье. Прать хусты. (СД, т. 4, с. 569)
143	**Цу́рка,** девушка, дочь (польское).	Цурка ж. зап. чурка, чурочка; короткая палочка, которую бьют по концу, и | самая игра эта (СД, т. 4, с. 575).
144	**Цыбу́ля**, лук.	Цыбуля ж. южн. зап. вообще растение лук, зеленый и репчатый. Цыбулястый орл. шишковатый, узловатый. (СД, т. 4, с. 575).

145	**Черевѝки,** башмаки.	Черевик м. черевики, черевички мн. южн. зап. башмаки, бол. женские; сев. праздничные башмаки, особ. остроносые, на каблучках, яросл. черевицы ж. мн. Купи, муженек, себе рукавички, жене черевички. Черевики пластунов, черноморск. поршни, сыромятная обувь на паворозе, калиги. | Черевики. южн. растен. и цветок Delphinium; | растен. Calceolaria, Cypripedium. Чарки, чарыки и пр. конечно одного корня с черевики (СД, т. 4, с. 590).
146	**Черепо́к с червонцами,** пояс, в который насипали червонцы.	Черепок м. черепки, черепочки, черепья, мн. (а мн. от черепа головного: черепа), обломок, часть разбитой посуды, иверень, осколок; черепье ср. собират. черепичка, черепинка, черепиночка, один черепок, осколок. Ни черепинки в доме, ни посудинки. Ни тряпички, ни черепички. Плошки да черепки - те ж горшки. Топить серу в черепочке, в латке от разбитого горшка. Бомба, граната разлетелась на черепки, лопнула. Дети черепочками играют в кремушки. Раскольники гостя на черепочках кормят, не дают своей посуды (СД, т. 4, с. 593).
147	**Чуб,** длинный клок волос на голове.	Чуприна ж. чуб, хохол на голове, оселедец. | стар. ратный доспех? Кажется, это челка на стяге, т. е. бунчук, либо кисть. Чупрыснуть кого чем, кур. хлобыстнуть, ударить (СД, т. 4, с. 615).
148	**Чупри́на,** длинный клок волос на голове.	Чуприна ж. чуб, хохол на голове, оселедец. | стар. ратный доспех? Кажется, это челка на стяге, т. е. бунчук, либо кисть. Чупрыснуть кого чем, кур. хлобыстнуть, ударить (СД, т. 4, с. 615).
149	**Чумакѝ**, обозники, едущие в Крым за солью и рыбою.	Чумак м. каз. перм. целовальник, кабачник, сиделец в кабаке, или помощник его; | южн. новорос. сар. малорос. протяжной извозчик на волах; в былое время, отвозили в Крым и на Дон хлеб, а брали рыбу и соль; этот промысел ныне сильно упал. Весь в дегтю, в смоле, как чумак. | Чумак и чумилка пск. замарашка, чумазый. | Чумаковы чоботы. Чумачья, чумацкая жизнь привольная. Чумачий воловий воз, парный. Чумаковать, чумачить, ходить в чумаках, извозничать на волах. Чумаченье, чумакованье, действ. по глаг (СД, т. 4, с. 614).
150	**Шѝшка**, небольшой хлеб, делаемый на свадьбах.	Шишка ж. всякого рода сдельная или срослая с чем блона, гулька, волдырь, горбина, нарост, пухляк, желвь, желвак. Шишка на коре, на дереве. Ушибся, на лбу шишка вскочила. Комолая корова,

		хоть шишкою, да боднет. Дыня в шишках. Сосновая, еловая шишка, семенник, плод с семенем. Не час по малину, так в бор по шишки. Шишечка на крышке чайника отбита. Шишечка с рукояти соскочила. Ворсильная, ворсовальная шишка, ворсянка, растен. Diosacus fullonum. На бедного Макара и шишки валятся. Не растут на ели яблочки, а шишки. Урожай на сосновые шишки - урожай на ячмень, симб. каз. | Шишка, шашка, бабка, козна, лодыжка игорная. | Рученька пряжи, початок, простень, с веретеном. | влад. чокуры, род печенья, шишуга и шишуля ж. костр. то же? круглый пирог, на др. день свадьбы, на котором красуются выпеченные молодые. | Шишка, горное. стержень, на котором отливают пустотелые снаряды, гранаты, бомбы. | Горное: молот, кулак, балда. Боевая шишка, которою бьют камень; буровая шишка, буровой молот. | Горка, или верхушка горы. С шишки виднее. | Шишка, передовой на пути; передовой бурлак, при тяге судов бичевою. Шишка в гору! подымайся в гору; | передовая лошадь, в этой же тяге или в езде гусем. Бежать в шишках, ирк. сиб. ехать гусем. | Шишка или рог, в пчеловодстве, негодная, болезненная постройка вощин. У него шишка в голове, спесив, горд, зазнается. Шишки на голове, по черепословию, бугры черепа, которые кажут свойства и способности. Отдать шейму в шишку, выпустить всю, до узла. | Шишка шишко м. твер. пск. шиш, шишига, бес, черт. | Шишка м. шишенька и шишок ряз. шинька, кося, коська, жеребя, жеребенок. Шишковый, шишечный, к шишке относящ. Шишковатый, шишкастый пень, -береза, -дубина. В заморозки дорога шишковата (СД, т. 4, с. 636).
151	**Швец,** сапожник.	Портной, малорос. кравец, а швец, сапожник); швея не всегда и закройщица, но если она шьет белье, то белошвейка; швея м. и швей, стар. портной; а швейка, твер.-зуб. рукодельница и скопидомка. Это швея государева: она шьет кулье на уголье! (СД, т. 4, с. 635).
152	**Ши́беник,** висельник.	Шибелица ж. южн. зап. пск. рель, дыба, виселица, глаголь. Шибеник, бранное висельник, сорванец, негодяй (СД, т. 4, с. 632).
153	**Ю́шка**, соус, жижа.	Юшка южн. зап. то же, всякий навар, особенно рыбий. Юшка с ушками, с пельменями. Юшка с лапшердаками, с лапшей, жидовское. Тараньей юшки ложкой не мути, костлява. И

		дешева юшка, да под тын ее! Стало на юшку - станет и на петрушку. | Пск. просос, дыра во льду? | Печная вьюшка, колпак, тарелка и рама. Юшник м. зап. похлебка из гусиной или свиной крови и рассола из-под бураков (СД, т. 4, с. 670).
154	**Я́тка**, род палатки или шатра.	Ятка ж. южн. палатка, торговое место на базаре, рундук, под холщовым навесом. Она под яткою торгует (СД, т. 4, с. 682).
155	**Я́сочка,** светик мой.	–
156	**Яломо́к,** жидовская шапочка.	Яломок, еломок, валяная шапка (СД, т. 4, с. 682).

ДОДАТОК В

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці опубліковані основні у фахових виданнях України:

1. Українська мова як мова-донор для збагачення лексичного складу російської мови (аналіз лексикографічної практики). *Лінгвістичні дослідження*: збірник наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 35. С. 38–43.

2. Українізми у російськомовних художніх текстах Т. Шевченка «Наймичка», «Княгиня», «Музикант» та «Капітанша». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер.: Мовознавство.* Тернопіль, 2014. Вип. 1 (23). С. 128–131.

3. Функціонування запозичень у художніх текстах Т. Г. Шевченка «Наймичка» та М. В. Гоголя «Сорочинська ярмарка». *Одеський лінгвістичний вісник.* Вип. 3. Спец. вип., присв. 200-річчю від дня народж. Т. Г. Шевченка. Одеса, 2014. С. 174–178.

4. Функціонування українізмів у щоденнику Т. Г. Шевченка. *Лінгвістичні дослідження*: збірник наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2016. Вип. 41. С. 67–73.

5. Підґрунтя лексикографічної концепції В. Даля: етнокультурний аспект. *Наукові праці*: наук.-метод. журнал ЧДУ ім. Петра Могили. Вип. 266. Т. 278. Філологія. Мовознавство. Миколаїв, 2016. С. 88–91.

6. Класифікація українізмів російської мови XIX ст. на основі врахування граматичних критеріїв *Лінгвістичні дослідження*: збірник наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2017. Вип. 46. С. 17–22.

7. Типи українізмів у художніх текстах М. Гоголя «Тарас Бульба» та «Ніч перед Різдвом». *Лінгвістичний південний архів. Філологічні науки*: збірник наук. праць. Херсон, 2017. Вип. LXVIII. С. 33–36.

8. Functioning of Ukrainianisms-Artefacts In Fiction Texts Written by V. Korolenko (Dedicated to his 160th Anniversary). *Лінгвістичні студії*: збірник наук. праць ДонНУ. Київ–Вінниця, 2015. Вип. 30. С. 125–129.

Наукові праці, опубліковані в зарубіжних виданнях

9. Українізми-історизми в сучасній російській літературній мові. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Zeszyt I. Poznań, 2013. S. 145–151.

10. Питання про вплив української мови на російську як наслідок метисації. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Zeszyt V. Poznań, 2017. S. 135–141.

11. Явище мовної взаємодії: дослідницькі підходи, специфіка трактування, причини. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Zeszyt VI. Poznań, 2018. S. 97–102.

Наукові праці, опубліковані в інших виданнях:

12. Функціонування українізмів-артефактів у російському художньому тексті В. Короленка (до 160-річчя від дня народження письменника) // Мова. Культура. Взаєморозуміння : зб. наук. пр. / відп. ред. проф. Т. А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2013. – Вип. III. – С. 41–46.

13. Рассказ А. Чехова «Человек в футляре» в аспекте интерлингвокультурологии: концептуализация украинской ментальности. *Язык и культура в эпоху глобализации* : сборник научных трудов по материалам Первой международной научной конференции «Язык и культура в эпоху глобализации». Вып. 1 в 2 тт. Т. 2. СПб., 2013. С. 81–88 (**у співавторстві** з В. Д. Сліпецькою: авторська частка роботи – добір та опис фактичного матеріалу).

14. Тлумачний словник «живої» великоросійської мови В. І. Даля: місце в ньому українізмів: **[тези]** // Maria Curie-Sklodowska University, Lublin Science and Technology Park S.A. International research and practice conference. Modern philology : relevant issues and prospects of research. – Lublin, Republic of Poland, 2017. – S. 22−26.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Основні положення проведеного дослідження викладені в доповідях і виступах на чотирьох міжнародних і двох усеукраїнських конференціях, зокрема:

1. XVI Міжнародній конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Семантика мовних одиниць (на матеріалі української та російської мов)» (14–15 квітня 2016 р. – ХНПУ ім. Г. С. Сковороди);

2. III Міжнародній науковій конференції «Україністика: вчора, сьогодні, завтра» (20–21 травня 2016 р. – УАМ, Познань – Польща);

3. I Міжнародній конференції «Слов'янські студії» (24–25 травня 2016 р. – Миколаїв, ЧДУ ім. Петра Могили);

4. Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна філологія: актуальні проблеми та перспективи дослідження» (20–21 жовтня 2017 р. – університет Марії Кюрі-Складовської, Люблін – Польща).

5. Усеукраїнській науково-практичній конференції «Українська традиція та інновації у сфері міжкультурної комунікації як наслідок інтеграції сучасного гуманітарного знання» (19–20 вересня 2013 р. – ДДПУ ім. І. Франка);

6. Усеукраїнській науковій конференції «Мова Тараса Шевченка в контексті наукової парадигми XXI століття» (20 березня 2014 р. – ОНУ ім. І. І. Мечникова);